

ГОДИШНИК

Том XXVI

AN ANNUAL BOOK

Volume XXVI

Варненски
свободен
университет
„Черноризец
Храбър“



Varna
Free
University
„Chernorizetz
Hrabar“

ГОДИШНИК
Том XXVI
AN ANNUAL BOOK
Volume XXVI

Варна
2020
Varna

РЕДАКЦИОНЕН СЪВЕТ:

проф. д.ик.н. **Анна Недялкова** председател,
проф. д-р **Павел Павлов** зам.-председател,
проф. д.пс.н. **Галя Герчева** зам.-председател,
проф. д-р **Стефан Терзиев**,
проф. д-р **Петър Христов**,
инж. **Валентина Мончева** отговорен секретар

СЪДЪРЖАНИЕ

ИКОНОМИКА

Анна Недялкова, Румен Пехливанов

ДЕФИЦИТИ И ПРОВАЛИ НА ЛИНЕЙНИЯ МОДЕЛ НА
ИКОНОМИКАТА – КОНЦЕПТУАЛНИ АСПЕКТИ 11

Валдемар Пьотр Влох

МЕЖДУНАРОДНИТЕ ИКОНОМИЧЕСКИ ОТНОШЕНИЯ
В КОНТЕКСТА НА ГЛОБАЛНИТЕ ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА 35

НАЦИОНАЛНА СИГУРНОСТ

Станислава Минева

ЗАЩИТА НА НАЦИОНАЛНАТА СИГУРНОСТ И ЗДРАВЕТО 43

УПРАВЛЕНИЕ

Младен Тонев

ДИСКУСИОННИ МОМЕНТИ И ПРОБЛЕМИ НА МЕНИДЖМЪНТА НА
ПЕРСОНАЛА В СИСТЕМАТА НА КОРАБОПЛАВАНЕТО (студия)..... 53

Иванка Банкова, Васил Павлов

ОСОБЕНОСТИ ПРИ УПРАВЛЕНИЕТО И РАЗРЕШАВАНЕТО НА
КОНФЛИКТИ В ОРГАНИЗАЦИИТЕ 82

Велислава Николаева

МЕДИАЦИЯ В УПРАВЛЕНИЕТО НА БИЗНЕС ОРГАНИЗАЦИИТЕ –
ТЕОРЕТИЧЕН И ПРИЛОЖЕН КОНТЕКСТ 109

Едуард Дау

ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕД УПРАВЛЕНИЕТО НА ИМОТИ ПУБЛИЧНА
СОБСТВЕНОСТ В ЛИВАН 127

ПСИХОЛОГИЯ

Румен Стаматов, Светлана Сарийска

ДЕТСКОТО РАЗБИРАНЕ НА ЕМОЦИИТЕ 143

Ивайло Лазаров

| | |
|---|-----|
| ЕКЗИСТЕНЦИАЛНИТЕ ДОСТОЯНИЯ НА КРИТИЧЕСКОТО ПСИХОЛОГСТВАНЕ (Някои наблюдения относно наскоро излязлата монография на проф. д.пс.н. Людмил Георгиев „Критическата психология на екзистенциалните преживявания“, София, 2020, УИ „Св. Климент Охридски“) | 173 |
|---|-----|

ОБРАЗОВАНИЕ

Силвена Денчева

| | |
|--|-----|
| ПРИЛОЖЕНИЕ НА ИЗКУСТВЕНИЯ ИНТЕЛЕКТ В ОБРАЗОВАНИЕТО | 199 |
|--|-----|

Румяна Станева

| | |
|--|-----|
| АСПЕКТИ В РАЗВИТИЕТО НА ОБРАЗОВАТЕЛНИЯ ПРОЦЕС В СИСТЕМАТА НА СРЕДНОТО ОБРАЗОВАНИЕ – ЕВОЛЮЦИЯ И ПЕРСПЕКТИВИ | 211 |
|--|-----|

КРИМИНОЛОГИЯ

Коста Влъчков

| | |
|--|-----|
| КОРУПЦИОННИ ПРАКТИКИ В БЪЛГАРИЯ СЛЕД 1989 г. | 229 |
|--|-----|

CONTENTS

ECONOMY

Anna Nedialkova, Rumen Pehlivanov

| | |
|--|----|
| DEFICIENCIES AND FAILURES OF THE LINEAR MODEL OF THE ECONOMY – CONCEPTUAL ASPECTS | 11 |
|--|----|

Waldemar Piotr Włoch

| | |
|---|----|
| INTERNATIONAL ECONOMIC RELATIONS IN THE CONTEXT OF GLOBAL CHALLENGES | 35 |
|---|----|

NATIONAL SECURITY

Stanislava Mineva

| | |
|--|----|
| PROTECTION OF NATIONAL SECURITY AND HEALTH | 43 |
|--|----|

MANAGEMENT

Mladen Tonev

| | |
|---|----|
| DISCUSSION POINTS AND PROBLEMS OF PERSONNEL MANAGEMENT IN THE SHIPPING SYSTEM..... | 53 |
|---|----|

Ivanka Bankova, Vasil Pavlov

| | |
|--|----|
| FEATURES OF CONFLICT MANAGEMENT AND RESOLUTION IN ORGANIZATIONS | 82 |
|--|----|

Velislava Nikolaeva

| | |
|--|-----|
| MEDIATION IN THE MANAGEMENT OF BUSINESS ORGANIZATIONS – THEORETICAL AND APPLIED CONTEXT | 109 |
|--|-----|

Edouard Daou

| | |
|--|-----|
| CHALLENGES FACING THE PUBLIC PROPERTIES MANAGEMENT IN LEBANON | 127 |
|--|-----|

PSYCHOLOGY

Rumen Stamatov, Svetlana Sariyska

| | |
|--|-----|
| CHILDREN’S UNDERSTANDING OF EMOTIONS | 143 |
|--|-----|

Ivaylo Lazarov

EXISTENTIAL SEEKINGS OF CRITICAL PSYCHOLOGIZING

(Some observations regarding the newly published monograph of Prof. Lyudmil Georgiev, D.Sc. „The Critical Psychology of Existential Experiences“, Sofia, 2020: „St. Kliment Okhridsky“ University publishing house)..... 173

EDUCATION

Silvena Dencheva

ADOPTION OF AI IN THE EDUCATION 199

Rumyana Staneva

ASPECTS IN THE EDUCATIONAL PROCESS DEVELOPMENT
OF THE SECONDARY EDUCATION SYSTEM – EVOLUTION AND
PERSPECTIVES211

CRIMINOLOGY

Kosta Vlachkov

CORRUPTION PRACTICES IN BULGARIA AFTER 1989 229

ИКОНОМИКА

ДЕФИЦИТИ И ПРОВАЛИ НА ЛИНЕЙНИЯ МОДЕЛ НА ИКОНОМИКАТА – КОНЦЕПТУАЛНИ АСПЕКТИ

Анна Недялкова, Румен Пехливанов

1. Глобализационни ефекти от взаимодействието между масовото индустриално производство и общия ход на развитието

Изследването на съвременните предизвикателства пред социално-икономическото развитие на човечеството, както и актуалното състояние на околната среда предполагат търсенето на възможни пътища за стабилизиране на взаимодействието между техносферата и биосферата и успешното преодоляване на глобалните проблеми на развитието. Измеренията на развитието днес са силно повлияни от необходимостта от глобална екологизация, пестеливо използване на ресурсите, безопасност на храните, съхранение на биоразнообразието, опазване на световния океан, преминаване към нисковъглеродна и кръгова икономика, преодоляване на неравенствата, сигурност и безопасност, свободни пътувания и др.

Първата индустриална революция механизира производството с помощта на водата и парната енергия. Втората впрегна електрическата енергия и създаде масовото производство. Третата автоматизира производството, като използва дигиталните и информационни технологии. Днес говорим за Четвърта индустриална революция. „Тя се отличава със сливане на технологиите, което заличава линиите между физическата, дигиталната и биологическата сфера.“ Това пише в статия за Foreign Affairs Клаус Шваб, създател и председател на швейцарската организация World Economic Forum.¹ Според Шваб могат да се посочат най-малко три основателни причини, за да се твърди, че промените днес са революционни, а не продължение на Третата. Трябва да се отбележи скоростта, с която се променят начинът на производство и потребление, както и обхватът на промените и тяхното систем-

*Проф. д.ик.н. Анна Недялкова, ВСУ „Черноризец Храбър“, Варна
Румен Пехливанов, докторант, ВСУ „Черноризец Храбър“, Варна*

¹ Доклад: Оценка на ефекта и степента, в която са постигнати стратегическите цели на ЦОИДУЕМ с одобрените и финансирани проекти по Конкурсна процедура 33.16-2017, Приоритет 2, по Конкурсна процедура 33.17-2018, Приоритет 1 и Приоритет 3 <https://coiduem.mon.bg/wp-content/uploads/2020/02/Doklad-2019.pdf>

но въздействие. Подобно на предходните индустриални революции и Четвъртата има потенциала да умножи глобалните доходи и да подобри качеството на живот и жизнената среда, но е логично да се предположи, че всичко това е свързано с немалко рискове и предизвикателства.² Съпроводена от рязко повишаване на производителността на труда, разрастваща се урбанизация с неконтролируеми темпове, неестествено бързо повишаване на жизнения статус на населението, Четвъртата индустриална революция открива нови пазари и допълнително ускорява икономическия растеж. Но разгледаните по-горе революционни промени са свързани не само с обема на производството и потреблението, а и с промяна на цялата структура на обществото, както и на биологичните възможности на биосферата. Очакваше се глобализацията, контролирайки ефектите на свободното движение на стоки, капитали, услуги и хора, да гарантира необходимото равновесие на системата.

За съжаление, се оказва, че в края на XX и първите десетилетия на XXI век глобализацията не решава, както обещавахе, острият проблеми с разпределението на глобалните обществени блага по света, с богатствата и доходите, а напротив – създава нови неравенства, които вече, освен икономически и социални, са и екологични, информационни, на сигурността, демокрацията и т.н.³

Безспорно е, че съвременното общество придобива познание, технологии и богатство, притежаващи необходимите потенциали, за да решат много от поставените в „Границите на растежа“ проблеми, но стремежът към богатство роди най-абсурдната част от нашата действителност – направи ни врагове на природата и ни накара да живеем по логиката на вещите. Изведохме в приоритет количествените измерители за успех и богатство, за притежание и статус. Изпуснати бяха от контрол ценности като „предел“ и „мяра“. Потребителското отношение към човека и неговият труд ориентира разума към обслужване на частни, външни за него потребности и интереси. Така възникна илюзорната представа за житейска истина и жизнени цели. В крайна сметка светът пропуска редица възможности за постигане на устойчиво развитие и заживява във все по-разтварящата се ножица между минимума и максимума. В редица случаи дори науката изневерява на отредената ѝ роля да бъде двигател на растежа, а се заема с обслужване на грубия прагматизъм на производството и потреблението без граници. За съжаление, на страната на негативните фактори достатъчно продължително стои и възприетият линеен модел на организацията и управлението на икономиката.

Сложните взаимоотношения и взаимозависимости между голям брой структури, като корпорации, фирми, домакинства, държавни институции, стопански субекти и др., създават единна система, която може да се нарече икономически организъм. Задачата на класическите икономически отношения е да се достигне до максимално удовлетворение на материалните потребности на обществата, т.е. на съставните елементи на икономическия организъм, като се преодолеят проб-

² Шваб, К. Четвъртата индустриална революция. 2018 https://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/sviat/2016/01/20/2688942_chetvurtata_industrialna_revoljucija/

³ Meadows, Donella H, Meadows, Dennis L, Randers, Jørgen. The Limits to Growth; A Report for the Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind. New York, Universe Books, pp. 22, 24, 27, 74, 86.

лемите, предизвикани от управлението на ограничените производствени ресурси. Безспорно факт е, че всяка дейност има някаква икономическа същност, като стремежът на всички е към намаляване на материалната неопределеност на бъдещето. В цялостната еволюция на човешката цивилизация, и особено в условията на глобални пазарни отношения, препотребление и изчерпване на ресурсите, познаването на особеностите в развитието на икономическите отношения могат да бъдат основа за разбирането на необходимостта от промяна на структурата на икономическия модел както и на рационалното приложение на основните принципи и закономерности в началото на ХХІ век.

В резултат от въздействието на ускореното развитие и внедряване на промишлените, транспортно-съобщителните и управленските технологии, разширяването и задълбочаването на международното разделение на труда, утвърждаването на транснационалните корпорации като основни стопански агенти, либерализацията на системата на външноикономическите връзки и др., през последния четвърт век в световните икономически отношения настъпват съществени промени. Икономиката става все по-отворена и излиза от пределите на националното стопанство и функционира като интегрална част от суперсистемата на глобалното световно стопанство.⁴ Все повече процесите на интернационализация се развиват с изпреварващ темп спрямо общата икономическа активност в рамките на световното стопанство. На тази основа и отвореността на световната икономика все повече се утвърждава като нейна основна структурна характеристика. Ускореното развитие на интернационализацията в условията на четвърта индустриална революция и обогатяването на нейните функционални форми съществено усложняват разбирането за отворена икономика.⁵

Интернационализацията на стопанския живот навлиза в качествено нов етап от края на ХХІ век. Обясними са причините за ускорените процеси и постоянно нарастващата динамика на взаимодействие между икономическите субекти на международната икономика, което придобива глобални измерения. Необходимо е да се отбележи, че „глобализацията е обективен исторически процес, а не „заговор“ на някакви злонамерени сили“⁶. Може да се обобщи, че глобализационните процеси постепенно трансформират световната икономика „от една рехавна съвкупност на повече или по-малко взаимосвързани национални стопанства в цялостна система, където националните социуми се оказват съставни елементи на единния световен икономически организъм, обединен не просто от международното разделение на труда, но и от гигантските по своите мащаби, производ-

⁴ Според Велко Маринов „Отворено е онова национално стопанство, за което екзогенните условия и фактори от интернационалната сфера са важни детерминанти на националното икономическо и социално развитие. Отчитането на този качествен критерий води до заключението, че в съвременните условия са отворени практически всички национални икономики“. Вж. Маринов, В. Отвореност и растеж на националната икономика. 2006. с. 17 – 18. https://www.unwe.bg/uploads/Yearbook/Yearbook_2006_No1_V%20Marinov.pdf

⁵ Пак там.

⁶ Маринов, В. Относно глобалното управление на международната икономическа система. 2009, с. 2 https://www.unwe.bg/uploads/Yearbook/Yearbook_2009_No3_V%20Marinov.pdf

ствено-пласментни структури, от глобалната финансова система и планетарната информационна мрежа Интернет⁷. Безспорно е, че двигател на глобализацията са задълбочаващото се разделение на труда в планетарен мащаб в условия на растяща и трудно контролируема диференциация на високотехнологичните крайни продукти и полуфабрикати, ускореното развитие на международната транспортна инфраструктура, информационната революция, развитието на транснационалното предприемачество, което приема цялото световно пространство като единно поле за международния бизнес⁸.

В края на XX и началото на XXI век постепенно се формират нови модели на международните икономически отношения и на световната икономика. Изгражда се система от многостранни икономически взаимовръзки и зависимости, които са базирани на сложно, а понякога и противоречиво съчетаване на конкурентни механизми, коопериране и партньорство на макро- и микронива, както и на „преплитане на зараждащите се глобални пазари със запазване на националните и локални пазари“⁹. Постепенно световната икономическа общност от повече или по-малко свързани страни се преобразува в многообразна, но единна система от национални и транснационални обединения, в които националните държави са съставна част на глобалния икономически организъм.⁹

Свидетели сме на процеси на икономическа трансформация, обусловена от способността на системата да се развива, да променя своите форми и функционални механизми. Тази способност е резултат от поведението на икономическите субекти, чиито действия са по-скоро сложен еволюционен процес на взаимодействие, придобил собствена вътрешна динамика, а не се влияе само от тяхната функционална зависимост. Развитието на икономическите отношения не се отнася единствено до размера на съставните им единици, но и до сложността и изменчивостта между връзките на нейните елементи.¹⁰

Връзките на съставните елементи определят и структурата на икономическия модел, в който са обвързани в единство практическите резултати чрез фактите, теорията на новото знание и икономическата политика, насочена към реализиране на конкретни цели. Някои от общоприетите цели на класическия икономически модел, възприет като обществена система, са: икономически растеж, пълна заетост на всички ресурси, ефективност, стабилно ниво на цените, икономическа свобода на избора, положителен търговски баланс, справедливо

⁷ Шишков, Ю. Регионализация и глобализация мировой экономики: альтернатива или взаимодополнение. МЭ и МО, 2008, № 8, с. 4, по Маринов, В. Относно глобалното управление на международната икономическа система. 2009, с. 3 https://www.unwe.bg/uploads/Yearbook/Yearbook_2009_No3_V%20Marinov.pdf

⁸ Съвременни тенденции в развитието на международния бизнес <http://ebox.nbu.bg/markets18/pdf/4.pdf>

⁹ Гъргаров, З. Съвременните тенденции в развитието на световната икономика. – *Международна политика*, 2008, бр. 3. http://ip.swu.bg/mod/data/view.php?id=1&perpage=10&search=2008&sort=1&order=DESC&advanced=0&filter=1&advanced=1&f_1=2008&f_2=3&f_3=&f_4=&f_5=&f_6=

¹⁰ Loasby, B. Industrial dynamics: why connections matter, DRUID Working Paper № 01-09, 2001, July, pp. 4 – 7, <http://www3.druid.dk/wp/20010009.pdf>

разпределение на доходите и социална осигуреност, илюстрирани на Фигура 1. През последните години все по-голяма актуалност получават и други цели като: опазване и възстановяване на околната среда, консолидация на обществото и др. Много от целите се допълват, докато други са в известно противоречие и дори се изключват. Това налага избор на приоритети чрез степенуване на целите според предварително приети критерии или система от критерии за актуална преценка към динамично променящата се среда и глобални икономически отношения.¹¹



Фигура 1: Общоприети възможни цели на класическия икономически модел¹²

През последните години потреблението на ресурси в световен мащаб нараства, от друга страна, начинът, по който тези ресурси се потребяват, доказва своята неефективност. Могат да се изведат следните аспекти на неефективност, които очертават основните дефекти на линейния икономически модел¹³:

- неравномерност в консумирането на ресурсите, основната част от тях се потребяват във високоразвитите страни за сметка на развиващите се, и
- натрупването на огромни количества отпадъци, които не се използват, след като бъдат изхвърлени.

Без ресурси дейностите не могат да бъдат извършени и е логично, че няма да бъдат постигнати резултати. Точното определяне на необходимите ресурси позволява да се избегнат проблеми с недостиг на материали, оборудване, услуги и

¹¹ Конакчиев, Д., К. Андонова. Икономика на публичния сектор. Варна: УИ на ВСУ „Черноризец Храбър“, 2012, с. 9 – 10.

¹² Източник: Конакчиев, Д., К. Андонова. Икономика на публичния сектор. Варна: УИ на ВСУ „Черноризец Храбър“, 2012.

¹³ По Желязкова, В. Кръгова икономика. Финансови аспекти. София: „Св. Гр. Богослов“, 2017.

хора при изпълнение на дейностите и постигане на целите.¹⁴ Но икономическият модел, който все още се следва, предполага следната последователност на процесите: извличане на природни ресурси, преработването им до крайни продукти, консумирането на продуктите, което завършва с изхвърлянето им. Този модел се основава на разбирането за неограничеността на природните ресурси, като въпросът със съхраняването на околната среда е пренебрегнат. Възприемането на това разбиране изгражда стремеж към максимална производителност при непрестанно намаляване на разходите за производство. Днешната икономика функционира праволинейно, като водещата цел е от извлечените природни ресурси да се произведат продукти. Процесният модел на линейната икономика обхваща следните основни етапи „взemi-направи-консумирай-изхвърли“ (Фигура 2)¹⁵:

- добиване и преработване на суровини;
- трансформация (производство на стоки);
- употреба (потребление на произведените стоки);
- изхвърляне (на отпадния продукт от производството и на ненужните или употребените стоки).



Фигура 2: Линеен модел на икономиката

Според редица изследвания настоящият модел на линейна икономика не може да осигури достигането на високо икономическо развитие от всички държави в света, тъй като наличните природни ресурси не са достатъчни за това.¹⁶ През последното столетие в световен мащаб драстично е увеличен добивът на суровини, като по данни на Европейската комисия неговото равнище, отнесено към изчислените обеми на световните запаси на суровини, определя достигането на гранични стойности, водещи до пълно изчерпване за някои от тях в следващите две столетия.¹⁷

¹⁴ Банкова, И. Дисонанси и потенциали при управлението на конфликти в проектно управление. Варна: УИ на ВСУ „Черноризец Храбър“, 2019, с. 40.

¹⁵ Доклад: Анализ и профил на състоянието и потенциала за регионална биоикономика. Тракийски университет. Март 2020. с. 9 [http://uni-sz.bg/truni11/wp-content/uploads/biblioteka/file/TUNI10043236\(1\).pdf](http://uni-sz.bg/truni11/wp-content/uploads/biblioteka/file/TUNI10043236(1).pdf)

¹⁶ Haas, W. et al. How Circular is the Global Economy? An Assessment of Material Flows, Waste Production, and Recycling in the European Union and the World in 2005. Journal of Industrial Ecology. Volume 19, N 5, www.wileyonlinelibrary.com/journal/jie, p. 765.

¹⁷ SWD(2019) 1001 final. Брюксел. 27.02.2019 https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/file_import/2019-european-semester-country-report-bulgaria_bg.pdf

2. Асиметрии и дефицити на линейното развитие

В направения обзор представихме конкретно-историческото проявление на глобализационния ефект, продукт на взаимодействието на масовото индустриално производство с общия ход на глобализацията, като отделихме внимание преди всичко на връзката на този ефект с доминиращия линейен модел на икономиката и развитието. Констатирахме наличието на много и разнообразни проблеми, които заплашват бъдещето на планетата и допълнително изострят противоборството между човека и природата. Без претенции за изчерпателност, изложеното ни дава основание за следните твърдения:

- За решаването на тези проблеми е необходимо сътрудничество в *общо-планетарен мащаб*, съвместни и едновременни действия на всички заинтересовани страни, което към момента липсва. Обратно на това, констатираме редица *провали на концепцията за глобално управление*, която в настоящото изследване не е обект на самостоятелно разглеждане. Безспорен обаче е фактът, че новите *мащаби и обхват на проблемите* изискват *нов тип управление* в планетарен мащаб, което да постигне съгласуваност на цели, задачи, интереси и участия. На най-високото йерархично ниво това все още се оказва непостижимо. Напротив, по редица проблеми, като например климата, енергийната ефективност, дори защитата на света от пандемии, *позицията на световния хегемон е нееднозначна*, доминира ролята на регионалните общности и дори текат процеси на възраждане на национализма, появяват се нови концепции за засилване на ролята на държавите. Това може да се констатира и при проследяване на времето и мотивите за възникване на идеята за замяна на линейната икономика с кръгови материални потоци в различните държави – Япония, Китай, Германия, Холандия, Франция, Дания и т.н.¹⁸ Всяка от тези държави е възприела собствена политическа линия в избраната от нея посока. Някои страни акцентират върху дейности, свързани с рециклирането, други поощряват индустриалната симбиоза, трети прилагат комплексни мерки за стимулиране на кръговата икономика.
- Преодоляването, дори само на най-острите *проблеми*, изисква огромни и целенасочени *разходи*. По някои изчисления за целта ежегодно следва да бъдат отделяни около 1 трилион долара, което е съществен процент от световния брутен продукт. Остава обаче нерешен проблемът за източника на тези средства и начинът за предоставянето им на нуждаещите се страни и региони. Актуални научни изследвания промениха познатата ни концепция за цикличност на икономиките, поради което и организации като: МВФ и СБ се превърнаха в рефлексия на първоначално поставените си цели. Финансовата криза в края на 2007 г. изяви нови тенденции, които предпоставят *нова йерархия в международната система*.

Кризата отчетливо показва, че справянето с глобалните икономически предизвикателства днес изисква потенциала не само на единствената световна

¹⁸ Устойчивост на финансовата система – дългосрочни перспективи (онтологични и емпирични основания); авторски колектив; България 1990 – 2020, с. 10.

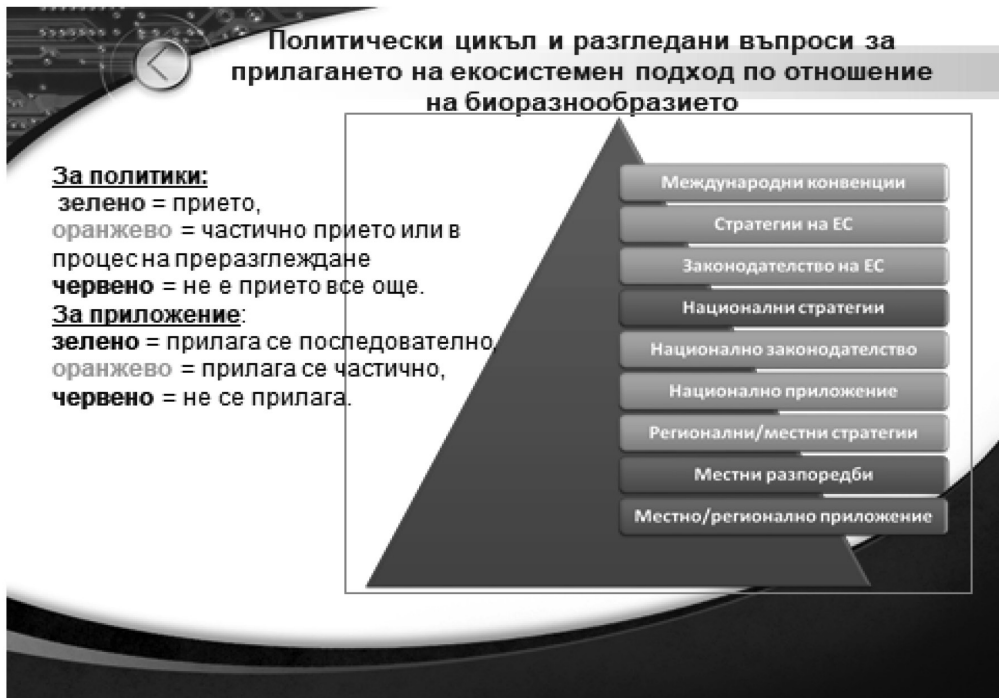
свършила или на Запада като цяло, но и на държавите, които до този момент са смятани за все още неподготвени за участие във вземането на глобални финансово-икономически решения.

- Глобалното разпространение на несигурността изисква *сигурността* да бъде гарантирана на глобално равнище. Очакваше се след края на Втората световна война да настъпи траен мир и сигурност на планетата. Това очакване се подсили след падането на Берлинската стена и обединяване в единния блок на капиталистическия модел на организацията на производството и обществата. Тази концепция се оказва дълбоко пробита от реалностите днес, от глобалните последици на локалните войни, от новите специфики на информационната и хибридната война, което пък провокира появата на *нови концепции и доктрини за сигурността*.
- Справянето с проблемите видимо изисква не само премахване на предпоставките за тяхното възникване, а и *устойчивост на действията*. Това прави първостепенно важни *времения хоризонт* на общите стратегии и планове, както и определянето на *приоритетите за всеки отделен етап*. Важна предпоставка за това е ясно дефиниране на проблемите, тяхното съдържание и обхват, ранжирането им по важност и ефекта на въздействието им между всички нива, на които протича и се управлява процесът. Видимо до момента такова съгласуване не е постигнато дори и в ЕС, който е лидер в прилагането на *комплексния и системен подход при изработването на стратегия и политики за преход от линейна към кръгова икономика*.

Идеята за устойчивост на развитието и преминаване към кръгова икономика „има глобални характеристики, но също е свързана с местното разбиране и поведение, което съответства на цялостната концепция. Възможно е да възникне конфликт между глобализма и регионализма, провокиран от различните интереси, потребности, нагласи и логики за действие“¹⁹.

На Фигура 3 са показани деветте йерархически нива на общата нормативна рамка, която регламентира действията на различните субекти за постигане на общата цел – прилагане на екосистемен подход за съхраняване на биоразнообразието в ЕС. Данните потвърждават достатъчно категорично, че дори и при наличие на единно приета стратегия нейното трансформиране в законодателство на държавите, членки на ЕС, е неравномерно както по време, така и по политики. Особено забавен е процесът на по-ниските йерархични нива. Осъществяването е изводът, който се налага при прегледа на изпълнение на приетите разпоредби на национално и на местно ниво. При управлението на протичащите процеси и реализацията на политиките на това ниво обикновено се дава предимство на работата по отделни проекти, които в редица случаи имат епизодичен характер, недостатъчна ефикасност и ефективност на инвестициите. Това на много места се свързва с липсата на достатъчно познания и капацитет за приложение на значително по-големите *възможности на проектно-целевия подход*.

¹⁹ Андонова, К. Интегрирано регионално развитие. Теоретични и приложни аспекти. Варна: УИ на ВСУ „Ч. Храбър“, 2012.



Фигура 3. Йерархични нива на общата нормативна рамка²⁰

- Не на последно място ще подчертаем и потребността от ново научно познание и технологии за решаване на проблемите. Анализът и оценката на проблемите всеки сам за себе си се обслужваше предимно от частното научно или отраслово знание. Частичното им решаване в различни регионални или териториални структури се оказва възможно в повечето случаи с технологиите на линейната икономика. Днес това е невъзможно. Безспорна е потребността от интердисциплинарно знание, от анализ и оценка на големи бази данни, от приложението на новите информационни технологии и мобилизация на изкуствения интелект.

Именно това ни мотивира да потърсим отговор на множеството въпроси, които възникват, за *адекватността на концептуалната рамка на линейния модел с широко популярните в настоящето базови икономически и управленски теории*. Сама по себе си тази проблематика е изключително широка и все още обект на множество научни спорове и дискусии. По много от дори злосторените въпроси липсват еднозначни отговори. Ето защо ние ще се ограничим до някои от елементите на концептуалната рамка на линейния модел, които най-категорично обуславят оценките за неговата изчерпателност и необходимостта от промяната му. С цялата условност на избора, тук ще отделим внимание на два аспекта, които

²⁰ Източник: Проданов, В. Системни цикли и бъдещето на историята: накъде върви светът? София: Захарий Стоянов, 2017, с. 375 – 385.

непосредствено касаят търсената *хармония между природа, човек, общество и икономическо развитие*:

- От гледна точка на *организацията и управлението* на сложни, динамично развиващи се системи ще проследим релевантността на линейния модел на икономиката и развитието към различни аспекти на *системния, комплексен и проектно-целев подход*.
- Ще анализираме взаимовръзките и зависимостите, породили констатираното несъответствие между развитието на производителните сили, производствените отношения и биологичните възможности на биосферата в контекста на няколко *базови икономически и социални концепции и доктрини, а именно*:
 - Глобални обществени блага;
 - Неолиберализъм;
 - Свободен пазар и конкуренция;
 - Социално сближаване и солидарност.

За обосновката на първия аспект, свързан с обекта и субектите на управление, ще се позовем на постановката на академик Евгени Матеев, която гласи, че „Геосферата, екосферата, човечеството, икономическата система, науката и културата образуват *глобалната система*, отличаваща се с изключителна сложност, динамика и уникалност. В този смисъл всички останали системи се явяват *нейни подсистеми*“²¹. Тази постановка е конкретизирана и доразвита във връзка с прехода към кръговата икономика и от проф. Анна Недялкова²². Според нея Глобалният свят е среда, в която функционират всички системи, което го характеризира като *сложна суперсистема*, белязана с изключително висока степен на взаимосвързаност и взаимозависимост. Глобализацията има пряко въздействие върху общия ход на развитието и върху всички негови сили и фактори, съставляващи развитието. В този смисъл *изследователският подход* към тази система предполага веднъж да се отчитат ефектите на отделните фактори на развитието и втори път да се оцени сумарният, кумулативен ефект от тяхното взаимодействие. Проф. Недялкова дефинира *глобализационния ефект* „като системен резултат от въздействието на глобализационния фактор и на целия комплекс от фактори и обстоятелства на живота“, който се проявява на няколко нива – общоисторическо, конкретноисторическо и формационно. Необходимо е да подчертаем особената важност на *формационния контекст* на анализа, защото именно той позволява да се оценят както многовариантността на разволя на събитията, така и възникващите проблеми в контекста на степента на развитие на производителните сили, на производствените отношения и модела на организация на обществото. От методологическа гледна точка това означава целеполагането на всеки етап да се прави върху основите на *историческата причинност*. Това означава, че *изчерпването на линейния модел на икономиката и развитието съответства на един приключил етап на масовото индустриално производство*. Не случайно днес на дневен

²¹ Матеев, Е. Структура и управление на икономическата система. София, 1987, с. 15 – 68.

²² Недялкова, А. Електронни ресурси по учебен курс „Кръговата икономика в глобален контекст“.

ред са интелигентната специализация, обществото на знанието, Четвъртата индустриална революция.

В иновативната икономика неокласическите традиционни методи за изследване на производствените процеси стават непрактични, тъй като понятията за работа и свободно време имат доста неясни очертания. В тази връзка подобряването на съществуващите и разработването на нови модели на пазара на труда за формиране на последователна концепция следва да бъде основна задача на науката. Тя трябва да отразява тенденциите в развитието на иновативната икономика на съвременния тип. Все по-належащо става „постигането на интелигентен, устойчив и приобщаващ растеж и превръщането на икономиката в конкурентна и динамична, основана на знанието система, което е сериозно предизвикателство при разработване на конкретни политики в ЕС и страните членки“²³.

За целите на изследването споделяме и *терминологичните уточнения* за система, суперсистема и глобални проблеми на проф. Боян Дуранкев в публикацията му „Природа, общество и икономика – пропорционалност на развитието“²⁴.

Присъединяваме се към разбирането на проф. Дуранкев, че човечеството столетия наред се стреми именно към *хармония* между природа, човек, общество, икономика и наука като предпоставка за *равновесие на системата*. Тревожни са изводите на автора за това, че „равновесието е статично, относително, нестабилно и кратковременно“, а към настоящия етап *хармонията и равновесието* са „жертва пред олтара на растежа – израз на невероятната експанзия на човека, на опита му да подчини всичко, на имперското му мислене и действие“²⁵. Именно в този смисъл откриваме и не една *пробойни в концептуалния модел на линейната икономика, реализиран в условията на масовото индустриално производство*.

„Нарушаването на хармонията и равновесието в най-широк мащаб – пише проф. Дуранкев – предизвика раждането на *проблемите, които днес имат глобален характер*. Тяхната глобалност произтича от факта, че те не могат да бъдат решени нито с помощта на една наука, нито от една страна – даже и най-могъщата. Глобалните проблеми – възникнали и намерили – имат, от една страна, *различно отражение* върху всяка страна и всеки народ. От друга страна, те имат *еднакви последици* за бъдещето на човечеството и света. Повече или по-малко забелязвани, признавани и анализирани – те съществуват.“²⁶ В този смисъл става особено

²³ Пържанова, А. Стратегическото управление в контекста на интелигентната специализация (Регионални измерения). Варна: УИ на ВСУ „Черноризец Храбър“, 2019, с. 54.

²⁴ Дуранкев, Б. Природа, общество и икономика: Пропорционалност на развитието. Сборник „Екология и гражданско общество“. Център за исторически и политологически изследвания; Фондация „Солидарно общество“. София: „Авангард прима“, 2018, с. 13, https://www.academia.edu/38632507/ЕКОЛОГИЯ_И_ГРАЖДАНСКО_ОБЩЕСТВО

²⁵ Дуранкев, Б. Природа, общество и икономика: Пропорционалност на развитието. Сборник „Екология и гражданско общество“. Център за исторически и политологически изследвания; Фондация „Солидарно общество“. София: „Авангард прима“, 2018, с. 13, https://www.academia.edu/38632507/ЕКОЛОГИЯ_И_ГРАЖДАНСКО_ОБЩЕСТВО

²⁶ Дуранкев, Б. Природа, общество и икономика: Пропорционалност на развитието. Сборник „Екология и гражданско общество“. Център за исторически и политологически изследвания; Фондация „Солидарно общество“. София: „Авангард прима“, 2018, с. 13, https://www.academia.edu/38632507/ЕКОЛОГИЯ_И_ГРАЖДАНСКО_ОБЩЕСТВО

важно *мисленето в системи*. От гледна точка на теорията на системите на преден план излизат въпросите както за *състава и структурата на глобалната система*, така и за характера на сложните и динамично променящи се *връзки* между подсистемите ѝ. От тук могат да се направят няколко *обобщения с методологично значение*:

- Суперсистемата е *многостепенна* и определянето на йерархичните ѝ нива зависи от конкретните цели и обхвата на изследването. От гледна точка на прехода от линейна към кръгова икономика ние проследяваме управлението на процесите условно на *четири нива* – глобално, регионално, локално и ниво на местната власт.
- Всяко от посочените нива се явява едновременно *субект и обект на това управление*. По този критерий бихме могли значително да увеличим броя на нивата на системата, стигайки до конкретния човек.
- В редица случаи е целесъобразно *системообразуващ фактор* да бъдат именно *глобалните проблеми*. Като такива приемаме всички проблеми, които засягат динамичното равновесно състояние на глобалната система и нейната устойчивост, както и развитието и прогреса на човечеството като цяло.²⁷ Особен интерес представляват онези от тях, които измерваме като силно изострени за разглеждания период от време.
- С оглед на преследването на развитието на системите „природа – общество – икономика“, подчинено на стремежа към равновесие и хармония, като *обща главна цел* извеждаме необходимостта от количествен и качествен анализ на *вътрешните и външните фактори* за промяна както на подсистемите, така и на средата, в която функционират. *Глобалните проблеми на съвременността* са плод именно на асиметриите и деформациите, които линейното развитие противопоставя на стремежа към хармония и равновесие. Натискът върху природата като основен източник на икономическите ресурси превръща *лимитираните възможности на екосферата и биосферата* във *вътрешен фактор* за поведението на макросистемата и във *външен* за нейните подсистеми. Това на свой ред създава нови, още по-сложни връзки и зависимости. От методологична гледна точка става задължително измерването и отчитането на *ефекта на въздействие* на всяка от частите на системата както върху останалите подсистеми, така и върху системата като цяло.

Тези проблеми са резултат от цялостния модел на функциониране на глобалната система в периода на масовото индустриално производство, допълнен с превръщането на кризите в перманентно явление.

Перманентният характер на *кризите* не позволи извършването на необходимата серия от последователни актове и действия по всички нива на системата за *предефиниране на подхода* на обществото към производството и потреблението на стоки и услуги. Така редица жизненоважни за човека сфери и дейности

²⁷ Дуранкев, Б. Природа, общество и икономика: Пропорционалност на развитието. Сборник „Екология и гражданско общество“. Център за исторически и политологически изследвания; Фондация „Солидарно общество“. София: „Авангард прима“, 2018, с. 13, https://www.academia.edu/38632507/ЕКОЛОГИЯ_И_ГРАЖДАНСКО_ОБЩЕСТВО

останаха отвъд границите на непосредствения политически интерес, а кризите отклониха вниманието от дългосрочни проблеми като: здравеопазване, образование, промени в климата, енергийна ефективност, екология и т.н. Това е сериозно основание да определим дефицита на *комплексен подход* като следващ пробив на концептуалната рамка на линейния модел.



Фигура 4. Дългосрочни проблеми на съвременността

В общите и специализирани публикации по теория на управлението липсва единно становище относно съставно *структурните елементи* на глобалната система. Това, което ги обединява, е, че всички те предлагат подсистемите да са съвкупност от близки или взаимно пораждащи се проблеми. Така например Х. Кан и Дж. Филипс извеждат 19 глобални проблема, 9 от които са приети за главни.²⁸ Английският икономист Р. Хигинс предлага редуцирането им до 6: пренаселеността, гладът, недостига на ресурси, замърсяването на околната среда, злоупотребата в областта на използването на ядрената енергия, неконтролируемото развитие на науката и техниката, свойствата на човешката природа.²⁹ Това позволява, от една страна, да се отчита по-точно взаимната обусловеност на проблемите и влиянието им върху глобалната система като цяло, а от друга, да се определят най-ефективните методи и средства за възстановяване на равновесието на системата. В контекста на управленските теории това прави целесъобразно приложението на *проектно-целевото управление*, особено в неговия надграждащ вариант.

²⁸ Kahn, H., Pheelps, J. 1979. The Economic Present and Future. The Futurist.

²⁹ Higgins, R. 1978. The Seventh Enemy: The Human Factor in the Global Crisis. L., p. 274.

Принципът на *йерархията* или на *съподчинеността* на глобалните проблеми съвсем не се свежда до това коя от класификациите им сме избрали, а до сложното им взаимодействие и взаимозависимост, в процеса на което се пораждаат нови рискови зони. Те касаят интересите и съдбата на всички държави, народи и социални слоеве. При изостряне на тези проблеми възникват заплахи за цялото човечество и цивилизацията.³⁰

За съществуването на описаната *индукция между проблемите* А. Печеи предупреждава: „Всеки проблем е свързан поотделно с всички останали и всяко очевидно решение на даден проблем може да затрудни или да усложни решението на други. Към нито един от тези проблеми не може да се подхожда с линейните и последователни модели на миналото“³¹.

В потвърждение на казаното могат да се посочат само някои от най-видимите *белези на индукция* между групи проблеми, която години наред се подценява, в резултат на което се генерират нови рискови зони, а самите проблеми се задълбочават, например: демографски и продоволствени проблеми; продоволствие – структура на икономиката и бедност; икономически растеж – ресурсна осигуреност – натиск върху природата и т.н.

Подценяването на тази взаимообвързаност е симптоматична за една голяма част от проблемите на липсващите хармония и равновесие между природа, човек, общество, икономика и наука. Това не рядко създава усещането, че по нито един проблем не е намерено трайно и *устойчиво решение*, а между декларираните цели и практическата им реализация пропастта се увеличава.

Устойчивостта е не само защита и опазване на създадените блага, условията за живот и на културното многообразие, а също и с осъществяване на непрекъснати промени и стремеж към създаване на по-добър свят. Както защитата на благата, така и създаването на нови блага са свързани с иновации в институциите на управление и в социотехническите системи.³²

Посочените, макар и неизчерпателно, дефицити на линейния модел в аспект организация и управление на сложни, динамично развиващи се системи, са сериозна причина за неговата неадекватност към опитите да бъдат решени все по-изострящите се глобални проблеми на съвременността. Това на свой ред поставя и следващата група въпроси, а именно, доколко адекватни на ситуацията са и някои от базовите икономически доктрини, участващи в концептуалната рамка на линейното по характер масово индустриално производство.

³⁰ Дуранкев, Б. Природа, общество и икономика: Пропорционалност на развитието. Сборник „Екология и гражданско общество“. Център за исторически и политологически изследвания; Фондация „Солидарно общество“. София: „Авангард прима“, 2018, с. 13, https://www.academia.edu/38632507/ЕКОЛОГИЯ_И_ГРАЖДАНСКО_ОБЩЕСТВО

³¹ Печеи, А. Качеството човек. София, с. 93.

³² Банкова, И. Предизвикателства пред управлението на устойчивото развитие. – *Известие*. Съюз на учените. Серия „Хуманитарни науки“. Варна. 2018, с. 54.

3. Провали на основните икономически доктрини на линейното индустриално производство

„Глобални обществени блага“ е една от най-примамливите концепции на икономиката на глобализацията. Тя беше ориентирана към това светът без граници да обезпечи равен достъп на всички до природните блага. Това се потвърждава и от възприетата в началото на процеса традиционна дефиниция на понятието „обществени блага“. Независимо от съществуващи нюанси и поставени акценти в творбите на Адам Смит и Дейвид Хюм, на Пол Самуелсън и Манкур Олсън подчертават три отличителни свойства на тези блага:

- несъперничество – т.е. консумацията на тези блага не намалява наличното количество за други агенти;
- неизключителност – т.е. невъзможност да се попречи на някого да консумира това благо;
- глобална достъпност – т.е. без оглед на географски или териториални граници по целия свят.

Тази традиционна дефиниция беше последвана от широка научна дискусия и остра критика, касаещи преди всичко обхвата на категорията *обществено благо*, правото на достъп на всеки до него и начина на управлението им. В основата на тази дискусия е разбирането за общественото благо като стока и поставянето му под знаменателя на пазарните закони и механизмите на свободния пазар. Подобни аргументи са изложени от Каул и др. (2003)³³, които вече говорят за обществените стоки, които класифицират в три категории:

- Обществени блага, които не могат да бъдат изключени, тъй като са неделими или разходите за тяхното разделяне биха били ограничителни. Пример за това е слънчевата светлина.
- Стоки, които са публични по дизайн, като основната образователна и здравна системи на нацията.
- Други стоки, които се оповестяват публично по подразбиране, като парниковите емисии.

Именно фактът, че не се отчитат ползите или непреките разходи, които произтичат от икономическите сделки, става сериозна предпоставка за третирането им като *един от външните фактори и обвързването им с икономическата политика*. По тази причина управлението им не рядко преминава в ръцете на публични и частни правни институции. Отнесено към линейните процеси на икономическия растеж и масовото индустриално производство, това вече е предпоставка за комерсиализация на самите обществени блага и не е достъпен и екзистенциален атрибут за всички хора. Така нормалният достъп до чиста вода, чист въздух и безопасна енергия стана лукс, който разтваря ножицата на растящото неравенство. От друга страна, трайното изчерпване на невъзобновяемите природни ресурси, водещо до постоянно нарастване на цените им на международните пазари, също подсилва неравенството и бедността. Това е първата стъпка на компромис със същностните свойства на обществените блага.

³³ Каул и колектив. Какво е обществено благо? <https://bg.history-hub.com/kakvo-e-globalno-obshestveno-bлаго>

Периодът на масовото индустриално производство, съпътстван от ускоряване на свободното движение на стоки, капитали и услуги, е белязан и с още една особеност. Развитието на международната икономика като цяло изпреварва по темпове развитието на производството в отделните страни. Рязко нараства ролята на *интернационалната компонента* на всички звена на общественото възпроизводство. Умножават се и се разнообразяват *международните икономически връзки*. Расте взаимозависимостта между страните, регионите и стопанските субекти. *Транснационалният характер* на тези блага става друг аспект на противоречието с традиционното им определение. Средствата за отстраняване на проблеми, като замърсяването на въздуха и водите, обикновено съществуват в контекста на географски ограничени правителствени системи. За решаването на такива проблеми, като опазване на биоразнообразието, климатичните аномалии, ограничаване на ползването на невъзобновяеми природни ресурси и т.н., държавите трудно намират капацитет и финанси, поради което не рядко ги оставят в ръцете на създадени за целта неправителствени и междуправителствени организации и разчитат основно на гражданския контрол за поддържане на равновесието на системата. *Несъответствието между обхвата на проблема и властта* на органите за вземане на решения за справяне с подобни проблеми е категорична пробойна на концептуалната рамка на динамично развиващата се екосистема. Тук ще обърнем внимание и на факта, че именно доминирането на международната икономика, производството и търговията на глобален терен превърнаха в обществени блага и поставиха въпроса за тяхната всеобща достъпност и такива елементи на световната система като: *инфраструктура, логистични вериги, безопасност, траен мир* и т.н. Към тази система все повече гравитират и редица други услуги на обществения сектор. Би било добре на ниво политика същите своеременно *да се определят като общи блага* и да се намери адекватният модел за тяхната регулация и управление.

По своята първоначална концепция глобалните обществени блага са адресирани към задоволяване на *потребностите на човека*. В този смисъл следва да поставим въпроса – освен за тяхното количество и достъпност – и за качеството им. Именно тук констатираме и най-сериозните провали, пряко свързани с модела на линейната икономика. От една страна, става дума за неразумното потребление на тези блага, за ескалиране на *консуматорските нагласи*, а от друга – за вредите от *взаимодействието на бита и икономиката с околната среда*. Потребителското търсене и икономическият растеж са основната причина за унищожаването на природата. Необходимо е да се отбележи, „че глобалните процеси протичат с различно съдържание и ефекти в отделните региони и сфери на обществения живот и че глобализацията на икономиката е само страна, линия в глобалното развитие“³⁴.

Най-подходящ пример тук са *въздухът и водата*. Данни на ООН, изнесени на Третата годишна конференция „Водата като бизнес фактор за индустрията“, сочат, че до 2030 година половината от населението ще живее в условията на

³⁴ Недялкова, А. Глобализация на икономиката и развитието. Модул 3. Глобализацията: противоречия, тенденции и перспективи. Варна: УИ на ВСУ „Черноризец Храбър“, 2004, с. 8.

воден стрес. Дори само данните за България да проследим, ще констатираме множество примери за водни кризи, за замърсени водоизточници, за недопустими нива на фини прахови частици във въздуха. Прилаганият в момента дизайн на управление на водите и въздуха отново потвърждават извода, че и тези глобални по същество проблеми са оставени за решение на национално местно или корпоративно ниво. *Зелената сделка на ЕС* е призив за преосмисляне на начина, по който обществените блага се проектират, създават и управляват в ерата на глобализацията. Но реализацията на този *нов дизайн* ще се постигне много трудно, на висока икономическа и социална цена, тъй като е свързано с цялостно *преструктуриране на икономиките* на държавите членки. Във време, когато линейната икономика е завладяла почти изцяло природни, културни и човешки ресурси, начините, по които се създават, проектират и управляват глобални обществени блага, имат далечни последици. Съществува *реален риск от промяна на техния възобновяем характер*, което пък би провокирало *негативна промяна на икономическата цикличност и низходящ тренд на икономическото развитие*.

Дори само от разгледаните няколко аспекта на концепцията „Глобални обществени блага“ и нейната корелация с линейния модел на икономиката и развитието могат да се направят следните *обобщения*:

- Бързото развитие на международната търговия и на стопанския обмен води до увеличаване на броя и видовете обществени блага, до които следва всички да имат достъп, като същевременно чувствително намаляват възможностите за тяхното осигуряване;
- Глобалните пазари не само не избягват от провалите, съпътстващи процеса, а тъкмо обратно – засилват ги;
- В условията на масовото индустриално производство, при съществуващия дизайн на глобалното управление, нарастващата роля на капитала и на корпоративните играчи не е възможно да се осигури оптимално управление и справедливо използване на общите ресурси;
- Моделът на линейната икономика е неадекватен към целта да се оптимизира структурата на производство на обществени блага в планетарен мащаб, като се реализира икономия от мащаба;
- Редица области се нуждаят от обща стратегия, съвместни политики и съвместно регулиране на дейността между всички заинтересовани страни. С нарастваща ефективност се очаква принципът на субсидиарност да подобри баланса между национално и наднационално управление на тези процеси, а консуматорите на тези блага да бъдат стимулирани за икономичното им и отговорно потребление.

През последните години все по-интензивна и разнорасположена става и дискусиата за ролята на *неолиберализма* като базова икономическа доктрина, определяща модела на развитие и факторите на растежа. Възгледите на теоретичните и битуващите в реалния живот становища по нея са поляризирани. Според либертарианците³⁵ на пазара участват рационални икономически агенти, които на базата на

³⁵ Привърженици на Австрийската икономическа школа считат, че в системата на частната собственост стойността на средствата за производство се формира в резултат на действията на водещите предприемачи, т.е. тези, които са предвидили очакванията на

своите стремежи за максимизиране на печалбата и потреблението взаимодействат свободно, по законите на съвършената конкуренция. Тази доктрина предполага, че се постига уравновесяване на търсенето и предлагането на пазара и се достига до т.нар. пазарно равновесие, което би следвало да бъде не само оптимално, но и да притежава вътрешна стабилност и способност за саморегулация. Според тази група анализатори е необходимо пазарите да функционират свободно, като пазарното равновесие се постига чрез цените, заплатите и собствеността, а на финансовите пазари се отрежда спомагателна роля, подпомагаща икономическото развитие.³⁶

На другия полюс на дискусиата все по-често се срещат позиции, които частично или дори напълно отричат неолиберализма, като го считат за една провалена концепция. Основание за това са именно реалностите, породили необходимостта от промяна на модела на икономиката и неговата концептуална рамка, а именно:

- Значителна разлика между глобално търсене и глобално предлагане;
- Изразходване на ключови ресурси по неустойчив начин;
- Изкривяване на цените в ущърб на екологията;
- Финансова нестабилност и перманентност на икономическите кризи, провокирани от изтървания от контрол капитал, реализирал се като самостоятелна форма на власт.
- Съкращаване на инвестициите по време на кризи, което пък води до отказ от иновации за защита на населението и околната среда;
- Спад на заетостта в резултат на техническия и технологичен прогрес. Безработицата оказва натиск в посока надолу върху заплащането на труда в световен мащаб и до нови мащаби на бедността;

Извън обхвата на настоящото проучване е проследяването на цялата дискусия и вземане на страна по отношение на сравнителните предимства на класическия либерализъм и неолиберализма. Не може обаче да се отминат онези ярки доказателства за влиянието на доктрината върху нарушената връзка на конкурентоспособността с богатството, опазването на природата и биоразнообразието в името на човека. Проследяването на тази връзка дава основание за присъединяване към тезата, че неолибералната политика е покрита с пазарни провали. От позициите на историческата причинност се констатира сериозно разминаване между доктриналната същност на неолиберализма и условията, при които тя се прилага.

Според проф. Канев традиционните икономически модели, които са в основата на неокласическата парадигма, в повечето случаи работят добре, но има случаи, когато „хората вземат решения и действат по начини, които нарушават

потребителите. Според тях всяка стъпка в посока *доволни клиенти* е основание за получаване на допълнителни средства, с които икономическите агенти могат да повишат конкурентоспособността си. Вж. Въведение в Австрийската икономическа школа – втора част <https://ekipbg.com/vyvedenie-v-avstriiskata-ikonomicheska-shkola-2/>

³⁶ Войнов, Ю. Неолиберализмът – една провалена доктрина. 13.10.2013 <https://www.jvoynov.com/tag/%D0%BD%D0%B5%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D0%B1%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%B7%D1%8A%D0%BC/>

фундаменталните допускания на традиционната икономика за рационалност и накърняват неокласическите възгледи³⁷. Неокласическата теория възниква в края на XIX и началото на XX век в свършено различна икономическа и геополитическа среда. Базовите идеи на тази школа се основават на факта, че основните *бизнес единици* са малките фирми и едноличните собственици, които оперират в една максимално конкурентна обстановка, без наличие на монополни и олигополни структури. Също така световното население е от порядъка на 1,5 милиарда души и очакванията са, че работната ръка ще остане оскъдна, така че безработицата не може да представлява някакъв проблем.³⁸ В средата на XX век тази картина започва да се променя и във второто десетилетие на XXI век тя вече съществено се разминава с първоначалните допускания, върху които е изградена. Неолибералите третират работната сила като средство за производство, което прави хората уязвими и изпитващи последствията на неравенството. Освен това промяната на глобалната икономическа география се свързва пряко и с превъзходството в числеността на населението в редица държави, предимно от Азия. Без да е единствен, Китай е типичен пример за това. Всичко това води до сериозни деформации и отклонения от предвиждания в концепцията на неолибералите резултат, който променя из основи модела на икономиката и развитието и дава своите тежки последици за търсената хармония между икономика, общество и възможностите на биосферата. С подчертано силно влияние между тях са:

- концентрацията на производството и капитала, водещи до създаване на монополи и олигополни структури, които играят решаваща роля в стопанския живот;
- сливането на банковия с промишления капитал и създаване на финансов олигархия;
- износът на капитал придобива по-важно значение от износа на стоки;
- образуват се международни монополни съюзи, които си поделят света.

В този контекст за нас са важни три аспекта на анализа. *На първо място* е продължаващото ускоряване на масовото индустриално производство при съхраняване на икономическите доминанти пари, печалба, финансов ефект и експанзията на модела му във всички сфери на обществения живот. *На второ място* е комерсиализацията на целия обществен живот и на природата. Това е общата логика на развитие както на глобалната суперсистема, така и на нейните подсистеми. *Третият аспект* касае съдбата на хората, които са останали извън пазарните отношения и по една или друга причина не могат да се справят с икономическите

³⁷ Канев, Д. Критика на поведенческата икономика: подмяна или усъвършенстване на неокласическата парадигма. Сборник с доклади от Национална научна кръгла маса: Критика на неокласическия икономикс в светлината на глобалната финансово-икономическа криза от 2008 – 2009 г. 24.06.2016 г. Варна: „Наука и икономика“, 2016, с. 90 – 101 (с. 90) https://ue-varna.bg/uploads/filemanager/303/publishing-complex/2016/Kritika_neoklasicheski_ikonomiks_2016.pdf

³⁸ Войнов, Ю. Неолиберализмът – една провалена доктрина. 13.10.2013 <https://www.jvoynov.com/tag/%D0%BD%D0%B5%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D0%B1%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%B7%D1%8A%D0%BC/>

предизвикателства или просто са станали излишни съгласно логиката на натрупването на капитала.³⁹

Както вече отбелязахме, пробивите в линейния модел на икономиката и развитието до голяма степен са предизвикани от липсата на адекватни към конкретно историческата реалност промени в *ролята и отговорностите на държавата*. Това ясно се откроява и при анализа на неолибералната доктрина. Има критична разлика в разбирането на пазарите от гледна точка на класическия либерализъм⁴⁰ и тази на неолиберализма. Пак представителите на либерализма считат, че държавата и пазарът имат своята роля и позиция, като е необходимо да се отбележи, че те са различни една от друга. При неолиберализма тази разлика е премахната и на държавата е дадена роля да бъде функция на нерегулираните пазари. Според тях държава следва да бъде държана под контрола на пазарите, а не обратното – пазарите под контрола на държавата.⁴¹ Това разбиране е точно противоположното на разбирането на Кейнс, че нейната относителна *автономност* е един от най-важните въпроси в държавното управление. Тази автономност е изключително важна в случай на нарушено равновесие, причинено от нерегулираните пазари с техните многобройни пазарни провали. Това отново ни навежда на извода, че съществен момент на прехода от линейна към кръгова икономика е постигането на разумен баланс между целенасочената регулация от страна на държавата и „спонтанният ред“ на пазара. Това е и верният път за ограничаване на властта на капитала и връщането му в руслото на отредените му функции. За пагубните ефекти от либерализацията на капиталовия пазар говори и световно признатият американски професор Джоузеф Е. Стиглиц. Той посочва, че „след 40 години резултатите са налице: растежът е забавен, а плодовете му достигат до много малка част от върхушката. При застои на заплатите и скок на фондовия пазар – отбелязва Стиглиц – доходите и богатството се придвижват в посока нагоре, вместо да достигнат до масите. Сега се усещат политическите последици от тази велика измама: недоверието към елита, към икономическата „наука“, на която се основава неолиберализмът, и корумпираната политическа система, която дава възможност да се случи всичко това“⁴².

Резултатът от глобалната финансова либерализация, както и от повсеместната приватизация, либерализация и дерегулация на местно равнище доведоха саморазрушителните тенденции на пазара, като достигнаха до екстремно ниво. Нараства значително вероятността от попадане в спиралата на все по-големи кризи, причи-

³⁹ По този повод авторът Орлин Загоров призовава „спешно да се преосмисли икономическото развитие от гледна точка на структурата на крайната продукция, която носи ползи за обществото и природата, и да се откажем от самоцелния финансов растеж, смятащ „развитието“ в системата на капитал. Вж. Загоров, О. Екологическата култура и гражданското общество, с. 63 https://www.academia.edu/38632507/ЕКОЛОГИЯ_И_ГРАЖДАНСКО_ОБЩЕСТВО.

⁴⁰ Според класическия либерализъм пазарите са квазиестествени и техните закони трябва да бъдат уважавани от държавата.

⁴¹ Войнов, Ю. Неолиберализмът – една провалена доктрина. 13.10.2013 <https://www.jvoynov.com/tag/%D0%BD%D0%B5%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D0%B1%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%B7%D1%8A%D0%BC/>

⁴² Джоузеф Е. Стиглиц. „Край на неолиберализма и възраждането на историята“ <https://www.economic.bg/bg/a/view/krayat-na-neoliberalizma-i-vazrazhdaneto-na-istoriyata-111844>

нени от вътрешните несъвършенства на пазара. В това число е и екологичната криза.⁴³ В подкрепа на достоверността на тази тревога ще цитираме отново Джоузеф Стиглиц, който предупреждава, че „ако финансовата криза от 2008 г. не успя да ни накара да разберем, че неограничените пазари не работят, то климатичната криза би трябвало да ни накара да разберем, че неолиберализмът буквално ще сложи край на нашата цивилизация. Но също така трябва да е ясно, че демагозите, които биха успели да ни накарат да обърнем гръб на науката, само ще влошат нещата.“⁴⁴

Постигането на устойчивост е силно зависимо от интеграцията, но с промяната на философията и развитието на нови модели на управление не трябва да се омаловажава ролята на държавата, тъй като, устремени към постигане на интеграция, не малко политици „имат пренебрежително отношение към държавата и нейната отговорност в условията на глоболизиращо се общество“⁴⁵. Основният аргумент, чрез който неолиберализмът се превръща в преобладаваща доктрина през последните повече от 30 години, е, че по-голямата либерализация на пазара и тоталната приватизация ще освободят креативността на пазарните агенти и ще динамизират конкуренцията.⁴⁶ За съжаление, и този аргумент може лесно да се опровергае с факта, че Четвъртата индустриална революция е ориентирана към съвсем друг тип индикатори за конкурентоспособност.

Неолибералната доктрина широко застъпва тезата, че намаляването на данъците води до увеличаване на спестяванията и оттам до по-високи инвестиции и икономически растеж. За съжаление, данните не потвърждават и тази теза. Нещо повече, вече бе обоснована тенденцията за разширяване на кръга на глобалните обществени блага и потребността от инвестиционна активност на всички заинтересовани от тях. Коментирахме и необходимостта от въвеждане на нови инструменти за акумулиране на необходимите ресурси и тяхното справедливо разпределение за решаване на глобалните проблеми. Тежката борба на света с COVID пандемията, изправените пред колапс в много страни здравна и образователна системи, природните бедствия доказват, че точно въпросите за ресурсното осигуряване на прехода към нов модел на икономиката и развитието не търпят отлагане. Но ние отговаряме на тези кризи сякаш всяка от тях е изолиран случай, който засяга само отделни региони или хора, а намаляването на данъците означава бягство от създаването и разпределението на блага, което спасява хората и природата в тежки ситуации.

⁴³ Войнов, Ю. Неолиберализмът – една провалена доктрина. 13.10.2013 <https://www.jvoynov.com/tag/%D0%BD%D0%B5%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D0%B1%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%B7%D1%8A%D0%BC/>

⁴⁴ Джоузеф Е. Стиглиц. „Краят на неолиберализма и възраждането на историята“ <https://www.economic.bg/bg/a/view/krayat-na-neoliberalizma-i-vazrazhdaneto-na-istoriyata-111844>

⁴⁵ Според Анна Недялкова това „всъщност е свързано с порочната идеологическа концепция за омаловажаване ролята на държавата“. Вж. Недялкова, А. Глобализация на икономиката и развитието. Модул 4. България, глобализацията и европейската интеграция. Варна: УИ на ВСУ „Черноризец Храбър“, 2004, с. 65.

⁴⁶ Войнов, Ю. Неолиберализмът – една провалена доктрина. 13.10.2013 <https://www.jvoynov.com/tag/%D0%BD%D0%B5%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D0%B1%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%B7%D1%8A%D0%BC/>

Днес управлението на социално-икономическите и екологичните процеси се характеризира с нарастваща сложност, многомерност и динамика в условия на ограничени ресурси и нарастващи глобални проблеми. В резултат на индустриалното развитие и стремежа за придобиване на все повече стоки и блага потребяването на все повече услуги с цел подобряване качеството на живот на хората се задълбочава противоречията между човека и природата. По своята първоначална концепция глобалните обществени блага са адресирани към задоволяване на потребностите на човека. В този смисъл следва да се постави въпросът, освен за тяхното количество и достъпност, и за качеството им, и за тяхната устойчивост. Именно тук се констатира и най-сериозните провали, пряко свързани с модела на линейната икономика. От една страна, става дума за неразумното потребление на тези блага, за ескалиране на консуматорските нагласи, а от друга – за вредите от взаимодействието на икономическия растеж и повишеното потребителско търсене с природната среда.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Андонова, К. Интегрирано регионално развитие. Теоретични и приложни аспекти. Варна: УИ на ВСУ „Черноризец Храбър“, 2012.
2. Банкова, И. Дисонанси и потенциали при управлението на конфликти в проектното управление. Варна: УИ на ВСУ „Черноризец Храбър“, 2019.
3. Банкова, И. Предизвикателства пред управлението на устойчивото развитие. *Известие*. Съюз на учените. *Серия „Хуманитарни науки“*. Варна, 2018 с. 52 – 57.
4. Войнов, Ю. Неолиберализмът – една провалена доктрина. 13.10.2013 <https://www.jvoynov.com/tag/%D0%BD%D0%B5%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D0%B1%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%B7%D1%8A%D0%BC/>
5. Гъргаров, З. Съвременните тенденции в развитието на световната икономика. *Международна политика*, 2008, бр. 3, http://ip.swu.bg/mod/data/view.php?id=1&page=10&search=2008&sort=1&order=DESC&advanced=0&filter=1&advanced=1&f_1=2008&f_2=3&f_3=&f_4=&f_5=&f_6=
6. Дуранкев, Б. Природа, общество и икономика: Пропорционалност на развитието. Сборник „Екология и гражданско общество“. Център за исторически и политологически изследвания; Фондация „Солидарно общество“. София: „Авангард прима“. София, 2018, https://www.academia.edu/38632507/ЕКОЛОГИЯ_И_ГРАЖДАНСКО_ОБЩЕСТВО.
7. Желязкова, В. Кръгова икономика. Финансови аспекти. София: „Св. Гр. Богослов“, 2017.
8. Загоров, О. Екологическата култура и гражданското общество, с. 63, https://www.academia.edu/38632507/ЕКОЛОГИЯ_И_ГРАЖДАНСКО_ОБЩЕСТВО
9. Канев, Д. Критика на поведенческата икономика: подмяна или усъвършенстване на неокласическата парадигма. Сборник с доклади от Национална научна кръгла маса: Критика на неокласическия икономикс в светлината на глобалната финансово-икономическа криза от 2008 – 2009 г. 24.06.2016 г. Варна: „Наука и икономика“, 2016, с. 90 – 101, https://ue-varna.bg/uploads/filemanager/303/publishing-complex/2016/Kritika_neoklasicheski_ikonoms_2016.pdf

10. Каул и колектив. Какво е обществено благо? <https://bg.history-hub.com/kakvo-e-globalno-obshestveno-bлаго>
11. Конакчиев, Д., К. Андонова. Икономика на публичния сектор. Варна: УИ на ВСУ „Черноризец Храбър“, 2012.
12. Маринов, В. Отвореност и растеж на националната икономика, 2006. https://www.unwe.bg/uploads/Yearbook/Yearbook_2006_No1_V%20Marinov.pdf
13. Маринов, В. Относно глобалното управление на международната икономическа система, 2009, https://www.unwe.bg/uploads/Yearbook/Yearbook_2009_No3_V%20Marinov.pdf
14. Матеев, Е. Структура и управление на икономическата система. София, 1987.
15. Недялкова, А. Електронни ресурси по учебен курс „Кръговата икономика в глобален контекст“.
16. Недялкова, А. Глобализация на икономиката и развитието. Модул 3. Глобализацията: противоречия, тенденции и перспективи. Варна: УИ на ВСУ „Черноризец Храбър“, 2004.
17. Недялкова, А. Глобализация на икономиката и развитието. Модул 4. България, глобализацията и европейската интеграция. Варна: УИ на ВСУ „Черноризец Храбър“, 2004.
18. Печеи, А. Качеството човек. София: Земиздат, 1987.
19. Проданов, В. Системни цикли и бъдещето на историята: накъде върви светът? София: „Захарий Стоянов“, 2017.
20. Пържанова, А. Стратегическото управление в контекста на интелигентната специализация (Регионални измерения). Варна: УИ на ВСУ „Черноризец Храбър“, 2019.
21. Стиглиц, Джоузеф Е. Краят на неолиберализма и възраждането на историята, <https://www.economic.bg/bg/a/view/krayat-na-neoliberalizma-i-vazrazhdaneto-na-istoriyata-111844>
22. Шваб, К. Четвъртата индустриална революция, 2018, https://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/sviat/2016/01/20/2688942_chetvurtata_industrialna_revoljucia/
23. Шишков, Ю. Регионализация и глобализация на световната икономика: алтернатива или взаимодопълнение. *МЭ и МО*, 2008, № 8, по Маринов, В. Относно глобалното управление на международната икономическа система. 2009, https://www.unwe.bg/uploads/Yearbook/Yearbook_2009_No3_V%20Marinov.pdf
24. Loasby, B. Industrial dynamics: why connections matter, DRUID Working, Paper № 01 – 09, 2001, July, pp. 4 – 7, <http://www3.druid.dk/wp/20010009.pdf>
25. Meadows, Donella H, Meadows, Dennis L, Randers, Jørgen. The Limits to Growth; A Report for the Club of Rome’s Project on the Predicament of Mankind. New York, Universe Books.
26. Kahn, H., Pheelps, J., 1979. The Economic Present and Future. The Futurist, v.
27. Haas, W. et al. How Circular is the Global Economy? An Assessment of Material Flows, Waste Production, and Recycling in the European Union and the World in 2005. *Journal of Industrial Ecology*. Volume 19, N 5, www.wileyonlinelibrary.com/journal/jie
28. Higgins, R., 1978. The Seventh Enemy: The Human Factor in the Global Crisis. L.
29. Доклад: Анализ и профил на състоянието и потенциала за регионална биоикономика. Тракийски университет. Март 2020, [http://uni-sz.bg/truni11/wp-content/uploads/biblioteka/file/TUNI10043236\(1\).pdf](http://uni-sz.bg/truni11/wp-content/uploads/biblioteka/file/TUNI10043236(1).pdf)

30. Доклад „Оценка на ефекта и степента, в която са постигнати стратегическите цели на ЦОИДУЕМ с одобрените и финансирани проекти по Конкурсна процедура 33.16-2017“, Приоритет 2, по Конкурсна процедура 33.17-2018, Приоритет 1 и Приоритет 3, <https://coiduem.mon.bg/wp-content/uploads/2020/02/Doklad-2019.pdf>
31. Въведение в Австралийската икономическа школа – втора част, <https://ekipbg.com/vyvedenie-v-avstriiskata-ikonomicheskha-shkola-2/>
32. Съвременни тенденции в развитието на международния бизнес, <http://ebox.nbu.bg/markets18/pdf/4.pdf>
33. Устойчивост на финансовата система – дългосрочни перспективи, (онтологични и емпирични основания); авторски колектив; България 1990 – 2020 г.
34. SWD(2019) 1001 final. Брюксел, 27.02.2019, https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/file_import/2019-european-semester-country-report-bulgaria_bg.pdf

ДЕФИЦИТИ И ПРОВАЛИ НА ЛИНЕЙНИЯ МОДЕЛ НА ИКОНОМИКАТА – КОНЦЕПТУАЛНИ АСПЕКТИ

*Проф. д.ик.н. Анна Недялкова, Румен Пехливанов, докторант
vfu_president@vfu.bg r.v.pehliyanov@gmail.com
ВСУ „Черноризец Храбър“, Варна, България*

Резюме: Настоящото изследване е посветено на проблематика с нарастваща значимост както за теорията на глобализацията на икономиката и развитието, така и за бъдещето на човека и обитаваната от него планета. И най-беглият исторически преглед на моделите на икономиката недвусмислено доказва, че на всеки етап от развитието те произвеждат глобализационен ефект, съотнесен с конкретно историческите измерения на производителни сили, производствените отношения и общоисторическия ход на глобализацията.

Ключови думи: *глобализационни ефекти на развитието, дефицити на линейния икономически модел, концептуална рамка.*

DEFICIENCIES AND FAILURES OF THE LINEAR MODEL OF THE ECONOMY – CONCEPTUAL ASPECTS

*Prof. Anna Nedialkova, D.Sc., Rumen Pehliyanov, Phd student
vfu_president@vfu.bg r.v.pehliyanov@gmail.com
Varna Free University „Chernorizets Hrabar“
Varna, Bulgaria*

Summary: The present study is devoted to an issue of increasing importance, both for the theory of globalization of the economy and development, and for the future of man and the planet he inhabits. And the most cursory historical review of economic models proves unequivocally that at every stage of development they produce a globalization effect commensurate with the specific historical dimensions of productive forces, relations of production, and the general historical course of globalization.

Keywords: *globalization effects of development, deficiencies of the linear economic model, conceptual framework.*

INTERNATIONAL ECONOMIC RELATIONS IN THE CONTEXT OF GLOBAL CHALLENGES

Waldemar Piotr Włoch

The contemporary functioning of economic entities has an international character, expressed, in their increasing expansiveness and in increasing interdependence cross the borders of the countries in which these entities are based. Even a small local enterprise experiences this „internationality“ by competing with foreign companies, using materials from abroad, or adapting the quality of its products or the nature of its management system to relevant international standards. Dependencies between entities and institutional solutions on a global scale are becoming more and more intense. Regardless of the will of many enterprises, therefore, in line with the spirit of the times, more and more entities try to appear on the international arena, transforming from a passive observer into an actively engaged enterprise international business.

Economic activity of the enterprise at various stages of internationalization

The economic activity of an enterprise at various stages of internationalization consists, in in conducting trade: a fee-based exchange of goods (in a narrow sense) or goods and broadly understood services (in a broad sense). Such activity has the features of foreign trade; the entity trades with partners based abroad¹.

A transaction is a series of interrelated activities that result in the achievement of specific commercial goals. In foreign trade, a transaction is activities aimed at concluding a contract (sale purchase sale agreement) and its implementation.

Conducting transactions in foreign trade requires additional knowledge from the potential exporter or importer, apart from the knowledge that is involved in conducting similar activities on the domestic market. Establishing contacts with a foreign partner begins with gathering information not only about himself, but also about the market in which it oper-

Waldemar Piotr Włoch, PhD students, VFU „Chernorizets Hrabar“, Varna, Bulgaria

¹ Tynel, A., J. Funk, W. Chwalej. International commercial law, scientific editor, M. Pazdan, Difin, Warsaw, 2002, s.76.

ates, which is of particular importance when planning expansion into a given area. Accurate knowledge of the markets or potential contractors may be difficult when their countries are separated by a long geographic distance. The distance between countries also has certain consequences for the very execution of transactions and the physical transport of goods; then often the commercial, commodity or political risk related to the performance and delivery of the subject of the contract increases. Obligations of the parties related to with the organization of the route of transport of goods, incurring costs, existing risk, organization of documents, form of insurance are the subject of commonly used and specific for foreign trade regulations in the form of trade customs. Knowing them is so important that these customs take precedence over the dispositive norms of the legal system of a given state.

A specific division of costs and obligations, often expressed in a commercial formula, is basis for determining the price, often expressed, for example for one of the parties, in a foreign currency it is a specific exchange rate risk, and the payment of the price is often made in a manner strictly defined in foreign trade, conditioned by presentation relevant documents representing the goods. The entire process related to conducting foreign trade transactions requires communication that takes place using a foreign language for at least one of the parties (except for contacts of partners from the same language area). There are specific difficulties in using a non-native language; The message often becomes less precise, although verbally simplified, there are linguistic lapses causing comic situations, and in extreme cases there are divergent interpretations of the expectations and requirements of the parties.

The role of the world economy in international economic relations

Although the world economy largely aims to popularize and unify its products on a global scale, making it an increasingly homogeneous „global village“, fortunately for the identity of nations, differences in their cultures are an effective weapon against this tendency. However, this diversity is often a serious communication and mental barrier for partners operating on the international arena, brought up in different religions, adhering to different values, presenting different attitudes, expressed in the evaluation of time, honor, private and professional matters, or showing emotions.

A foreign trade transaction concerns partners based in different countries with separate legal systems. Establishing cooperation between the parties involves with the necessity to subordinate their mutual relations to a single legal system. Contrary to domestic trade, the parties to a foreign trade transaction have virtually unlimited freedom of choice of law, known as the conflict-of-will autonomy of the parties. The freedom that foreign partners enjoy in choosing the law governing their mutual trade relations does not, however, release them from the obligation to know and then comply with the norms they refer to. Therefore, making a decision requires careful consideration, and the choice of law agreed between the parties should be confirmed in writing in the form of an appropriate prerogative clause (choice of law clause). In the absence of such provisions, the choice of law is implied, and the determination of what legal norms govern the contractual relationship is determined on the basis of evidence proving a choice of law².

² J. Mikułowski-Pomorski. Intercultural communication. Introduction. Krakow University of Economics Publishing, Krakow, 1999, s. 97.

The Japanese socio-economic system is a phenomenon in the analysis of the set of phenomena that accompany. Its historical conditions were shaped by the insular location allowing it to be cut off from the world in order to maintain internal stability and protect against foreign influences. The economic conditions were related to the functioning of zaibatsu capital groups, which played important role in the Japanese economy, and after the Second World War constituted the basis for the formation of conglomerates (keiretsu), the principles of which were to counteract monopolization. However, an important role should be attributed to the cultural conditions shaping the economic strategy of Japan.

The importance of cultural heritage for the shape of the Japanese economic system was also attributed to its location on the border of two Chinese and Western traditions. Peculiar isolation from the clash of civilization and foreign military intervention helped, no doubt, in Japan's transformation from a common community through a country of aristocratic bureaucracy to a nation-state. On the other hand, it became a barrier for the Japanese economy to join the stream of multifaceted globalization processes, which was certainly one of the reasons for the collapse observed in the 1990s.

Values play an important role in the process of shaping social relations, setting standards of conduct and creating institutions of collective life in Japan. They play the role of an important point of reference, define the basic framework of interpersonal relations and form the basis for establishing social structures and institutions³.

The specific cultural characteristics of the Japanese are associated primarily with the philosophy of Confucianism and Zen Buddhism. The ties that have prevailed in a Japanese family, company or state for centuries have a significant impact on all human relations and take the form of relations between groups to a much greater extent than relations between individuals⁴. This is reflected in the organization of enterprise forms characteristic for the entity in question - keiretsu. The companies that make up these conglomerates are related to each other in a way that is unique in Western Europe or the USA. The most common links in keiretsu include: the system of mutual share ownership, dependency between the supplier and the recipient, exchange of directors' employees and information, and mutual trust.

By controlling most of the domestic production and trade, keiretsu influences the competitiveness of Japan's economy on a global scale. Most companies in Japan form a network surrounding Keiretsu, acting as suppliers or sub-suppliers involved in almost all areas of business.

Given that Japan is the second largest economy in the world, a large market with a wide FDI potential, the potential of Japan's trade and investment cooperation with the EU is still untapped. Considering that most products exported from the EU to Japan are exempt from customs duties (over 60% of exports), the main obstacle to greater penetration of the Japanese market by European goods are non-tariff barriers – both regulatory and market-specific. In the case of Japanese exports to the European market, 40% of goods are exempt from customs duties.

Japan is a country located on the east coast of Asia, in the waters of the Pacific Ocean. Japan is separated from the Asian continent by the Sea of Japan. Its territory

³ Grabowiecki, J. Post-war dynamics and economic balance, SGH, Warsaw, 2019, s. 152.

⁴ Młodawska, J. Japan. State and private sector, Polish Scientific Publishers PWN, Warsaw, 1999, s. 64.

covers as many as 6,852 islands, of which the four largest are Hokkaido, Honshu, Shikoku and Kyushu - they cover 97% of the area. Most, because about 70% of the area is covered with mountains, the most famous is of course Mount Fuji (it is the highest peak, it is 3776 m). There are 67 volcanoes in Japan and almost all of them are active. Japan is situated at the tectonic plate junction, within the „Pacific ring of fire“. Therefore, earthquakes, volcanic eruptions and tsunami waves are a constant threat.

At the same time, it is worth noting that Japan is making important, albeit difficult decisions in unfavorable economic conditions, on important issues for the world economy. These include the worldwide discussion on the need to reduce greenhouse gas emissions. The Japanese government has announced that it is willing to cut emissions by 25% by 2020 compared to 1990 if similar decisions are made by other most developed countries in the world. This declaration seems all the more important as Japan has failed to fulfill its obligations under the Kyoto Protocol in the field of greenhouse gas emissions.

The process of globalization seems to be in contradiction to the cultural distinctness through which the Japanese economy is usually perceived. More and more often, however, in relation to Japan, the existence of the so-called a complex crisis of national identification, which consists in the fact that the young Japanese feel less and less tied to tradition, like the older generations. They are increasingly opposed to the restrictive rules of education and employment, the long and gradual path of promotion, and the necessity of reporting to persons who, due to their age and seniority, hold managerial positions. However, the young generation's value system does not move towards classical Western individualism.

The challenges that contemporary Japan must face are, apart from the still not fully overcome internal problems, the growing position of China, which may threaten Japan's position on the international arena. Proper use of specific cultural conditions, taking into account the requirements of the global economy, may once again become an important component of Japan's economic success in the next decade of the 21st century.

Japan undoubtedly remains an essential part of the global economy. The processes of globalization may become an impulse conducive to the process of redefining the solid foundations of its future development. Globalization means providing an impulse for innovation, the need for continuous improvement, development and searching for new solutions in the face of increasing competition. Japan is one of those countries in the global economy that have already had the opportunity to prove that they can not only adapt to global challenges, but also use them for their own needs, reaping numerous benefits, both economic and non-economic.

It is commonly accepted that the essence of foreign trade is the paid exchange of goods or services with partners with permanent seat abroad⁵. The abolition of the state monopoly in foreign trade in the 1990s meant that the contemporary functioning of Polish enterprises is more and more often international in nature: from companies operating locally, they are becoming participants in the game on the world stage. Recent years have been characterized by a huge increase in the share of Polish economic entities in foreign trade turnover – more and more organizations attempt to export to new markets or expand their suppliers' networks with foreign contractors. Along with

⁵ Białycki, K., Z. Kossut. Economics and organization of foreign trade, School and Pedagogical Publishing House, Warsaw, 2003, s. 7.

the growing importance of international exchange, the process of concluding foreign trade transactions also changes. Due to the variety of activities related to the execution of transactions, at various stages of its course there are more and more various entities that perform specific supporting functions.

Foreign trade brings significant benefits both to entities participating in international exchange and to the entire national economy. In macroeconomic terms, three levels of influence of foreign trade on the national economy are most often distinguished. One of the basic functions of foreign trade is the change in the material structure of GDP, i.e. the transformational function of foreign trade. As a result of developing economic cooperation with foreign countries, the structure of the shared product is much wider than that of the produced product. This means enriching both the structure of investment and consumption. Imports make it possible to supply enterprises and consumers with goods that are not produced domestically at all, are produced in insufficient quantities to meet the demand, or are produced in an unsuitable assortment. The role of exports comes down to obtaining funds to pay for imports. They come from the sale of goods and services produced by various branches of the national economy. As a result of the shaping of a different material structure of the domestic product to be distributed, domestic final recipients do not have to give up satisfying their needs due to the country being poorly equipped with mineral resources for agriculture and unfavorable soil and climatic conditions.

Foreign trade is also the basis for determining the directions of international specialization of a given country, which consists in the fact that a country produces only those goods in the production of which it gains an advantage over other countries. The directions of specialization are determined by relative (comparative) differences in production costs. The advantage over the partners in the costs of production of a given good is relatively the greatest or the differences in costs to their disadvantage are relatively the smallest. The exchange for both partners will then be profitable, as from the same production resources they will get a greater amount and variety of use values.

The importance of the transformative function of foreign trade for individual countries is evidenced by the proportions between the volume of their exports and imports of goods and services and the value of their gross domestic product. For many countries – on the one hand, underdeveloped, but possessing rich raw materials, and on the other hand, for those used processing capacities, modern techniques and technologies, location and climatic conditions – foreign trade and international services may be the main source of national wealth.

Developing the strategy of today's organization in the context of globalization of the economy, is a complex and multifaceted process, it should not be put into routine schemes and algorithms. Just as every person chooses their way of life, the strategist in formulating the strategy relies on its intuition and professionalism.⁶

LITERATURE:

1. Tynel, A., J. Funk, W. (2002) Chwalej, International commercial law, scientific editor, M. Pazdan, Difin, Warsaw.
2. Mikułowski-Pomorski, J. (1999) Intercultural communication. Introduction, Krakow University of Economics Publishing, Krakow.

3. Grabowiecki, J. (2019) Post-war dynamics and economic balance, SGH, Warsaw.
4. Młodawska, J. Japan. (1999) State and private sector, Polish Scientific Publishers PWN, Warsaw.
5. Białycki, K., Z. Kossut. (2003) Economics and organization of foreign trade, School and Pedagogical Publishing House, Warsaw.
6. Karolova, T. (2016) Strategic Management. The Need to Conduct Modern Business, University Press „N. Rilski“, 2016, p. 204.

INTERNATIONAL ECONOMIC RELATIONS IN THE CONTEXT OF GLOBAL CHALLENGES

Waldemar Piotr Włoch, PhD students

waldemarwloch@wp.pl

VFU „Chernorizets Hrabar“, Varna, Bulgaria

Summary: Foreign trade brings significant benefits both to entities participating in international exchange and to the entire national economy. It is also the basis for determining the directions of international specialization of a given country, which consists in the fact that a country produces only those goods in the production of which it gains an advantage over other countries. The directions of specialization are determined by relative (comparative) differences in production costs. The aim is to ensure that the advantage over the partners in the costs of production of a given good is relatively the greatest or the differences in costs to their disadvantage are relatively the smallest. The exchange for both partners will then be profitable, as from the same production resources they will get a greater amount and variety of use values.

Keywords: *International economic relations, organization, global challenges, strategies.*

JEL Codes: F 150

МЕЖДУНАРОДНИТЕ ИКОНОМИЧЕСКИ ОТНОШЕНИЯ В КОНТЕКСТА НА ГЛОБАЛНИТЕ ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА

Валдемар Пьотр Влох

WSSG в Пшеворск, Полша

Резюме: Външната търговия носи значителни ползи както за субектите, участващи в международния обмен, така и за цялата национална икономика. Той е и основа за определяне на посоките на международна специализация на дадена страна, която се състои в това, че една страна произвежда само онези стоки, при производството на които печели предимство пред другите страни. Посоките на специализация се определят от относителните (сравнителни) разлики в производствените разходи. Целта е да се гарантира, че предимството пред партньорите в производствените разходи на дадена стока е относително най-голямо или разликите в разходите в техен недостатък са относително най-малки. Тогава обменът и за двамата партньори ще бъде печеливш, тъй като от едни и същи производствени ресурси те ще получат по-голямо количество и разнообразни потребителски стойности.

Ключови думи: международните икономически отношения, организация, глобални предизвикателства, стратегии.

НАЦИОНАЛНА СИГУРНОСТ

ЗАЩИТА НА НАЦИОНАЛНАТА СИГУРНОСТ И ЗДРАВЕТО

Станислава Минева

I

Целта на настоящото изследване е да разкрие взаимодействието между категориите „защита на националната сигурност“ и „защита на здравето“ чрез разкриване на причинно-следствените връзки между здравето и сигурността като човешки потребности и необходимостта от обединяване на дейностите по тяхната защита. Фокусирането на изследването върху тази връзка ще допринесе за усъвършенстването на реализираните политики за защита на сигурността и здравето, както и за повишаване на устойчивостта на обществото ни. Отправна точка за изложението е на първо място обвързаността между категориите „защита на националната сигурност“ и „защита на здравето“ с категориите „личност“, „общество“ и „държава“. На второ място, традиционния общ подход и насоченост на дейностите, които реализира държавата във връзка със защитата, а именно противодействие на външни и/или вътрешни заплахи за състоянието на обекта на защита – здравето или националната сигурност.

На индивидуално ниво сигурността е потребност и нейната значимост за съществуването и развитието на човека се аргументира в почти всички изследвания с йерархичната пирамида на потребностите на Ейбрахам Маслоу, в която сигурността е потребност от второ базово ниво. Според редица изследователи тя е и основният мотив, подбуда, стимул за осъществяване на взаимодействие с другите хора, в резултат на което се ражда т.нар. социална тъкан. Здравето, от друга страна, е потребност дори от най-ниското базово ниво в същата пирамида. Удовлетворяването на потребностите от това ниво, включително и на потребността от здраве, за човека е свързано със самото му съществуване като биологичен организъм. Следователно в контекста на общия прочит на идеята на Маслоу биологичната цялост и оптимално функциониране на човешкия организъм като биологично съ-

щество се явява първопричина за преживяването на сигурност като субективна категория.

В Български тълковен речник откриваме значението на думата *здраве* – „нормално състояние и развитие на жив организъм“, което съсредоточава вниманието към качеството надеждност на биологичната система¹. Сигурността от своя страна е „1. качество на сигурен, увереност, положителност; 2. липса, отстранение на всякаква опасност, безопасност“. Сигурен е „1. който заслужава доверие; 2. Верен, надежден, несъмнителен, който е уверен“². В този смисъл двете понятия са много близки и състоянието на здраве и/или сигурност предполага отсъствие на значимо отклонение от нормалното функциониране, предполага надеждност и способност за адаптация. Разбирането за същността на здравето и неговите измерения обаче днес е сериозно разширено и общоприетото определение за здраве, което Световната здравна организация дава, е състояние на пълно физическо, психическо и социално благополучие, а не просто отсъствие на разстройство, болест или недъг. Здравето се разглежда като многомерен конструкт, влияние върху който оказват множество фактори – биологични, психични и социални, а благополучието се разглежда като стандарт на живот (обективно) и като качество на живот (субективно).³ Удовлетворяването на потребността от сигурност, според психологията, е необходимо условие за поддържането на емоционално и психично благополучие.⁴ Следователно е необходимо условие за поддържане на здравето.

Ако за разбирането за здравето научната общност вече е постигнала сериозен консенсус, то дефинирането на сигурността е един от най-трудните научни въпроси. Влагат се различни значения, които зависят от научния аспект на изследване, от историческото време, от научната парадигма, от научната експертиза на всеки изследовател. Въсщност и до днес дебатът не само около същността на сигурността не спира, продължава и развитието на концепциите и практиките за нейната защита. Посоченото до тук потвърждава тезата на П. Христов, че сигурността е една от „най-сложните и многостранни форми на взаимодействието между елементите на системата „човек – природа – общество“⁵.

Безспорно е обаче твърдението, че здравето и сигурността са неразривно свързани. Доброто здраве е важно не само за оцеляването, то се явява инструмент за постигане на сигурност, лична и в обществен план. Доброто здраве е благо, явяващо се предпоставка за лична социална стабилност. Доброто обществено здраве е обществено благо, предпоставка за устойчивост на обществото. Сигурността от своя страна е не просто биологична потребност, свързана с оцеляването. Тя под-

¹ Български тълковен речник. София: Наука и изкуство, 1973.

² Пак там.

³ Ценова, Б. Състояние и бъдеще на психологията на здравето у нас на базата на SWOT анализ. Сборник научни доклади от Седми национален конгрес по психологията. София, 2014, ISBN: 978-954-91472-9-2, с. 1338 – 1352.

⁴ Величков, А., С. Василева. Потребност от сигурност. Теоретичен модел за изследване на една фундаментална човешка мотивация. – *Българско списание по психология*, 1997, №2, с. 25 – 40.

⁵ Христов, П., Вл. Томов, А. Ненова. Екологична сигурност. Варна: ВСУ „Черноризец Храбър“, 2007, ISBN 978-954-715-340-0, с. 14.

бужда към осигуряване и запазване на ресурси, които отграничават и защитават човека от негативни въздействия на средата, тя подбужда и към създаване на сигурна, защитена среда в личен и обществен план. Субективно преживяването на удовлетворяването на потребностите от здраве и сигурност на индивидуално ниво е емоционално. Положителното проявление е преживяване на чувство за сигурност и защитеност. Негативното проявление е чрез емоцията „страх“, която се проявява при наличие на заплаха или при отсъствие на необходимите за удовлетворяване на потребността ресурси.⁶ Обективно най-съвършената форма за осигуряване на човешката потребност от сигурност, респективно от здраве, е държавата.

II

Традиционните концепции за сигурност, формирани по време на Студената война, се свързват със способността на държавата да се противопостави на външни заплахи. Защитата на националната сигурност се фокусира преди всичко върху защитата на държавата – нейните граници, институции, хора, ценности от външни заплахи. Безспорно сигурността в международен план е необходимо условие за сигурността на хората, но проявленията на негативните въздействия през последните две десетилетия от глобализационните процеси върху живота на всеки човек изправя държавата, като основен доставчик на сигурност, пред необходимостта да измести акцента в политически план от сигурността на държавата към сигурността на хората.

Все по-важно значение и роля за националната сигурност имат хората – индивиди и общности, които са изправени пред нарастваща несигурност. Мисленето за сигурността е необходимо да се разшири и държавата да не бъде основен референт на сигурността. Сигурността следва да се превърне във всеобхватно условие на живот за гражданите. Става дума за нова политика, при която да се развиват способности за осигуряване на среда, която не е вредна за здравето на хората, разбирано в контекста на определението на Световната здравна организация. Изкореняването на бедността, достъпът до ресурси, здравеопазване, образование, защитата на основните права, т.е. удовлетворяването на фундаменталните човешки потребности, са от основно значение за сигурността на хората, респективно на държавата. Жизненоважната сърцевина на живота е набор от елементарни права и свободи на хората, които им дават градивните елементи за оцеляване, препитание, развитие и достойнство. Защитата на националната сигурност, в традиционен аспект, вече не е достатъчна, за да гарантира сигурността на хората, т.е. човешката сигурност.

Сигурността на здравето е жизненоважното ядро на човешката сигурност, защото доброто здраве е инструмент за човешко достойнство. Защитата на здравето на индивидуално или обществено ниво безспорно изисква ресурси и тяхната ограниченост, от една страна, и все още наложилата се практика в сферата на защитата на националната сигурност за поддържане и увеличаване на ресурси, необходими за силовите средства за нейното осигуряване, от друга, са аргументи за negliжиране на здравето в контекста на прагматичната парадигма на сигур-

⁶ Цит. съч. Величков, А.

ността.⁷ Доброто здраве категорично не е синоним на сигурност, но липсата на здраве оказва пряко влияние върху сигурността. Инструменталната роля на здравето на индивидуално или колективно ниво е от огромно значение за социалната сигурност и стабилност на обществото, следователно за националната сигурност. Болестите и бедността създават порочна спирала с отрицателни икономически последици, а всички форми на социални кризи и насилие имат силни здравни измерения и са сериозни проблеми на общественото здраве.⁸

Осигуряването на сигурност на здравето, подобрието на здравното състояние на индивидуално или колективно ниво ще бъде от полза за цялото общество. Подобно на защитата на сигурността, защитата на здравето е с цел на първо място да предотврати болести, които могат да бъдат избегнати чрез намаляване на рисковете и уязвимостта към първопричините за ненужно заболяване или смърт (превенция). На второ място – развиване на устойчива система за здравеопазване, която е способна на ранно разкриване и идентифициране на рискове за здравето, която осъществява ефективно наблюдение, предвиждане и предотвратяване на рискове и заплахи за здравето и която е в постоянен режим на готовност за реагиране при негативни въздействия върху сигурността на здравето. На трето място, но не на последно по важност, е осъзнаването от страна на държавната власт, че здравната сигурност следва да бъде интегрирана във всички политики на управление. Здравето и човешката сигурност ще са централни въпроси за човешкото оцеляване през XXI век. Продължаването на разделението между здравето и сигурността или разглеждането на здравето като медицински проблем, а сигурността като въпрос на отбрана изкривява приоритетите на обществото в една демократична държава и противоречи на основните демократични ценности.

III

В традиционните измерения на защитата на сигурността и здравето акцентът е поставен върху сигурността в контекста на концепциите за национална, регионална и международна сигурност за сметка на човешката сигурност и грижата за хората, тяхното здраве и благополучие. В Доклада на Програмата за развитие на ООН от 1994 година се потвърждава тази констатация и се изказва идеята, че прекалено дълго сигурността се тълкува тясно като сигурност на територията от външна агресия или като защита на националните интереси във външната политика. Аналогично и проблемите, свързани преди всичко с общественото здраве, се използват за обосноваване на политики и практики преди всичко в тесните аспекти на държавноцентричния подход. Усилията са насочени към справяне с предизвикателствата пред националната сигурност, свързани с общественото здраве и особено с извънредните ситуации, които имат потенциал да увредят икономическата, политическата и социалната стабилност на страната. В резултат в политиката и практиката на националните държави фокусът е върху защита на

⁷ Христов, П., Вл. Томов, А. Ненова, Екологична сигурност. Варна: ВСУ „Чернориец Храбър“, 2007, ISBN 978-954-715-340-0, с. 18 – 19.

⁸ Human security now. Commission on human security. New York, 2003, ISBN 0-09741108-0-9, pp. 94 – 112.

сигурността от външни заплахи, най-вече инфекциозни заболявания и биотероризъм. Една хуманна концепция – за човешката сигурност, в центъра на която е поставен човекът, е превърната отново в инструмент за реализиране на външно-политически интереси.⁹

У нас осъзнаването от страна на държавното управление на значението на здравето като ценност е отразено едва в приетата през 2011 година Стратегия за национална сигурност на Република България. В първоначалното съдържание на текстовете на този ръководен документ здравето като национален интерес на практика не съществува.¹⁰ Терминът „здраве“ и неговите производни проявления се срещат само два пъти. Като проблем – във връзка с реализирането на политиката за национална сигурност – е от значение само общественото здраве, и то единствено във връзка с „дейността по надзора на заразните болести, опазването на страната от внос и разпространение на инфекции, ограничаване възникването на епидемични взривове и епидемии, използването на биологични агенти с терористична цел, осигуряване на висок имунизационен обхват на населението и организирането на бърз отговор по възникване на ситуации, заплашващи общественото здраве. Специални действия се предприемат за превенция на масови заболявания сред уязвими и маргинализирани групи от населението“ съгласно текста на т. 87. На следващо място – здравеопазването е основен компонент на социалната сигурност, която е дефинирана в т. 82 като „единство на високо качество в здравеопазването, материалните условия на живот, заетостта, социалното осигуряване и социалното подпомагане“.

Няколко години по-късно в текста на Актуализираната стратегия за национална сигурност на Република България от 2018 година терминът „здраве“ и неговите производни проявления вече се срещат 18 пъти. Най-значимата промяна е в т. 18, в която се казва, че жизненоважни интереси са гарантирането на правата, свободите, сигурността, здравето и благосъстоянието на гражданина, обществото и държавата.¹¹ **Здравето е поставено за първи път в категорията на жизненоважните национални интереси.** Опазването на общественото здраве (т. 19) е важен национален интерес и е намерило своето естествено йерархично място в контекста на концепцията за човешка сигурност. Намерили са своето място в секторните политики за сигурност проблемите, свързани с негативно въздействие върху здравето на промяната в климата (т. 23), миграционните процеси (т. 30), проблемите в управлението на системата на здравеопазването (т. 58 и 59) и негативното въздействие на транспорта (т. 95). Здравеопазването продължава да се разглежда като компонент на социалната сигурност, чиято дефиниция обаче е разширена „като единство на високо качество в образованието, здравеопазването, материалните и духовните условия на живот, зае-

⁹ Chiuq Ya-WenYi-Hao Weng, Yi-Yuan Su, Ching-Yi Huang, Ya-Chen Changand Ken N Kuo, The nature of international health security, *Asia Pac J Clin Nutr* 2009;18(4):679-683). Rushton, S., J. Youde, Routledge handbook of global health security, Routledge, 2015.

¹⁰ Стратегия за национална сигурност на Република България, приета с Решение от 08.03.2011 г. на НС, Обн., ДВ., бр. 19 от 8 март 2011 г., т. 19 и т. 20.

¹¹ Актуализирана стратегия за национална сигурност на Република България, приета с Решение на НС от 14.03.2018 г., обн., ДВ, бр. 26 от 23.03.2018 г.

тостта, социалното осигуряване и социалното подпомагане и преодоляване на демографския срив“ (т. 98).

В областта на здравеопазването усилията се насочват към подобряване на здравето на нацията като стратегическа цел. Реализирането на тази цел се разглежда като увеличаване продължителността на живота, намаляването на равнището на инвалидност и смъртност и грижата за психичното здраве. **За първи път в т. 105 в актуализираната стратегия се използва и терминът „здравна сигурност“**, като законодателят не дава дефиниция, но изброява необходимите дейности за нейното гарантиране *„чрез осигуряване на устойчиво развитие на здравните дейности в лечебните и здравните заведения, на спешната медицинска помощ, трансфузионна хематология, трансплантация, медицинска експертиза и държавен здравен контрол. Последователна и целенасочена държавна политика за осъществяване на високоефективен надзор над заразните болести, осигуряване на висок имунизационен обхват, включително сред уязвимите групи от населението, съгласно националния имунизационен календар и своевременно реагиране при възникване на ситуации, заплашващи общественото здраве“*. Внимание традиционно е отделено и на дейностите, свързани със защита от външни инфекциозни заплахи с висок епидемичен потенциал, необходимостта от подобряване готовността на националната система за здравеопазване за реагиране и оказване на своевременно, качествена и непрекъсната медицинска помощ при провеждане на противоепидемични мероприятия за гарантиране на живота и здравето на населението при терористична активност с използване на биологични агенти, химически, радиоактивни и ядрени материали.

Здравето и сигурността са ценности за личността и обществото. Удовлетворяването на личната и обществената потребност от здраве и сигурност на практика зависи изцяло от условията, които е създадо обществото, от правния ред за защита на здравето и сигурността, от комплекса от мерки, които се реализират от държавата чрез нейните институции. Първите стъпки в националната ни политика за защита на националната сигурност са направени. Реализирането на практика на добрите намерения ще са обект на следващи изследвания.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Български тълковен речник. София: Наука и изкуство, 1973.
2. Стратегия за национална сигурност на Република България, приета с Решение от 08.03.2011 г. на НС, Обн., ДВ., бр. 19 от 8 март 2011 г.
3. Актуализирана стратегия за национална сигурност на Република България, приета с Решение на НС от 14.03.2018 г., обн., ДВ, бр. 26 от 23.03.2018 г.
4. Величков, А., С. Василева. Потребност от сигурност. Теоретичен модел за изследване на една фундаментална човешка мотивация. – *Българско списание по психология*, №2, 1997, с. 25 – 40.
5. Христов, П., Вл. Томов, А. Ненова. Екологична сигурност. Варна: ВСУ „Чернориец Храбър“, 2007, ISBN 978-954-715-340-0.
6. Ценова, Б. Състояние и бъдеще на психологията на здравето у нас на базата на SWOT анализ. Сборник научни доклади от Седмия национален конгрес по психология. София, 2014, ISBN: 978-954-91472-9-2.

7. Chiuq Ya-Wen, Yi-Hao Weng, Yi-Yuan Su, Ching-Yi Huang, Ya-Chen Chang and Ken N Kuo, The nature of international health security, *Asia Pac J Clin Nutr* 2009; 18(4): 679 – 683). Rushton, S., J. Youde, Routledge handbook of global health security, Routledge, 2015.
8. Human security now, Commission on human security. New York, 2003, ISBN 0-09741108-0-9.

ЗАЩИТА НА НАЦИОНАЛНАТА СИГУРНОСТ И ЗДРАВЕТО

*Доц. д-р Станислава Минева
ВСУ „Черноризец Храбър“*

Резюме: Въпросите, свързани със сигурността и здравето за всеки човек и за обществото като цяло, тяхната защита на лично, обществено, национално и глобално ниво, са все по-приоритетни. Основна причина са тревожните прогнози за развитието, а дори и за съществуването на човечеството в бъдеще.

Ключови думи: здраве, обществено здраве, сигурност, национална сигурност, защита.

PROTECTION OF NATIONAL SECURITY AND HEALTH

*Assoc. prof. Stanislava Mineva, PhD
VFU „Chernorizets Hrabar“*

Summary: Issues related to the safety and health of each person and society as a whole, their protection at personal, public, national and global levels are increasingly prioritized. The main reason is the alarming forecasts for the development, and even for the existence of humanity in the future.

Keywords: health, public health, security, national security, protection.

УПРАВЛЕНИЕ



ДИСКУСИОННИ МОМЕНТИ И ПРОБЛЕМИ НА МЕНИДЖМЪНТА НА ПЕРСОНАЛА В СИСТЕМАТА НА КОРАБОПЛАВАНЕТО

(студия)

Младен Тонев

Въведение

Науката за управлението, макар и млада, еволюира сравнително бързо. За един период от около 100 години са създадени и лансирани като теоретично богатство множество теории и концепции, гравитиращи към различни школи.

Съвременният мениджмънт – в частност мениджмънтът на персонала – е резултат на еволюцията на двете основни школи в общата теория на мениджмънта или в областта на научното управление – рационалистката и бихейвиористката, и взаимното им обогатяване и припокриване. Съвременната теория за управлението е носител на позитивността и хуманността, на рационализма и на бихейвиоризма. Безспорна е ролята на „движението за хуманизация на труда“ за появата и развитието в контекста на управлението на персонала на един „неохуманистичен подход“ [30, с. 49]. Вижданията на такива авторитети като: М. Фридман, издигнал идеята за превръщане на труда в самоценност за работника [38, с. 328], Е. Маслоу, поставил основите на съвременните мотивационни теории със своята йерархия на потребностите, У. Макгрегър с теориите си Х и У, Ф. Хърцбърг с двуфакторната теория, П. Дракър с формулираните принципи на съвременния мениджмънт, както и А. Тофлър с теорията си за антийерархизацията на бизнеса и теорията за „гъвкавата фирма“ фактически създават нова представа за човека в бизнеса и производството, който вече може да бъде характеризирани като „интегриран“ или „цялостен“ човек. Идеята в корабоплаването да се върви към подготовката на хибридни специалисти – шурмани и механици, се вписва в контекста на тези нови парадигми на управленската теория, още повече че „практическите аспекти на неохуманистичния подход най-пълно са изразени от социотехническата школа, често пъти причислявана към системния подход“ [30, с. 49].

Доц. д-р Младен Тонев – преподавател във Филиал „Смолян“ на ВСУ „Черноризец Храбър“

Преходът в края на настоящия XX век към нови форми на производство, организация, структуриране и антийерархизация на бизнеса и производството, в основата на които стоят достиженията на микроелектрониката и новите информационни и комуникационни технологии и при който информацията става основен обществен и производствен и потребителски ресурс, извиква на живот нови функционални и организационни тенденции и налага нов тип управление. А. Тофлър го характеризира като „гъвкаво“ [34], П. Дракър го определя като „предприемаческо“ [17], Н. Стефанов съответно като „иновационно“ [30], К. Каменов и А. Ангелов в учебните си курсове по теория на мениджмънта – като „целево“ [16], А. Петигрю в студията си „Създаването на корпоративната култура“ го нарича „корпоративно“ [5], други автори го характеризират като „стратегическо управление“ [31]. Независимо как ще наречем съвременното управление, основната концепция, която е заложена в основата, е определено концепцията за „реинженеринг“, чиито ключови понятия са „управление на процесите“, „иновационен маркетинг“, „практика на системно новаторство“ и др.

Като относително нова област на познанието в сферата на теорията на управлението и предприемачеството, мениджмънтът на персонала е в процес на постоянно развитие и усъвършенстване. Това развитие се реализира както по пътя на теоретичните обобщения на позитивния опит в управленската практика, така и чрез създаване на специфичен инструментариум от управленски техники, подходи и мотивационни схеми в специализираната и учебната литература.

Развитието на мениджмънта на персонала се определя от множество фактори, които можем да разграничим в две групи:

а) обективни – Като такива могат да бъдат посочени:

- нарастване ролята на човешкия фактор в социалния и бизнес сектор;
- превръщането на хората в най-важния и ценен ресурс в резултат на поредица от социални и технически иновации в областта на образованието, здравеопазването, комуникациите и най-вече в информационния сектор;
- тенденцията към неотклонен растеж на „търсенето“ на качествени и подготвени кадри независимо от колебанията в бизнес циклите.
- конкуренцията, в смисъл, че най-лесно се постига конкурентоспособност чрез привличане на качествени кадри в дадена социална или бизнес институция;
- развитието на гражданските права и свободи в глобален мащаб, при което извън икономическите методи на принуда отстъпват пред съвременните мотивационни управленски практики.

б) субективни – Към тях следва да се отнесат:

- мултиплицирането и усложняването на междуличностните контакти в социалната и бизнес сфера;
- повишаването на общата култура на масата от хората в резултат на постоянно нарастващите инвестиции в образователната сфера в световен мащаб;
- все по-високите психологически издръжки, които се налага управленците да поемат в резултат на паралелните неформални структури в организациите;

- необходимостта от управленско общуване като фактор на изпълнението;
- необходимостта да се култивират и развиват в личностен план умения да се работи в група в колектив.

За никого вече не е тайна, че сложният управленски процес е генератор на едно постоянно напрежение, породено от конкуренцията, от нарастващия информационен поток, обработван на различните управленски равнища, както и от постоянно променящата се в резултат на бизнес циклите пазарна конюнктура. Поemanето на това управленско „напрежение“ не е по силите на отделния човек. Още по-драстична е ситуацията, когато, по изказа на К. Бланчард, автор на „Мениджърът и маймунката“ [7], даден управленски работник поеме на гърба си задачите и отговорностите, т.е. „маймунките“, на своите сътрудници, както и проблеми. В този план умението да се работи в група, в екип е едно от важните умения в съвременната бизнес практика. А още по-важно и значимо е да се ръководи, управлява, мотивира и ценностно да се ориентира самата група, ситуирана с конкретна социална или бизнес цел.

В контекста на макро- и микроикономическата среда, в която оперира дадена институция, мениджмънтът на персонала винаги се свързва с определена социална отговорност и с реализацията на определена управленска етика. Тук става дума за отговорност както за самата институция, така и за хората ангажирани в нейната дейност и като колектив и като личности в индивидуален план. Съответната управленска отговорност винаги има конкретни етични измерения. Те от своя страна предполагат стил и работа на управление, които пряко касаят междуличностните отношения в институционалния колектив и директно влияят върху микроклимата в този институционално ситуиран колектив.

Един от основните принципи на съвременния мениджмънт, формуирани от П. Дракър в неговия известен бестселър „Новите реалности“, е, че „мениджмънтът се занимава с човешките индивиди, неговата задача е да направи хората способни за съвместна работа, силните им страни – ефективни, слабостите им – без значение“ [11, с. 230]. От мениджмънта в най-голяма степен зависи способността на хората да дават своя принос за общественото развитие. Важна задача на мениджърите е откриването и определянето на онази част от собствените национални традиции, история или култура, които могат да се използват в качеството им на база за управленско общуване и управленско въздействие върху хората от даден институционален колектив.

В контекста на гореизложените тези може да се обобщи, че постоянно изменящата се социална и бизнес практика предявява все повече нови изисквания. Те от своя страна предполагат един постоянен процес на саморазвитие и самообучение на мениджърите на всички равнища от управленската йерархия. Дешифрирано това ще означава, че всеки мениджър следва да познава критериите, методите и подходите при подбора, алокацията, обучението и развитието на кадрите, които ръководи и с които работи в екип. Разбирането, че това е задача, която стои само и единствено пред мениджърите по кадрите в дадена организация, е вече остаряло. Натрупаният през последните десетилетия опит в мениджмънта на персонала показва, че управлението на кадрите е многоаспектен, непрекъснат и комплексен процес, който е делегиран на всички управленски нива и който се преплита и

обуславя всички останали функционални аспекти на мениджмънта. Паралелно с това, кадровото управление следва да създава условия за удовлетворение на хората от работата им, както и от факта, че принадлежат към определена институционална или бизнес група.

1. Основни теоретични визии за мениджмънта на персонала и управлението на човешките ресурси

Настоящото изложение има за цел да аргументира необходимостта от профилиране на познанията в областта на мениджмънта, като аргументира необходимостта от дискусия относно практическата пригодност на общата теория на мениджмънта. Паралелно с това авторската идея е да се дефинират основни понятия, както и предметът и методът на изложение и изучаване на мениджмънта на персонала. В частност в изложението се разглеждат и някои особености на мениджмънта на персонала в системата на корабоплаването и морския търговски бизнес.

Прокараният паралел между сходните предметни области като: „управление на човешките ресурси“; „управление на кадрите“; „мениджмънт на персонала“; „организационно поведение“ и др. имат за цел да внесат допълнителна яснота в обхвата и проблематиката на тези предметни области и субординацията им при решаване на проблемите на човешкия фактор в икономическата подсистема и в частност в системата на морския транспорт.

В различни аспекти в изложението се третира и проблемите на формиране на качества и умения у бъдещите ръководители в системата на корабоплаването в контекста на изучаването на дисциплината „Мениджмънт на персонала“ в специализираните висши и средни училища.

1.1. Основни предпоставки в управлението на човешките ресурси

През последните десетилетия във всички сфери на обществено-икономическия живот сме свидетели на нарастване ролята на „човешкия фактор“. В [16, с. 223] понятието „човешки фактор“ е дефинирано като „отделната личност, колективът и отношенията между хората в него“. Като най-важна характеристика на човешкия фактор в управлението в съвременни условия може да се определи неговото самосъзнание. Никой друг фактор в управленския процес – капиталът, информацията, суровинните ресурси и прочее, няма подобна характеристика. Именно процесът на осъзнаване на хората като личности, професионалисти, носители на креативни способности, индивидуалности и общности, със специфични ценности и мотивация е в основата на усложняване на управленските задачи в областта на мениджмънта на персонала.

В контекста на обществения възпроизводствен процес човешкият фактор се интерпретира като „човешки ресурс“. Това са хората в трудоспособна възраст, и по-точно хората, съставляващи работната сила с присъщите им производствен опит, познания, умения, квалификация, образователен ценз, култура и традиции, с ценностните им системи и мотивации с потенциала им за саморазвитие и самосъвършенстване.

В [39, с. 23] човешките ресурси се разглеждат като производствен фактор „с особена консистенция и предназначение в организацията“. Те са дефинирани като „живи човешки същества, които са събрани на едно място, извършват колективен труд, а предназначението им е да участват в създаването на краен продукт, да реализират цели и резултати на организацията“. В тази дефиниция има няколко слаби момента, доколкото съвременната организация в много от бизнес секторите (рекламата, директния маркетинг, софтуерните услуги, Интернет услугите, комуникациите, гъвкавите автоматизирани производствени системи и др.) предполага силна индивидуална изява на хората в процеса на създаване на блага, т.е. те не са събрани на едно място, за да реализират своята бизнес дейност. Колективният труд също така липсва в преобладаващия брой случаи както в гореизброените бизнес сектори, така и в много от фирмите в обслужващата сфера – битовите, комунални услуги, счетоводните услуги, здравеопазването, консултантската дейност, свободната журналистика, адвокатурата и др.

Същевременно не е резонно да изключваме от множеството на човешките ресурси подмножеството от икономически активното население, което участва в създаването на междинните продукти, които не би следвало да се включват в оценката на крайния национален (произведен и потребен) продукт.

Що се отнася до особената консистенция на човешките ресурси, цитираната авторка прецизно аргументира тази своя теза. Особената консистенция на човешките ресурси се поражда според нея от три обстоятелства. Дадени в резюме, те са:

- хората в организацията притежават своя индивидуалност като съвкупност от личностни качества, потребности, мотивации, проблеми и съдби;
- хората в организацията възприемат себе си и позициите, които заемат, строго индивидуално;
- хората в организацията изпълняват колективни задачи, но с различно отношение към труда и с различна степен на мотивация.

Особената консистенция на човешките ресурси е в основата на тяхната уникалност, която, наред с високата им цена и с главната им роля при комбиниране на производствените фактори, ги превръща в решаващ фактор за развитието на съвременния производствен процес.

1.2. Предмет на мениджмънта на човешките ресурси и предмет на мениджмънта на персонала

В преводната литература терминът „мениджмънт“ има различно тълкувание и смисъл. В [31, с. 9] срещу английското значение на думата management е отбелязано като първо значение „the act of managing (meaning)“. Думата „meaning“ е разтълкувана в [31, с. 10] като „sense“, „signification“. Буквалният превод на „sense“ е „1. сетиво, 2. чувство, 3. разум, 4. смисъл, 5. разсъдък, 6. настроение/отношение“ [46, с. 263]. В същото издание [46, с. 284] „signification“ в превод означава „1. значение, смисъл (на дума), 2. посочване, изразяване“.

Най-удачната компилация от предложените значения на двата термина е „усещане (сетиво, чувство) за смисъла на нещата“. С не по-малък резон може да се лансира и комбинацията „разумно посочване (избор) на решение. В първия случай възможното тълкуване на понятието „мениджмънт“ е „акт (процес)

на усещане, схващане на значението и смисъла на даден процес или дейност. Във втория случай под мениджмънт се разбира актът или процесът на разумен избор на решение. И двете тълкувания имат основание, що се отнася до разбирането на понятието мениджмънт като неологизъм в съвременния български език.

В цитирания по-горе източник са посочени още две тълкувания на английското значение на думата [31, с. 10]:

- „a group of managers, i.e. group of people inside a company who control and direct workers“ – групата на мениджърите, т.е. групата от хора вътре в компанията, които контролират и управляват (организируют, ръководят) работниците;
- „deciding how plant, machinery, materials, men, money should all be used so that a company’s financial aims can be reached“ – решаването колко заводи, машини, материали, хора и пари трябва общо, за да се постигнат финансовите цели на компанията.

Съвсем семпло тълкуване е дадено в Краткия оксфордски речник. Срещу думата „management“ е отбелязано: „act of directing“, т.е. „акт (процес) на управление (ръководство)“.

В Английско-българския речник на с. 310 от изданието от 1986 г. са посочени следните значения на понятието „мениджмънт“:

„1. ръководство, управление, директиране, планиране; 2. организация, структуриране, координиране, йерархизация и субординация; 3. справяне с работата, тактично отнасяне с хората; 4. управленски екип, управа.“

Кратката етимологична екскурзия показва многоаспектността и комплексността на понятието „мениджмънт“. Тя доказва, че в съвременния български език няма лексикални единици с аналогична степен на насищане с всички семантично-семиологични аспекти на англоезичното понятие „мениджмънт“. Това предопределя и факта, че тази чуждица придоби гражданственост както в специализираната икономическа лексика, така и в масовата гражданска разговорна и публицистична практика.

В по-нататъшното изложение понятието ще се използва главно в първите три смислови значения, посочени в Английско-българския речник. За смисъла на „управа“ на дадена институция ще се използва словосъчетанието „мениджърски екип“.

В [19, с. 9] мениджмънтът на персонала (МП) е дефиниран много удачно като „свкупност от функции, свързани с персонала – набиране, подбор, въвеждане в работата, оценка, обучение, заплащане“. Макар и описателна, тази дефиниция е достатъчно точна както по отношение на съдържанието, така и по отношение на обхвата на предметната област на МП.

През последните години в западната специализирана литература се прокрадват нотки на критика към специалистите по мениджмънт на труда главно поради пристрастеността на тази група управляващи към техники, които могат да станат популистки и по този начин да навредят на бизнеса, вместо да допринесат за развитието му. В [5, с. 12] е цитиран П. Дракър, който твърди, че специалистите в областта на мениджмънта на труда се стремят да възприемат своята работа „отчасти като чиновническа работа с досиета, отчасти като домакинска работа,

отчасти като работа по социалното осигуряване и отчасти като противопожарна работа срещу неприятностите с профсъюзите“. Въпреки известната доза ирония, безспорен е приносът на П. Дракър за съвременното разбиране, че политиките и програмите за развитието на човешките ресурси и за усъвършенстването на МП следва да бъдат имплантирани в стратегическите цели и планове на бизнеса.

Един от най-авторитетните западни автори в областта на управлението на човешките ресурси (УЧР), М. Армстронг, дефинира УЧР като „стратегически подход за набиране, мотивиране, развитие и управление на човешките ресурси на организацията“ [5, с. 15]. Тази дефиниция почти се припокрива с горесцитираното определение за същността и предмета на мениджмънта на персонала.

В [39, с. 27 – 31] е направен опит да се разграничат предметните области на УЧР и МП. Според посочения източник „мениджмънтът на човешките ресурси (МЧР) е целенасочено въздействие върху обекта „хора“, за да трансформират пригодността и мотивацията си върху продукта на организацията, върху производителността, рентабилността, ефективността, пазарните позиции, печалбата, растежа на организацията“ [39, с. 28]. За да разграничи МЧР от МП, авторката внася редица уточнения:

- първо, предметът на МЧР е с три измерения – привличане, поддържане, мотивиране на човешките ресурси. Те могат да се проявяват ситуационно и в перспектива. Докато МЧР обхваща както текущия момент, така и перспективните моменти, то МП се отнася само за текущия момент;
- второ, МЧР предопределя МП, т.е., ако МЧР е стратегията, то МП е тактиката на управленските въздействия върху хората в организацията;
- трето, МЧР поставя „рамките“ на това как да се вълчат, поддържат и мотивират хората в организацията. МП в конкретика „вмества“ поддържането и привличането в тези „рамки“.

Анализираните по-горе дефиниции на предмета на МП и на УЧР (МЧР) могат да се класифицират като класически и традиционни. Една от най-влиятелните през последните години изследователска разработка на Питърс и Уотърман [22] лансира тезата на Андрю Педигрю, че „ръководителят не само създава рационалните и тангентни аспекти на организацията, като структура и технология, но също е създател на идеологии, език, надежди, ритуали и митове“ [5, с. 14].

Това разбиране за новите аспекти на дейността на мениджърите по персонала насочва все повече автори, в това число и в България, към концентриране върху фирмената култура като ключов момент в управлението на човешките ресурси. Акценти в тази насока са налице в учебните курсове на А. Недялкова, М. Андреева, К. Каменов, Т. Христова и др.

Идеята е в последващото изложение да се открият и интерпретират основните функции на управлението на човешките ресурси и в частност тези, които се реализират в контекста на текущата и индискретна дейност, дефинирана в предходния текст като мениджмънт на персонала.

Повишеното внимание, което се отделя на този кръг от проблеми, на проблема за управлението на кадрите в една организация, се дължи на общоприетото убеждение, че ефективното ръководство на персонала влияе положително върху дейността на фирмата, т.е. способства за повишаване на производителността,

подобрява качеството на живот във фирмата, осигурява ѝ спечелването на сравнителни преимущества пред конкурентите в бранша и осигурява гъвкавост при решаването на кадровите въпроси главно чрез съвместяване на задължения и отговорности и постигане на висок коефициент на взаимозаменяемост.

1.3. Необходимо ли е управлението на човешките ресурси?

Ако оставим без контрол паричните ресурси, основните фондове, пазарната конюнктура – ако им позволим да се саморазвиват, то с течение на времето паричните ресурси се обезценяват, основните фондове се амортизират, а пазарите биват завладени от конкурентни производители.

Следователно тези сфери на стопанската дейност предполагат действено и непрекъснато управленско въздействие. Неслучайно почти всички школи по мениджмънт към различни колежи и университети отделят значително място в своите учебни планове и програми на финансовия мениджмънт, фирменото управление, управлението на производствено-технологичните процеси или проблемите на дистрибуцията и пазара на конкретни стоки и услуги.

Не така стоят нещата обаче при управлението на човешките ресурси – управлението на хората. Оставени без надзор, хората са в състояние да се самоусъвършенстват в процеса на труд и са способни *естествено* да израстват в професията си, постигайки различни нива на специализация и професионализъм.

Това обстоятелство е от особено значение за практиката на мениджърите по човешките ресурси. Щом процесът на израстване, развитие и усъвършенстване на кадрите е „естествен“, то целта на намесата в този процес е той да бъде усъвършенстван или най-малко културизиран. В този смисъл теоретичното аргументиране и алгоритмизиране на подобна намеса е трудно и поражда липсата както на обща теория, така и на общоприети практически методи и подходи, които, приложени в управлението на човешките ресурси, биха довели до по-добри резултати от трудовата дейност на хората.

Всъщност това е и смисълът на управленската дейност по принцип – постигането на по-добри резултати. Това предполага да бъдат управлявани финансите, производството, технологиите, пазарите и пак поради това не е задължително да бъдат управлявани хората. Редица изследвания в контекста на управлението на човешките ресурси показват, че управленската намеса по отношение на човешките ресурси влошава производствените резултати, вместо да ги подобрява. Това е така, защото от психологическа гледна точка управленската теория все още не е наясно какво следва да се направи, за да се постигне професионален успех. Опитите да се предложат готови рецепти, макар и успешни в определен брой случаи, се провалят необяснимо защо при други ситуации и резултатите от едни или други въздействия винаги са вероятностни и неопределени.

Това, което теорията на този етап се опитва да направи, е да набележи, някои принципи и подходи, които могат да се окажат полезни, ако се отчитат особеностите на всяка отделна ситуация.

В този смисъл названието на теоретичната дисциплина „мениджмънт на персонала“ е по-точно и по-адекватно на реалностите. То визира не толкова управлението на човешките ресурси, което не винаги е удачно и целесъобразно, колкото

комплекса от психологически, мотивационни, социални и икономически подходи. Те се реализират по отношение на персонала предимно в контекста на взаимодействие, сътрудничество, съпричастност и координация на усилията, компетентността и опита на управляващи и управлявани. Т.е. тези психологически, мотивационни, социални и икономически подходи не винаги са израз на властови проекции, които според класическата теория на мениджмънта са задължителни при процеса на управление [2, с. 16].

1.4. Дискусията относно количествените и качествените показатели в оценката на дейността на кадрите

За всеки, който за първи път се сблъсква с проблема за работа с хората и за тяхното ръководство и управление, възниква естественият въпрос: „С какво да се започне?“.

Първата задача е да се определят еталони и критерии или някакви показатели, които да показват на хората какво се очаква от тяхната трудова дейност. Подобен подход се вписва в контекста на т.нар. „управление чрез цели“, или известно още като „целево управление“. Най-честата грешка при този подход е, че почти винаги хората в практиката се изкушават да залагат количествени показатели вместо поведенчески такива. Например в системата на корабоплаването при оценката на кадрите при кадровия подбор като показатели се залагат „числеността на екипажа“, „средната възраст на екипажа“, „години плавателен стаж“, „пропътувани морски мили“ и др. Докато в случая е по-целесъобразно да се акцентира върху такива поведенчески характеристики на членовете на корабния екипаж: като „психологическа съвместимост“, „умение за работа в екип“, „психофизиологическа устойчивост“, „степен на тревожност“, „мотивираност“, „компетентност“ и др.

Най-честата слабост при използването на количествените показатели е, че те не показват „как“ да бъде реализирано желаното количество. Особено когато се залагат обеми на продукция, ръст на производство в проценти и др. подобни, възниква и организационен проблем за постигане на равновесие в поведението на хората от даден екип. В основата на това равновесие стои балансът между конкуренцията, съперничеството и поведението в дух на взаимопомощ и сътрудничество. Когато оценяваме труда на хората само по количествени критерии, рискуваме те да пренебрегнат крайно необходимите в екстремни условия качества и личностни характеристики – като сътрудничеството и екипното взаимодействие. В корабоплаването индивидуалното преследване на количествени резултати може да „торпилира“ колективизма в екипажа и да влоши на практика, вместо да подобри крайните резултати.

Изводът е, че постигането на *равновесие* е ключов фактор за ефикасно управление на ресурсите, в т.ч. и в сферата на корабоплаването. Няма изпитани рецепти как да се постига равновесие, но то трябва да се търси и да се постига с комбиниране на количествени и качествени стимули и оценки за работата на отделните индивиди и колективи.

В теорията се интерпретират няколко типа организационно-поведенческо равновесие.

Първият тип равновесие е *структурното равновесие*, т.е. равновесието между отделните елементи или компоненти на една организационна структура. В типичния случай, когато се разглежда структурата на една корабособственическа и корабоплавателна компания, такава структура логично би включвала отдели като: „Административен“; „Финансов“; „Кадри“; „Експлоатация на корабния парк“; „Търговски“; „Връзки с обществеността“; „Маркетинг и реклама“; „Фрахтоване и брокераж“ и др. Очевидно е, че всяко от тези звена има основание да претендира за водеща роля в управлението на цялостната структура. Проблемът, който топмениджърите следва да решат в случая, е как да балансират правата и отговорностите между звената така, че да бъде постигнато равновесие помежду им.

На по-ниско организационно равнище – корабният екипаж – най-грубо следва да се постигне равновесие между корабната администрация – корабните офицери и изпълнителския състав – моряците от екипажа. В по-детайлизиран вариант тук въпросът опира до баланса от права и задължения в контекста на професионалната изява на всеки един член от екипажа. Тук става дума за друг тип равновесие – *функционално равновесие* като баланс на опит, компетенции, позиция в екипажа, професионални функции и качества.

На най-ниско равнище в директните междуличностни контакти и взаимодействия в рамките на екипажа, а също и в рамките на двете подгрупи в корабния колектив – командната и изпълнителската, се залага на третия тип равновесие – *междуличностното равновесие*. То се основава на авторитета, личностните изяви, лидерските качества, формалните и неформални позиции на индивидите.

Поддържането на равновесие е неотменимо условие за осъществяването на редица човешки дейности. То е особено необходимо в условия, при които човек е лице в лице с природните стихии и е поставен в екстремни ситуации. Най-важното понятие по отношение на равновесието е *умението*. В този смисъл задачата на теорията на мениджмънта на персонала се свежда до това да помогне тя на управленските кадри да разкрият в себе си умението да постигат равновесието на всички визирани по-горе нива. Това е неизменно условие за качествено управление на различни по тип и предназначение организации.

Уменията, каквито и да са те, могат да бъдат придобити от хора, които активно, вътре в себе си желаят това. В този смисъл настоящото изложение дава знание и познание относно управлението. Самото умение се постига в практиката на мениджмънта. Знанията са важен елемент от уменията, но те следва да бъдат допълнени от опита, рутината, интуицията и прозрението. По отношение на работата с хора умението включва още и умение да комуникираме, да предразполагаме хората към себе си, да реагираме адекватно на действията на околните, да умеем да правим компромиси, т.е. да сме толерантни към чуждото мнение и позиции. Всички тези качества се придобиват и апробират в самата практика на управление на човешките ресурси в дадена организация. И тази истина ни връща отново на стартовия въпрос – „Как на практика да управляваме?“.

При търсенето на отговора на този въпрос мениджмънтът все повече се отказва от теоретичния подход – опитите да се формулира обща теория се оценяват от редица автори у нас и в чужбина като не особено удачни. Най-често теорията

е някаква форма на обобщаване на положителен управленски опит. Този извод провокира една по-голяма практическа насоченост, каквато наблюдаваме при автори като: К. Каменов, М. Андреева, А. Недялкова, Д. Бояджиев, М. Колчагова и др. В тази именно връзка централно място заема понятието „умение“. Просто казано – ефективното управление е по-умелото управление. В тази връзка се налага и набира популярност мнението, че мениджмънтът не може просто да бъде преподаван. В много по-голяма степен мениджмънтът на кадрите трябва да бъде „видян“ на място чрез стажове, практики, чрез повече и в реална управленска среда, срещи със специалисти и експерти в областта на управление на човешките ресурси в конкретни звена и организации.

Доголкова, доколкото все още университетските и бизнес центрове предлагат курсове по мениджмънт, идеята е, че преподавателите могат да помогнат на управленските кадри главно да усъвършенстват своите умения чрез повече знания, позитивни примери от практиката, практикуми, казуси и най-вече да формират позитивна нагласа за учене и усъвършенстване в продължение на целия жизнен и трудов цикъл. Разбирането, че умения в областта на мениджмънта се придобиват едва ли не автоматично със заемането на определен ръководен пост, е прекалено честолюбиво и най-вече подвеждащо. Необходима е преди всичко активна положителна нагласа за усвояване на всичко ново, което касае професионалната реализация на управленския работник.

Умението съдържа три компонента, върху които следва да бъдат съсредоточени вниманието и усилията на всеки един управленец.

На първо място всеки един от бъдещите мениджъри по персонала се нуждае от определени знания. На второ място те трябва да култивират у себе си способността да диагностицират, т.е. да виждат нещата, които следва да бъдат променени. На трето място следва да се усвоят начините за реализация на конкретно поведение – как да се говори, как да се убеждава, как да се формулират и да се задават въпроси, как се правят интервюта, беседи, анкети, тестове, как да се владее аудиторията, как да се отстояват позиции, как да се водят дебати и т.н.

Усвояването на тези три компонента на уменията е сложен процес, доколкото става дума за отработване на чисто практически моменти. Като цяло процесът преминава през три етапа:

Първият етап условно е прието да се нарича етап на „размразяването“, това е процесът на формиране на убеденост, че дадена промяна е необходима. Образно казано, „твърдото агрегатно състояние“ не отговаря на променената „температура“ на околната среда и е необходимо „размразяване“, т.е. промяна, еволюция.

Вторият етап е концептуален. Състои се в усвояване на абстрактните концепции, теории и идеи. Обикновено той се реализира в образователната система и в школите по мениджмънт.

Третият етап се състои в усвояването на самото умение. Това става в практиката, но практика, която е подкрепена от информация, позволяваща самооценка и външна оценка (атестация) за ефекта и ефикасността на конкретните управленски въздействия върху личности и групи. Важен момент в реализацията на третия етап от отработване на управленските и ръководни умения е създаването на обратна връзка. Теорията на системите за автоматично регулиране подробно

разглежда видовете обратни връзки и тяхната роля за функционирането на дадена система. Счита се, че в практически план за целите на управлението следва да се изграждат отрицателни обратни връзки, които способстват за запазване целостта и функционалността на управляваната система [2, с. 15].

В практически план изграждането на отрицателна обратна връзка означава при вземане на решение и възлагане на изпълнението му да определим конкретни срокове и отговорници. Ако само изискваме обратна информация, без да делегираме конкретна отговорност и срокове, това е пример за положителна обратна връзка. При нея обратният сигнал ни предоставя информация главно от общ характер или за причините за несъответствията, или за коригиращите мерки, но резултатът от всички тези действия може да се различава съществено от целта, заложена в управленското решение, чието изпълнение контролираме.

Положителната обратна връзка не само че не съдейства за подобряване на ефективността, но нерядко води и до разрушаване на управляваната подсистема, ако не се вземат мерки навреме да се конкретизират задачи, цели, права и отговорности и да се балансира във времето.

Често пъти уменията се считат за производни на дългогодишната управленска практика. Практиката без отработване на коригиращата обратна връзка не е в състояние да развие ръководни умения. Това предполага третият етап от практическото култивиране на управленски умения да се реализира като направлявана от преподавател или консултант практическа работа.

Четвъртият етап е етапът на самоусъвършенстването.

Това е етапът, при който управленските кадри притежават достатъчно познания, които им помагат да намерят отговор на различни самопознавателни въпроси от типа „Какви промени са необходими?“, „Как да процедирам?“, „Какви изводи следват от наблюдаваните промени?“, „Как промяната да се превърне в бизнес успех?“. Явно тук става дума за възможността мениджърите да прилагат практиката на системното новаторство, както го определя П. Дракър в своя бестселър „Предприемачество и новаторство“.

Изводът, който следва от анализа на характеристиките на целевото управление, е, че теорията на мениджмънта на персонала изисква освен определяне на показатели, критерии и еталони за оценка дейността на хората, за мотивирането им за определен тип дейност, още и насоки и аспекти на промяна на самите мениджъри, които залагат показателите. Самата практика на мениджмънта е – ни повече, ни по-малко – променяне на самия мениджър. Стереотипните действия нерядко се оказват неефективни.

2. Аспекти на управлението на човешките ресурси

Динамиката на процесите в системата на управлението и на управлението на персонала в частност е такава, че налага един непрекъснат процес на професионална адаптация на ръководния персонал. С особена сила това важи за командните кадри в системата на корабоплаването. С цел опазване живота на хората на море и чистотата на морските и океански води чрез снижаване на аварийността на морските съдове международните организации, контролиращи и регулиращи световното корабопла-

ване, както и класификационните и застрахователни общества и пулове непрекъснато усъвършенстват международното морско право.

В този контекст може да се каже, че перманентно се променят правила, конвенции, закони, регламенти и др., които трябва да се познават от съответните членове на екипажа, които са оторизирани с изпълнението на отделни задължения относно материалната част, машините, хората, товара, провизиите и уредите на кораба. Доколкото в задълженията на капитана влизат познания и умения, касаещи всички служби и функции на кораба, процесът на усъвършенстване при него е най-интензивен и предполага ежегодно преминаване през системата на преквалификация и повишаване на квалификацията.

Втори опорен момент в целевото управление след определянето на показателите е този, свързан с насърчаването и стимулирането на хората. Доколкото корабоплаването е силно рискова професия, то този опорен момент е от съществена важност при работа с кадрите на море. Непривлекателността на моряшката професия, трудностите в работата на морските специалисти предполагат нежелание за подобен род професионална реализация. Морската професия днес не е сред предпочитаните в развитите страни. Тя започва да губи привлекателност и в България през първите десетилетия на ХХІ век. По тази причина преобладаваща част от плавателния състав на световния флот са филипинци, индонезийци, граждани на страните с евтини флагове, граждани на бившите социалистически страни от Източна Европа и ОНД. Сега в условията на военния конфликт (войната) между Русия и Украйна, руските моряци и морски специалисти по-трудно намират реализация в екипажи под флаг, различен от руския. Разбира се, руски корабособственически компании оперират плавателни средства и под чужд флаг, макар да са с руски екипажи, така че не могат да се правят еднозначни обобщения доколко морските специалисти от една нация, например руската, срещат трудности да плават под чужд флаг. Нещата най-често опират до професионален опит и професионализъм на конкретния индивид, а не до нации и етноси.

Обикновено проблемът със стимулирането и насърчаването на хората за работа и за трудова изява в контекста на управлението на човешките ресурси се адресира към всички участници в дадена дейност. Реалността обаче е друга. Във всеки колектив съществува своеобразно ядро от хора, които са вътрешно мотивирани, намират смисъл в трудовата си дейност и отговорно изпълняват професионалните си задължения. На практика тази група „съвестно работещи“ – било управленци, било изпълнители – не се нуждае от насърчаване и контрол. Същевременно почти всеки колектив има микрогрупи или отделни индивиди, които по различни причини и обстоятелства не се справят добре с работата, не могат да се впишат в общото темпо, не са отговорни при изпълнение на задълженията си, разсеяни са, настроени са нихилистично спрямо обществените функции на организацията, в която са заети или която представят. Именно тези хора се нуждаят от напътствие, от стимулиране и контрол. Същевременно нерядко в психологически план точно този тип хора са най-чувствителни по отношение на управленски въздействия чрез преки, формални внушения, изисквания или разпоредби. Това налага да се търсят предимно неформални пътища за въздействие.

Когато се сблъскаме с проблемна група, нуждаеща се от надзор, стимулиране и контрол, задачата не рядко се свежда до убеждаване на неформалния лидер на групата в целесъобразността на дадено действие, акт или процедура. Неговият „авторитет“ в групата и личният му пример свършват останалите почти 90% от работата ни. Спечелим ли лидера, печелим и групата. Практиката както в бизнес сектора като цяло, така и в корабоплаването изобилства с подобни примери. Трудността се свежда главно до установяване на параметрите на неформалната общност, както и нейния лидер. Когато тези аспекти на неформалните отношения в един колектив са ни известни, проблемът се свежда до спечелването на лидера за каузата на институцията или звеното, което ръководим.

Най-често неформалните групи се формират по интереси, на землячески и националностен признак, което се среща по-често при корабните екипажи. Нерядко има подобни групи и на родов признак, главно в общества, където патронимичните отношения не са изживени. Лидерството се определя от старшинството, стажа, „професионализма“ в сферата на общите интереси, демонстрираната „независимост“ или „непукизъм“ от началници и институции или още от родствени връзки в патронимичните общности.

По-сложен е проблемът с индивидуалните посредствени кадри. Най-често проблемът при тях е психологически. В преобладаващия брой случаи при групата на психологическите проблеми се касае за трудности в общуването и по-рядко за затруднения в социалната адаптация.

Въпреки прецизния подбор на морските кадри, който е заложен в практиката на много от морските държави и в корабоплаването, има случаи на хора, които имат затруднения в общуването и социалната адаптация. Нерядко морската професия се предпочита именно от такива хора, за които моряшката професия е вид бягство от действителността.

За съжаление, практиката показва, че работата на море не отстранява, а по-скоро задълбочава психологическите проблеми при такива хора. Затруднената комуникация създава проблеми при ежедневното носене на вахтената служба и нерядко е повод и източник на психическо напрежение и влошава микроклимата в екипажа или командата.

Задачата на мениджъра в такива случаи е да прояви такт, търпимост, толерантност. Той следва да влезе в ролята на психоаналитик, доколкото му позволяват познанията, и да открие източника на психологическия дискомфорт или генератора на „тревожност“ и да се опита да отстрани или тушира тези смутители на психическото равновесие при конкретния индивид. Обикновено бъдещите командни кадри за корабоплаването се отнасят с пренебрежение към познанията по личностна и групова психология, които се култивират в системата на обучение на морските специалисти. Едва практиката е тази, която ги кара да съжаляват за пропуснатите възможности да задълбочат познанията си в тази област. Обикновено непознаването на личностната психология от страна на командния състав от екипажа усложнява отношенията с проблемните индивиди и е причина за трудови конфликти и усложнения, а понякога и за по-тежки аварии или други технико-организационни проблеми.

В контекста на целевото управление проблемът за работа с проблемните и посредствени кадри е неразривно свързан като подход с предходния проблем. Т.е.

отново се изправяме пред въпроса: „Въз основа на какви показатели и критерии можем да направим извода, че „те“ (групата) или „той“ (индивидът) не работят както трябва?“. Немаловажен в тази връзка е и въпросът „как да подхождаме към онези, които въобще не удовлетворяват изискванията?“.

Когато се сблъскаме с ярко изразена професионална непригодност, е по-добре на основата на констативен акт, подписан от комисия или независим експерт, да предложим вариант за освобождаване на съответното лице от заеманата длъжност съобразно клаузите на трудовото законодателство и сключения трудов или граждански договор. В такива случаи е желателно строго да се следи за юридическата прецизност на прекратяване на трудовото правоотношение. Когато са налице съмнения, относно юридическото оформление на заповедта за освобождаване от длъжност, е желателна консултацията с адвокат, специалист в областта на трудовоправните взаимоотношения. Нерядко лицата, за които се констатира професионална непригодност, некомпетентност или несправяне с професионалните задължения, са изключително агресивно-амбициозни в преследване на правата си по нормите на трудовото законодателство и се обръщат към съда или арбитража за защита на правото си на труд. Ако има юридическа непрецизност при уволнението им, това може да доведе до сериозни финансови щети за компанията.

Изводът е, че в такива ситуации мениджърът не бива да се поддава на емоции, а да обмисли вариант и подход, при който, без да се накърнява достойнството на засегнатата страна, да се постигне компромис, при който и двете страни в конфликта ще бъдат най-малко ошетени.

Криворазбраното толериране на лица, които са професионално непригодни, също не е за предпочитане. Резултатите в случая се групират в две групи от случаи – когато работата им в някаква степен се поеме от друг човек, от колектива, което влошава микроклимата, или ако не бъдат навреме заместени, резултатът е влошаване на количествените и качествени параметри на дейността на колектива, което нерядко може да застраши живота на хора или да доведе до увреждането на материални ценности, което често се случва в световната морска практика. Статистиката на морските аварии показва, че в 60% от случаите на аварии на море причина за настъпилата авария е професионалната некомпетентност на отделни членове от екипажа на авариралия плавателен съд [31, с. 304].

Ако се върнем на въпроса за критериите за качеството на работа на хората, това означава, че отново се връщаме на изходната предпоставка на управлението на човешките ресурси – подобряването на резултатите от трудовата дейност. Нека не забравяме, че тя е базата, върху която се гради вземането на решения относно човешките ресурси.

Проблемът за показателите за необходимостта от стимулиране и насърчаване на нечия работа предполага разглеждането на три важни условия за реализация на трудова дейност, с които следва да съобразяваме своите решения относно човешкото поведение или относно хората въобще.

Първото условие е притежанието на необходимите **способности** от страна на едно лице или една група, за да изпълни служебните си задължения или задачи и цели. Ако такива способности не са налице, то съответният индивид не трябва

да се назначава на даденото работно място, а съответният екип или група следва да не се формира или, ако е формирана по друг повод, следва да се разпусне, ако няма други основания за съществуването ѝ. Способностите на самите мениджъри пък следват да са обект на тяхна лична самопреценка за справянето с определени задачи и задължения.

Второто условие касае желанието на лицето (или групата) да изпълни поставените му задачи или професионалните задължения, т.е. има ли лицето (или екипът) необходимата за това мотивация?

От отрицателния отговор на този въпрос следват два възможни подхода:

- мотивацията може по един или друг начин на бъде променена в положителна посока. Как става това, е предмет на отделна глава в настоящото изложение. На този етап е необходимо да се уточни, че това е труден процес и е наложил развитието на цяла самостоятелна „теория на мотивацията“ като обособена част от мениджмънта на персонала;
- при констатирано пълно отсъствие на желание за изпълнение на дадена дейност дадено лице отново не би трябвало да заеме определено работно място.

Третото условие се свежда до характеристиките на трудово-професионалната среда – т.нар. улеснения, или още „екстрите“ на работното място и съответния щат.

Формулирането на конкретно управленско решение за това какво в тези три фактора за формиране на условия за трудова дейност следва да бъде променено, е трудна задача. Тя отново ни връща към уменията да се постига равновесие между фактори, показатели и цели на организацията. Управленските решения следва да поддържат оптималното равновесие между квалификацията на кадрите, тяхната мотивация и възможностите им, както и възможностите, които им се предоставят за постигане на желаните от организацията резултати. На свой ред тези разсъждения ни връщат отново към проблема за обратната връзка, която, както вече бе подчертано, има решаващо значение за поддържане на равновесието главно чрез предприемане на коригиращи действия от страна на управленските кадри. Докато целта на общия мениджмънт е постигане на равновесие в управляваната система като цяло, то при мениджмънта на персонала се цели равновесие между качествените характеристики на индивидите и групите от персонала. Това равновесие се постига чрез въздействие върху компонентите на трудовите условия на дейността както на индивида, така и на колектива, в който той е организиран за съответната трудова дейност. На следващата Фигура №3 са представени компонентите и условията на трудовата дейност като обекти на въздействие в контекста на мениджмънта на персонала на фирмата. Като подтекст е дадена разшифровката на съставните компоненти.

Общото изискване за юридическата съгласуваност и целесъобразност на управленските решения в контекста на мениджмънта на персонала се трансформира в необходимостта тези решения да са съобразени както с действащото юридическо статукво и с клаузите на трудовия договор на индивида или колектива, към който е адресирано решението, така и с длъжностната характеристика и реда и правилата на работа, сложили се в институцията. Това е пре-

поръчително в общия случай. В системата на корабоплаването има особености, наложени от екстремния характер на определени ситуации. При авария, при арест на кораба, при пожар и др. подобни инциденти, при които е застрашено здравето и животът на хората от екипажа или от други плавателни съдове или от бреговите институции, капитанът на засегнатия или пострадал кораб може да взема еднолични решения, без да се съобразява за юридическата им прецизност, когато се налагат бързи, екстремни действия за запазване живота на хора или живучестта на плавателния съд.

3. Основни функции и дейности в управлението на човешките ресурси

В раздел 1-ви на [36, с. 1/10] са представени подробно основните функции на управлението на човешките ресурси. Като основни са посочени функциите:

- планиране;
- намиране;
- развитие;
- задържане.

Открояването на тези функции е съвсем резонно с някои уговорки. В повечето други източници [2; 16; 31; 39; 43] се говори за „набиране“, в смисъл на „набавяне“, „снабдяване“, „привличане“, „наемане“ на персонал. Терминът „намиране“ е резонен, доколкото отразява силно вероятностния характер на процеса на търсене и ангажиране на кадри, но не е прецизен, доколкото в повседневната лексика „намирането“ е нещо като шанс, късмет. При назначаването на кадри шансът или късметът са добре дошли, но те предполагат целенасочено търсене. Практиката показва, че търсенето е по-изразено в индивидуален план, т.е. хората търсят работа, а не работата ги търси. Това, което правят фирмите, е да предлагат, да офертират свободните работни места. В този смисъл фирмите „набират“ оферти и в крайна сметка се „сдобиват“ с кадрови състав, който се назначава по определен ред и на базата на определени критерии.

Наред с тези четири основни функции може да се обособи още една важна функция, каквато е „алокацията“, т.е. разпределението на кадрите по позиции, структурни звена, йерархични нива и работни места.

Доста по-подробно и обстоятелствено са дефинирани функциите и дейностите в контекста на мениджмънта на персонала в [41, с. 6 – 7]. Като основни функции на МП в този източник се посочват:

1. Функция „Планиране“
с подфункции:
„Проектиране“
„Анализ на труда“
„Планиране на човешките ресурси“
2. Функция „Формиране“
с подфункции:
„Набор“
„Подбор“

3. Функция „Усъвършенстване“

с подфункции

„Обучение“

„Развитие“

„Качество на трудовия живот“

4. Функция „Оценка и възнаграждение“

с подфункции:

„Оценка“

„Възнаграждение“

5. Функция „Установяване на трудови и служебни отношения“

с подфункции:

„Трудови отношения“

„Служебни отношения“.

По особен начин е дефиниран предметът на мениджмънта на човешките ресурси. Според автора Симеон Христов това са „привличането; поддържането и мотивирането“ на кадрите.

В издадената през 1991 г. от ИУ – Варна поредица брошури на Ендрю Силаги под общото название „Мениджмънт – наука, изкуство, практика“ в книжка 14 от поредицата, озаглавена „Персоналът“, са дадени следните „елементи на процеса на управление на човешките ресурси“ [25, с. 13]:

- планиране на човешките ресурси;
- назначаване;
- подбор;
- ориентация (процес на интегриране на новоназначените в организацията);
- обучение и развитие;
- оценка на базата на система от критерии и цели;
- стимулиране/санкциониране;
- освобождаване.

Изводът, който можем да направим, е, че повечето автори се обединяват около идеята за обхващане на целия жизнен цикъл на професионалната реализация с различни нюанси. Например при функцията „Планиране“ в контекста на мениджмънта на човешките ресурси автори като: Й. Коев, М. Харизанова, Д. Бояджиев и С. Лиловска поставят акцента върху планирането на кариерата [17; 37]. Други пък като: А. Дамянов и П. Горанова интерпретират планирането на персонала повече като процес на установяване на потребностите от персонал и установяване на баланс на работните места в организацията [10]. Т. Христова от своя страна различава две различни функции в горните два контекста – „проектиране на труда“ и „планиране на човешките ресурси“ [39].

3.1. Основни понятия и опорни моменти в планирането на персонала

Планирането на човешките ресурси има за цел определянето на това „от колко хора, и по-специално от какъв тип хора, се нуждае организацията сега и в бъдеще в зависимост от техния опит и от това как „пасват“ на корпоративната култура“ [5, с. 17].

В тази връзка е необходимо в рамките на организацията да бъде определен „основният бюджет на човешките ресурси“. Последният представлява „количест-

веното заявление на броя на необходимите служители за постигане на съответните производствени норми и резултати“ [5, с. 146]. Това количествено заявление се превръща в стойностен бюджет на персонала, когато умножим броя на наетите хора на постоянни, временни, граждански трудови договори и на хонорара по тяхното заплащане през бюджетната година.

Подходите за изготвяне на „бюджета на човешките ресурси“ са различни за различните категории работници, както и в различните бизнес сектори. В най-общ план те са следните:

- трудови изисквания на директното производство – по този критерий в системата на корабоплаването се определя броят на помощния персонал на кораба – готвачи, камериери, работници в кухнята, общи работници и друг помощен персонал;
- изисквания за машинни и процесни часове – стандартите за обслужване на машините определят броя на членовете на машинната команда – мотористи, техници, ел. механици, компютърни специалисти, специалисти по поддръжка и експлоатация на радионавигационното оборудване на кораба.
- индиректен производствен труд – по този критерий се определя броят на специалистите по ремонт на различните корабни системи, дърводелци, шлосери, заварчици, противопожарни специалисти и др.;
- чиновнически състав – за неговата численост няма стандарти, нерядко ръководителите се презастраховат за върховите моменти в чиновническата работа и пр. В корабната команда тези дейности се разпределят между корабната администрация – старшият помощник и втория и третия капитани се занимават с корабната документация;
- ръководен и професионален състав – най-трудната област, в която може да се направи задоволителен бюджет – не винаги има яснота относно целите и количеството управленски работници за постигане на тези цели. В корабоплаването процедурите са улеснени с регламентирането на броя на командните длъжности и съответните отговорности. Налице е тенденция в световното корабоплаване към съкращаване на екипажите. Правени са редица опити, главно в японски корабни компании да се експлоатира корабният парк с двойно по-малки екипажи в сравнение със световните стандарти, наложили се в корабоплавателната практика. Друга тенденция, която също ще се отрази в бъдеще към намаляване на управленския персонал на кораба, е съвместяването на навигаторските и механическите длъжности. Някои обучаващи звена за морски специалисти – най-вече в скандинавските страни, подготвят хибридни специалисти – механик-корабоводители (щурмани, които съвместяват функциите и на капитана, и на главния механик). Подобна практика обаче е възможна само на много съвременните кораби с 24-часова автоматична вахта и висока степен на компютъризация на функциите и системите на кораба, предполагаща висока степен на автономност благодарение на електронизацията и автоматизацията на корабната техника.

Според [41, с. 8] същността на планирането като функция на мениджмънта на човешките ресурси се изразява в „дългосрочно предвиждане на начини за постигане и поддържане на една перфектна в количествено и качествено отношение социална организация на човешките ресурси, която ще съдейства за постигане на целите на организацията“.

Предметът на дейността планиране по мнение на същия автор е съсредоточен върху:

- 1) „числеността на социалната организация на човешките ресурси в перспектива;
- 2) качествения състав на социалната организация на човешките ресурси в перспектива;
- 3) стратегията за човешките ресурси за определен период от време;
- 4) политиката за човешките ресурси за определен период от време;
- 5) контрола върху изпълнението на стратегията и политиката за човешките ресурси за определен период от време“ [41, с. 20].

В крайна сметка всички стопански организации, в т.ч. и фирмите в сферата на корабоплаването, се стремят към производителност, към по високо качество и по-голямо количество на продуктите и услугите, особено в ситуацията на икономически подем и разширяващ се пазар. От това зависи и оцеляването на организацията при дадена конюнктура. Тази цел обаче е непостижима, ако личният състав не притежава необходимите способности и не е мотивиран да изяви тези способности. От друга страна, не малко организации разходват немалки средства, за да привлекат на работа най-талантливите и способни специалисти в даден бранш, а същевременно не са в състояние да им осигурят възможности за пълноценна реализация. Казано по друг начин – в тези организации липсва третият фактор – „улесненията“, производствените екстри като допълнителен стимулатор и подбудител към делова и производствена активност. В такива ситуации политиката на привличане на способни и компетентни специалисти е оправдана единствено от гледна точка на целта тези кадри да не попаднат при конкурентите, докато организацията работи по създаване на условия за тяхното развитие. Подобна целева стратегия като управленски замисъл е скъпо „удоволствие“ и е по силите на организации със значителни финансови резерви и най-често се практикува при иновационни пробиви. В стандартните случаи подобна стратегия не е оправдана поради неефективността си.

Що се отнася до мотивацията, до удовлетворението на хората от трудовата им дейност, то надценяването на този фактор може също да се окаже за сметка на производителността. Това още веднъж подсказва важната роля на равновесието, което следва да се поддържа както в управляваната система като цяло, така и в системата от качествени характеристики на персонала. В този план управленската дейност се различава от физическата работа.

При извършването на физически дейности необходимата обратна връзка се осъществява от сетивните възприятия: постъпващата обратно сетивна информация дава възможност за коригиране на движенията и за поддържането им необходимата норма и темп, т.е. способства за поддържането на т.нар. „динамично равновесие“.

Информацията, постъпваща като обратна връзка при управленските дейности, има различен характер, но едно нейно качество е особено важно за практиката, а именно нейната непрекъснатост. В съвременни условия непрекъснатата текуща информация за състоянието на управляваните системи, било технически, било социални и др., се осигурява с помощта на компютърната техника. Докато по отношение на технологичните, пазарните и финансовите процеси използването на компютърната техника е рутинно и традиционно, то по отношение на управлението на персонала все още малко са организациите, които си дават сметка, че непрекъснатата текуща информация по линията на обратната връзка е също така задължителна и при управлението на човешките ресурси.

Малкото организации, където се разработват и внедряват подобни системи, се класифицират от експертите в областта на мениджмънта като „учещи се“. Обикновено се разработват информационни програми, непрекъснато се усъвършенстват критериите, показателите съобразно повишаването на възможностите на технологиите и на претенциите на клиенти и потребители, на бизнес партньори и доставчици.

В корабоплаването прилагането на подобни системи е улеснено дотолкова, доколкото на съвременните кораби е налице мощно компютърно оборудване, което може да се използва и за поддържане на информационни системи за членовете на екипажа. В тези системи наред с информацията от демографско и социално естество може да се натрупва информация за дейността, развитието, квалификацията и прочее промени, касаещи членовете на екипажа. Подобна информация може да ориентира корабната команда относно възможностите за взаимозаменяемост в системата на екипажа, за различни юридически проблеми, за несъответствия между длъжности, квалификация и резервите за преодоляване на подобни несъответствия. Не е изключено в такава информационна система да се поддържат данни и за здравословното състояние на хората от екипажа и на тази база да се планират профилактични и оздравителни мероприятия и процедури, имунизации, ваксинации и др. подобни. Необходимостта от подобна практика и здравен мониторинг с помощта на средствата за компютризация на управленския труд става още по-очевидна в условията на световната Ковид- пандемия.

В заключение на настоящата подточка следва да се отдели внимание на още един аспект на целевото управление. Става дума за *далновидността*, т.е. способността за перспективно мислене. В теорията на мениджмънта е широко застъпено мнението, че независимо от позицията му в управленската йерархия всеки мениджър има да решава два типа задачи:

Първо. Мениджърът следва да комбинира предоставените му ресурси – материални, енергийни, финансови, кадрови, информационни и пр., и да постигне т.нар. „производствено единство“ между тях, т.е. да създаде „продукт“ на изхода на управляваната система – за болницата този продукт е излекуваният пациент, за училището това е обученият специалист или работник, за корабоплаването това е превозеният пътник или товар по определена дестинация.

Второ. Да умее да предвижда бъдещото развитие на организацията и кадрите, на пазара и на средата като цяло. В контекста на мениджмънта на персонала всеки кадровик следва да има „визия“ (ако използваме англоезичния термин) за

потенциала, перспективите, насоките в развитието на индивидите и колективите. Това означава той своевременно да провокира амбициите на подчинените си, да ги подготвя психически за промените в професионалната им роля и статус. Именно тук е мястото на управленската далновидност – умението, подобно на добрите шахматисти, да виждат играта с няколко хода напред.

В класическата обща теория на мениджмънта не се разглеждат ситуации, когато мениджърът решава този тип задачи в условията на липса на пари, т.е. при неликвидност на управляваната организация. Също така не се интерпретират случаите, когато създаването на продукта е нецелесъобразно от финансова гледна точка, т.е. разходите по създаването му не се покриват от приходите от продажбата на съответния продукт. Счита се, че финансовата ефективност е априори заложена още в проектния бизнес план за създаването и продажбата на даден продукт – стока или услуга.

Решенията на проблемите на организацията се търсят в конкурентен план. Т.е. задачата на мениджъра е да организира създаването на „продукт“ в силно конкурентна среда. Мениджърът следва да има нагласа в търговски план, защото производството на стока или услуга е по-лесната управленско-предприемаческа задача. По-трудно е „да продадеш“ вече създадения продукт. Това обстоятелство обуславя и втората група задачи на мениджъра. Днес, в текущия момент, всеки един мениджър следва да мисли, действа и решава през призмата на бъдещите промени. Колкото по-точно бъдат предвидени бъдещите промени, толкова по-адекватна може да бъде реакцията на управляваната подсистема.

В редица случаи обаче немалък проблем е определянето на посоката, в която се движим, т.е. какво да променим сега с оглед на желаното дългосрочно развитие на даден колектив или на даден индивид. Това е невероятно трудна област на управленската дейност по отношение на кадрите. В едно свое проучване петролната компания „Шел“ определя тази способност като „ефект на хеликоптера“, т.е. като способност на дадения ръководител да се издига над ежедневните проблеми и да прогнозира бъдещето. Според експертите на „Шел“ тази способност е ключовият фактор, който в най-голяма степен способства за успеха на мениджърите, и не може вторично да бъде придобита. Според оценки на познавачи на мениджърската практика у гениалните, както ги наричаме понякога, мениджъри далновидността е вродена и е по-скоро личностно качество, отколкото култивирано в процеса на обучение, развитие и акумулация на опит умение.

Действително широтата на погледа, ако образно така характеризираме прогностичните способности на мениджърите, се усвоява изключително трудно. Тя е най-вече акумулация на знания, опит, стремеж към избягване на стереотипите в работата. Немалко автори считат, че такива качества могат да бъдат възпитани у повечето мениджъри – при едни хора по-леко, при други с повече усилия. Най-добре тази задача се решава в контекста на подбора на управленските кадри. Когато хората са подбрани съобразно резонните изисквания за заеманата от тях длъжност, то последващото им развитие и алокация се постигат със значително по-малко усилия и те съумяват да култивират качества, включително и от мениджърско естество.

3.2. Цели на мениджмънта на човешките ресурси и на мениджмънта на персонала

В популярната учебна литература по проблемите на мениджмънта на човешките ресурси се говори най-често за три области от цели:

- производителност;
- качество на трудовия живот;
- съгласието с хората.

В [39, с. 34] производителността се дефинира по следните три начина:

- „това е съотношението между крайните резултати и това, което е вложено, за да се получат тези резултати;
- това е нещото, което ни дава повече крайни резултати срещу цената на по-малко разходи;
- това е нещото, което определя доколко бизнесът на организацията ефикасно използва своите ресурси.“

В същия източник „качеството на трудовия живот“ е характеризирани като един вид спецификата на условията на труд в организацията. Подчертава се, че тези условия на труд са взаимосвързани. Тази взаимосвързаност предполага нередко и взаимозависимост в трудовата дейност на хората. Такава взаимозависимост съществува и е силно изразена в трудовата дейност на хората в системата на корабоплаването. От компетентността и професионализма на всеки един член на екипажа нередко зависят животът и здравето на всички членове на екипажа, както и живучестта на самия кораб или друг плавателен съд.

Условията на труд в една организация са производни както на характера на самия труд, така и на стандартите, параметрите на трудовата дейност – физически условия, размерност на работното време, алокация на дейността, стимули и възнаграждения, санкции и отговорности. Климатът на трудовите отношения „работодател – персонал“ също е елемент на трудовите условия в една организация.

Задачата на управленеца по отношение на трудовите условия е да превърне лошите условия в добри и да ги поддържа, в т.ч. и добрия микроклимат в колектива, чувството на доверие и коректност в отношенията. Без формирано доверие между членовете на един екипаж трудно може да се очаква ефективност от неговата работа. Естествен компенсатор на липсата на доверие е засиленият контрол от страна на мениджърите, но системата на контрол, колкото и да е прецизна, не може да гарантира тоталност и непрекъснатост на контрола. Това предполага работа с хората преди всичко за постигане на самоконтрол и формиране на отговорно отношение, особено в критични моменти, които в морската професия не са рядкост.

Съгласието като цел на мениджмънта на човешките ресурси се състои в „откриване на общите пресечни точки в позициите на двама души или две страни. Това са тези точки, които ще позволят на единия индивид да постигне целите си чрез другия“ [39, с. 37].

Постигането на такова хармонизиране на цели и интереси между два субекта изисква толерантност, позитивизъм в мисленето, възприятието и интеракциите.

За разлика от мениджмънта на човешките ресурси, при който целите са по-глобални, в контекста на мениджмънта на персонала се интерпретират по-повседневни и текущи по характер цели. Като такива могат да се визират:

- активирането на хората от персонала в смисъл на приобщаването им към целите и ценностите на организацията в контекста на усъвършенстването на фирмената култура. Задачата на мениджърите в този контекст е да откриват и формират ценности и да ги компилират в комплекси от ценностни системи, които да карат хората да се чувстват горди, уверени, обществено значими като членове на даден трудов колектив;
- мотивирането на членовете на персонала, като разработване, лансиране и реализация на система от стимули, оценки, атестации отразяващи различни степени на институционално и обществено признание на професионализма и деловата активност на представителите на даден колектив;
- постигане на определена степен на удовлетвореност от професионалната реализация на членовете на персонала чрез поддържане на имиджа на институцията, на бранша или на структурната единица (кораба, пристанището, бригадата и пр.), както и чрез адекватни съответствия между сложността и интензивността на трудовото участие и възнаграждението за това участие;
- поддържане на „баланса на интересите“ в колектива като своеобразно равновесие между права, отговорности, позиции, субординационни и йерархични нива и съответстващите им стимули, привилегии и преференции;
- поддържане на здрав психоклимат в колектива главно чрез стимулиране на неформалните прояви и отношения и постоянна комуникация и взаимодействие с неформалните лидери, както и делегирането върху тях на част от управленско-организационните задачи, които се вписват в длъжностните им характеристики или произтичат от клаузите на колективните и индивидуални трудови договори.

Познаването на тези цели и залагането им в контекста на мениджмънта както на човешките ресурси, така и на персонала е от особено значение за мениджърите на кадрите. Те са един вид ориентир, позволяващ да се прилага мениджмънтът на съвременен равнище, който според мнозина автори има за цел да направи една организация съвършена.

Идеята за мениджмънт, правещ организацията съвършена, не е нова. Разработени са различни модели и системи за качествен мениджмънт: като започнем от „диаманта“ на Лекли, моделът „7S“ на най-голямата американска консултантска фирма за мениджмънт „Маккинзи Къмпани“, 8-те белега на съвършеното управление на Т. Питърсън и Р. Уотърман-младши [22] и се стигне до идеите на Крейг Хикман и Майкъл Силва, че двете основи за съвършенство в организацията са организационната стратегия и култура. А самите те се постигат и реализират само в резултат на съвършен мениджмънт.

В [39, с. 41] е дадена фигура, която интерпретира отличителните черти на съвършените фирми от 80-те години. Според авторката Т. Христова съвършенството е резултат от комбиниране на:

- опростена структура;
- собствени изяви;
- ценностна ориентация;
- производителност чрез хората;

- автономност и предприемчивост;
- близост до клиента;
- действие;
- строгост и свобода.

За фирмите от 90-те години към тези фактори за съвършенство може би следва да се добавят още:

- гъвкавост;
- доверие между хората в колектива и между бизнес партньорите;
- максимална свобода на движение на информацията вътре в организацията;
- антиерархичност и размиване различията между формалните и неформални структури в организацията.

Разбира се, залагането на тези фактори не превръща мениджмънта автоматично в такъв, който прави организацията съвършена. Обикновено съвършенството е резултат на определена фирмена култура, която представлява своеобразен баланс между всички тези фактори и който при всяка фирма е различен. Логиката на бизнеса е такава, че фирмите залагат като стратегия печеленето и задържането на клиенти за своите стоки и услуги, а културата на организацията е тази, която чрез подбора, алокацията, развитието, обучението и израстването на кадрите ги превръща точно в хората, които ще привлекат и ще задържат необходимите на фирмата клиенти.

Рамките на една студия обикновено са ограничаващи по отношение и на размерността, и на обхвата на интерпретираната проблематика, както и по отношение дълбочината на анализа на разглежданите теоретични аспекти на мениджмънта на човешките ресурси. В конкретния случай в студията не намира място трактовката на човешките ресурси като човешки капитал, а това е важен момент и в предприемачески, и в инвестиционен план. Изследванията на човешкия капитал по много различни пътища и начини винаги се свързват с управлението на човешките ресурси, но макар и свързани, те налагат самостоятелно изследване и интерпретация, доколкото човешките ресурси като „човешки капитал“ предполагат друг прочит на класическите отношения между труда и капитала и между управляващи и управлявани в една организация.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Аврамов, В. Управление на персонала на търговската фирма. София: „Тракия-М“, 1998.
2. Андреева, М. Обща теория на мениджмънта. Варна: ИК „Галактика“, 1996.
3. Андреева, М. Организационно поведение. Варна: ИК „Галактика“, 1998.
4. Андреева, М. Управление на персонала. Варна: ИК „Галактика“, 1995.
5. Армстронг, М. Управление на човешките ресурси. Бургас: Делфин-прес, 1993.
6. Афанасиев, В.Г. Човекът в управлението на обществото. София: Наука и изкуство, 1978.
7. Бланчард, К., У. Онкен-младши, Х. Бъроус. Мениджърът и маймунката. София: Атлантис, 1991.

8. Бояджиев, Д. Мениджмънт на човешките ресурси. София: DIAGNOSIS PRES, 1994.
9. Владимирова, К., К. Спасов, Н. Стефанов. Управление на човешките ресурси. София: УИ „Стопанство“, 1998.
10. Дамянов, А., П. Горанова. Управление на персонала. Свищов: АИ „Ценов“, 1995.
11. Дракръ, П. Новите реалности. София: „Хр. Ботев“, 1992.
12. Ефективно ръководство. София: Партиздат, 1972.
13. Илиев, Й. Мотивация на персонала. София: ИК „Люрен“, 1994.
14. Йегерс, П., А. Александров, В. Кънчев. Ефективно управление на персонала. София: Информа интелект, 1996.
15. Каменов, К., М. Андреева. Управление на персонала. Свищов: АИ „Ценов“, 1994.
16. Каменов, К.. Мениджмънт – теория. В. Търново: Абагар, 1995.
17. Коев, Й. Как да работим със своите сътрудници. Главното в мениджърската практика по управление на персонала. Варна: Бряг-принт, 1995.
18. Колчагова, Б. Мениджмънт на персонала. ТУ – София, 1996.
19. Паркинсън, С. Законите на Паркинсън 2. София: Профиздат, 1989.
20. Паркинсън, С., М. Рустоумджи, С. Сапр. Големите идеи в мениджмънта. София: „Хр. Ботев“, 1993.
21. Петровски, И. Управлението: конфликти и парадокси. София: ИК „Амбелино арт“, 1994.
22. Питърс, Т., Р. Уотърман-младши. Към съвършенство във фирменото управление. София: Наука и изкуство, 1988.
23. Попов, Г. Х. Проблемы теории управления, „Економика“, М., 1970.
24. Принципи, концепции и техники за управление на персонала, под ред. на Г. Попов, „Персонал – GRH“, София, 1993.
25. Силаги, Е. Мениджмънт – наука, изкуство, практика. Персоналът. ИУ – Варна, Варна, 1991.
26. Смит, Х., Дж. Уейкли. Психология на организационното поведение. ИИБ при ИУ – Варна, Варна, 1992.
27. Современны е тенденции в управлениии капиталистических странах, под ред. Г. Х. Попов, „Прогрес“, Москва, 1972.
28. Станчева, А. Управление на бизнес проекти. Варна: ТедИна, 1993.
29. Стефанов, Н. Мениджмънт на персонала. Фирмено управление на персонала в Япония. Национален съюз на директорите и специалистите по персонала (НСДСП), София, 1991.
30. Стефанов, Н. Персонален мениджмънт. София: ИК „Призма“, 1994.
31. Тонев, М. Основи на корабния мениджмънт. Част 1. София: ВИК „Св. Г. Победоносец“, 1995.
32. Тонев, М. Основи на корабния мениджмънт. Част 2. София: ВИК „Св. Г. Победоносец“, 1998.
33. Тончев, Г. Основни функции на мениджъра. София: ИК „Загер“, 1992.
34. Тофлър, А. Трусове във властта. София: „Хр. Ботев“, 1996.
35. Узунова, Ф. Мениджмънт на персонала. ТУ – Варна, 1995.
36. Управление на човешките ресурси. София: Международен банков институт, „Авенир“, 1994.

37. Харизанова, М., Д. Бояджиев, С. Лиловска. Управление на човешките ресурси. София: УИ „Стопанство“, 1997.
38. Хейн, П. Икономическият начин на мислене. София: ТИЛИА, 1995.
39. Христова, Т. Мениджмънт на човешките ресурси. София: Princesps, 1996.
40. Христов, И. Управление на кадрите. Бургас: Хеликон-прес, 1997.
41. Христов, С. Управление на трудовите ресурси. Варна: ИК „Сита-МБ“, 1994.
42. Blake, J. The ABC of management: a handbook of management terms and concepts, Joun B. L., Cassell, 1989.
43. Koontz, H., O'Donnell, C., H. WelhrIch. Essentials of management (4 ed.) McGraw-Hill Book Company, 1986.
44. Shaw, J. Administration in business. Plimout, McDonald and Evane, 1982.
45. Tyson, S. Human resource strategy: towards a general theory of human resource management, L., Pitman, 1995.

ДИСКУСИОННИ МОМЕНТИ И ПРОБЛЕМИ НА МЕНИДЖМЪНТА НА ПЕРСОНАЛА В СИСТЕМАТА НА КОРАБОПЛАВАНЕТО

*Доц. д-р Младен Тонев – преподавател във Филиал „Смолян“
на ВСУ „Черноризец Храбър“*

Резюме: В студията се прави обзор на развитието и достиженията в теорията на управлението на човешките ресурси в различните ѝ теоретични и практически интерпретации като: мениджмънт на персонала; управление на кадрите; управление (мениджмънт) на човешките ресурси. Изследвана е солидна теоретична база, обобщени са визиите и концепциите на множество автори през последните две-три десетилетия относно теоретичните аспекти на мениджмънта на човешките ресурси.

Специално внимание е отделено на основните предпоставки в управлението на човешките ресурси. В този контекст са разгледани съответно предметът на мениджмънта на човешките ресурси и предметът на мениджмънта на персонала. Проследена е дискусията доколко е необходимо обособяването на управлението на персонала като самостоятелна управленска функция, както и дискусията относно количествените и качествените показатели при оценката на дейността на кадрите. Един от фокусите в анализа е и върху аспектите на управлението на човешките ресурси. Поставен е акцент и върху основните функции и дейности в управлението на човешките ресурси, в това число и по отношение на теорията и практиката на планирането на персонала в системата на корабоплаването.

В заключение се прави обзор на факторите, които превръщат една организация или институция в „съвършена“ по отношение на методите и подходите в управлението на персонала.

Ключови думи: мениджмънт на персонала; управление на кадрите; човешки ресурси; показатели за оценка на дейността на кадрите; плавателен състав; функции на управлението на човешките ресурси.

DISCUSSION POINTS AND PROBLEMS OF PERSONNEL MANAGEMENT IN THE SHIPPING SYSTEM

*Assoc. prof. Mladen Tonev PhD – lecturer at the „Smolyan“
Branch of the VFU „Chernorizets Hrabar“*

Summary: The study provides an overview of the development and achievements in the theory of human resources management in its various theoretical and practical interpretations such as personnel management; personnel management; management of human resources. A solid theoretical base has been studied, the visions and concepts of numerous authors in the last two or three decades regarding the theoretical aspects of human resource management have been summarized.

Special attention is paid to the basic prerequisites in human resource management including in the shipping system. In this context, the subject of human resource management and the subject of personnel management are considered respectively. The discussion on the extent to which it is necessary to distinguish personnel management as an independent management function, as well as the discussion on quantitative and qualitative indicators in the assessment of personnel activity, was followed. One of the focuses of the analysis is also on aspects of human resource management. Emphasis is also placed on the main functions and activities in human resource management, including the theory and practice of personnel planning in the shipping system.

In conclusion, an overview is given of the factors that make an organization or institution „perfect“ in terms of personnel management methods and approaches.

Keywords: personnel management; personnel management; human resources; indicators for evaluating staff activity; fleet staff; functions of human resource management

ДИСКУССИОННЫЕ ВОПРОСЫ И ПРОБЛЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ ПЕРСОНАЛОМ В СИСТЕМЕ СУДОХОДСТВА

*Доц. Младен Тонев, доктор по экономики – университетский
лектор во Филиале „Смолян“ ВСУ им. Черноризца Храброго*

Резюме: В исследовании представлен обзор развития и достижений теории управления человеческими ресурсами в ее различных теоретических и практических интерпретациях, таких как управление персоналом; кадровый менеджмент; управление человеческими ресурсами. Изучена солидная теоретическая база, обобщены взгляды и концепции многочисленных авторов за последние два-три десятилетия относительно теоретических аспектов управления человеческими ресурсами.

Особое внимание уделено основным предпосылкам управления человеческими ресурсами в том числе и в системе судоходства. В данном контексте соответственно рассматриваются предмет управления человеческими ресурсами и предмет управления персоналом. Далее последовала дискуссия о том, в какой степени необходимо выделять управление персоналом как самостоятельную функцию управления, а также дискуссия о количественных и качественных показателях в оценке деятельности персонала. Одним из направлений анализа также являются аспекты управления человеческими ресурсами. Особое внимание также уделяется основным функциям и видам деятельности в области

управления человеческими ресурсами, включая теорию и практику кадрового планирования в системе судоходства.

В заключении дается обзор факторов, делающих организацию или учреждение „совершенными“ с точки зрения методов и подходов к управлению персоналом.

Ключевые слова: управление персоналом; кадровый менеджмент; человеческие ресурсы; показатели оценки деятельности персонала; экипаж корабля; функции управления человеческими ресурсами.

ОСОБЕНОСТИ ПРИ УПРАВЛЕНИЕТО И РАЗРЕШАВАНЕТО НА КОНФЛИКТИ В ОРГАНИЗАЦИИТЕ

Иванка Банкова, Васил Павлов

1. Предпоставки за възникване на организационни конфликти

Организацията е сложна социотехническа система, съвкупност от свързани помежду си и взаимодействащи си елементи, които са в различни отношения на власт и подчинение. Днес, за да бъдат конкурентни в условията на дигитална икономика, „организациите трябва да работят много по-различно отколкото в миналото: трябва да са по-бързи, по-ангажирани със своите клиенти и по-отворени към доставчици и външни таланти, партньори, мрежи и общности. За целта им е необходима различна, по-гъвкава и плоска организационна структура. Нарастването на знанията и компетентностите на служителите в организацията изискват промяна в проектите на труда, насочени към: идентичност и значимост на задачите, удовлетворяване на потребностите и интересите на личността, разнообразие и предизвикателство в работата, гъвкавост на работното време и обратна връзка“¹.

Обикновено организационният конфликт се предшества от социално напрежение в колектива, като най-общо то може да бъде провокирано при следните обстоятелства, които имат характер на *вътрешни предпоставки*:

- осъзнаването от голяма група членове на колектива, че очевидно са нарушени принципите за социална справедливост и показване на готовност за влизане в конфликт без значение под каква форма;
- представяне от само себе си на обективния характер на социалните отношения и субективния характер на поведението на участниците в тези отношения. На ниво организация проявлението на напрежение е съпроводено с отклонение от нормалните отношения на сътрудничество, които са специфични качествени характеристики на социалните отношения в процеса на работа на организацията;

Доц. д-р Иванка Банкова, Васил Павлов, докторант, ВСУ „Черноризец Храбър“, Варна, България

¹ Овчарова, Сн. Проектиране на работното пространство и удовлетвореността на служителите. Годишник на Варненски свободен университет. Том XXIV. 2018, с. 200.

- нарушение на нормалните отношения и неадекватно изпълнение на задачите, особено при взаимодействие между членовете на организацията.²

Сред основните източници за възникване организационни конфликти са комуникационните и структурните фактори.

Комуникационни фактори – значителна част от организационните конфликти възникват в резултат на лоша комуникация. Неточната, изопачена или двусмислена информация може да породи враждебност като предпоставка за възникване на конфликти. Последиците от тези конфликти не са сравними с конфликтите, основани върху съществени различия между страните, но все пак може да бъдат значителни.

Структурни фактори – свързват се с размера на организацията, участието на сътрудниците в организационните дейности; функционалната специализация на звената; системата за възнаграждение; ограничените ресурси; властта в организацията и личностно-поведенческите фактори (различия в представите и ценностите на индивидите, както и склонността на някои индивиди да проявяват враждебност и агресивност).

Като други причини за възникване на организационните конфликти могат да се открият:

- причинени от материални интереси;
- конфликти, причинени от дефицити в психологическите потребности;
- и конфликти, причинени от различия в ценностите и убежденията.

Може да се приеме, че конфликти, при които предпоставките за възникване се изместват от първата в третата група, са по-трудно разрешими. Конфликтите, причинени от материални интереси, са по-лесно разрешими от конфликтите, породени от дефицити в психологическите потребности. Конфликтите, свързани с психологическите потребности, се разрешават по-лесно от конфликтите, причинени от различия в ценностите и убежденията, като с убеденост е необходимо да се отбележи, че това са най-трудно разрешимите конфликти.

Поради посочените и някои други обстоятелства предпоставките за възникване на различни видове конфликти в организациите са с постоянен характер. Познаването на основните типове конфликти, които обикновено възникват в ежедневната работна среда, е възможност да се помогне за избягването на спорове и разногласия, както и намирането на подходящи начини за справяне с тях.

Заслужава внимание и една различна формулировка на типологизацията на причините за конфликтни взаимодействия в организацията³:

- различия или пресичане на интересите на членовете на организацията;
- различия в ценностните ориентации;
- причини, основани върху различни форми на икономическо и социално неравенство;
- неудовлетвореност от взаимоотношенията между отделните структурни единици в организацията (неудовлетвореност от мястото и статута, които заемат индивидите или групите в структурата на организацията).

² Банкова, И. Административна конфликтология. Варна: УИ на ВСУ „Черноризец Храбър“, 2019, с. 26 – 27.

³ По Фролов, С. Социология организаций. Москва: Гардарики. 2001.

Подходящо е да се обърне внимание и на виждането, което предлага детайлизирана класификация на причините за организационни конфликти⁴:

- производствено-технически причини – акцентът тук е поставен върху работната среда с нейното въздействие върху работещите в организацията. Към тях могат да се отнесат средствата и предметите на труда; условията на работа в съответствие с изпълняваните дейности, техниката и технологиите.
- организационно-управленските⁵ причини са свързани със създаването и функционирането на организацията и работните групи в нея, в това число взаимодействията по вертикала (йерархични) и по хоризонтала (с колеги от същия ранг). В тази група причините могат да се разделят на четири подгрупи: *структурно-организационни*, *функционално-организационни*; *личностно-функционални* и *ситуативно-управленски*.

Към *структурно-организационни* причини се отнасят несъответствието между изградената структура в организацията и изискванията, предявени към извършваната дейност.

Функционално-организационните причини са свързани с неоптимални функционални връзки на организацията с външната среда; неефективност на връзките между структурните звена в самата организация и между служителите.

Личностно-функционалните причини се отнасят до несъответствието между професионалните и квалификационните характеристики на отделни членове на персонала и качествата, които са необходими за заеманата длъжност.

Ситуативно-управленските причини се определят от грешките, допускани от ръководителите и служителите в процеса на решаване на управленски и работни задачи.

Социално-икономически причини се отнасят до изпълняваната длъжност, характера и съдържанието на труда, възможностите за професионален растеж, повишаването на квалификацията, социалния климат, равнището и интензивността на междуличностните отношения и др.

Социокултурните причини се свързват с индивидуалните особености на индивида – потребности, интереси, ценности, равнище на образование и квалификация, знания и умния и др.

Причините за възникване на организационните конфликти могат да се групират и в следните четири категории:⁶

- вътрешноорганизационни причини, свързани със спецификата на социалния климат и характера на работния процес;
- причини, произтичащи от характера на отделните личности и тяхната ценностна ориентация;
- причини, породени от стила и метода на ръководство в организацията;

⁴ Георгиев, Н. Конфликтът в бизнес организацията. Свищов: Акад. изд. „ЦЕНОВ“, 2005.

⁵ Анцупов, А.Я., Шипилов А.И. Конфликтология. Москва: Изд. ЮНИТИ, 2000, с. 218 – 220.

⁶ Нейкова, Р. Основи на управлението. София: Изд. на ВУЗФ „Св. Григорий Богослов“, 2008.

- външни за организацията причини, които са резултат от промени в окръжаващата среда.

Източниците за възникване на конфликти в организациите могат да се систематизират и следните групи:⁷

Обективни причини – разпределение на ресурсите, взаимозависимост на задачите, различия в целите, различия в представите за перспективите и мисията на организацията и лоша комуникация.

Социалнопсихологически причини – неблагоприятен социалнопсихологически климат, двойни стандарти, несъответствие в очакванията при изпълнението на ролите; разногласия между ръководители и служители, конфликт между различните поколения, бариери в общуването; навлизане в личното или груповото пространство; наличие на деструктивен лидер в неформалната структура на групата; трудности при социалнопсихологическата адаптация на новите служители; погрешно насочена агресия (към колегите, а не към причините за проблема); психологическа несъвместимост между членове на групата; различия в интелектуалното ниво.

Личностни причини – противоречия възникват при несъответствие между: целите, интересите и позициите; възгледите и убежденията; личностните качества; междуличностните отношения; знанията, уменията и способностите; управленските функции; средствата и методите на работа; мотивите, потребностите и ценностните ориентации; тълкуването на информация; оценката и самооценката.

Индивидуалните различия оказват влияние върху поведенческите реакции в разнообразието на ситуации в социалната и в професионалната среда. Доскоро акцент на управлението е обособяване на индивидите в групи, днес феноменологичният подход дава възможност личността да се описва като уникална и автономна индивидуална биосоциална система, състояща се от характерни за даден индивид личностни характеристики. Организациите, в които служителите се различават по начин на мислене, вземане на решения, комуникативни умения, организираност и емоционалност, креативност и иновативност, често превъзхождат много свои конкуренти, в които служителите реагират сходно, мислят и вземат еднотипни решения и процесите са строго контролирани и предсказуеми. Многообразието от хора е бизнес богатство, състоящо се от човешкия капитал на различни поколения, богат опит, компетентности и умения, разнообразие от иновативни и креативни подходи за развитие.⁸

Необходимо е да се обърне внимание, че различията между поколенията се задълбочават и не рядко се стига до остро противопоставяне, конфликти и дори до кризисни сътресения особено в период на промени и ускорено технологично развитие. Първите 20 години на XXI век се характеризират с голямо разнообразие и динамичност между поколенията, които не рядко са фактор за възникване на конфликти с негативен ефект върху дейността на организациите. Успешното развитие на процесите и дейностите поражда необходимостта от трансформираща

⁷ Агеева, Л. Конфликтология: Краткий теоретический курс. Ульяновск, 2010.

⁸ Карадашева, А. Балансът при управление на многообразието от хора е стратегия за бизнес успех. 23.01.2019. <https://bamco.bg/publications/bal-pri-upr-na-mno-hora/>

не на управленското въздействие чрез адаптиране и диференциране на влиянието съобразно многообразието от служителите в организацията. Постигането на баланс в управлението на човешкия фактор и превенция на конфликтите може да бъде успешно при съобразяване с индивидуалните характеристики на поколенията, както и с религия, етнос култура, пол, сексуалност, физически и психически индивидуални черти.⁹

Изброените особености могат да бъдат с постоянен и променлив характер и да имат ефект на конфликтни предпоставки, като силата им на въздействие и проявление може да бъде различна в зависимост от териториалното разположение и спецификата на дейност на конкретната организационна структура, както и от разнообразието на човешките ресурси в организацията. Днес в повечето организационни структури четири – пет различни поколения служители полагат усилия да работят съвместно. Практиката показва, че дистанцията между поколенията се задълбочава и често е в основата на множество междуличностни, делови и организационни конфликти. Особено днес, в условията на пандемия¹⁰, разделението между поколенията може да навреди и на продуктивността и ефективността на организациите, на мотивирането и задържането на хората в много по-голяма степен, отколкото в миналото. Известно е, че в периоди на промени и ускорено технологично развитие генерационните различия са задълбочени значително и нерядко водят до кризи и конфликти в организациите.

Прегледът на научната дискусия по темата разкрива многообразието на причини за възникване на конфликти в организациите. Списъкът на възможните причини за конфликти е неизчерпаем, а отнасянето на конкретните причини към посочените по-горе групи е предмет на по-задълбочено и обширно изследване.¹¹ За целите на настоящото изследване примерният списък с конкретни предпоставки, които могат да породят конфликти в организацията, може да бъде ограничен до следното:

- ограниченост на ресурсите;
- взаимозависимост в работата;
- неяснота на поставените цели и задачи;
- липса на или неясноти в организационните правила, изисквания и стандарти;
- различия в статуса на сътрудниците;
- лоша комуникация;
- бариери в общуването;
- различия в целите на индивидите и целите на организацията;
- различия в представите и ценностите на индивидите;

⁹ Банкова, И., В. Павлов. Иновативни подходи при управление на конфликти и генерационни различия в организациите. *Сп. Известия*, Съюза на учените – Варна. 2020, с. 358. https://journal.ue-varna.bg/uploads/20210309020405_21412497576047805530123.pdf

¹⁰ На 11.03.2020 г. Световната здравна организация обяви разпространението на корона вируса COVID – 19 за пандемия. <https://btvnovinite.bg/svetut/svetovната-zdravna-organizacija-objavi-epidemijata-ot-koronavirus-za-pandemija.html>

¹¹ По Нейкова, Р. Основни на управлението. София: Изд. на ВУЗФ „Св. Григорий Богослов“, 2008.

- различия в индивидуални качества на сътрудниците;
- различия в характеристиките на индивидите – опит, образование, квалификация, пол, възраст;
- несъответствие в очакванията при изпълнението на ролите;
- характер и организация на работата;
- структурни промени в организацията;
- системата на възнаграждение;
- неблагоприятни физически или социални условия на труд и т.н.

Въпросът за успешното управление и разрешаване на конфликти е с постоянна актуалност във всички организации независимо от предмета им на дейност, броя на членовете, възрастовите различия и стиловете на ръководство. През последните години взаимоотношенията работодател – служител са качествено променени – служителите стават все по-активни при договаряне на условията на труд, почивка, придобивки, перспективите за кариерно развитие, възможност за гъвкаво работно време и не на последно място – зачитане на приноса им към организацията.

2. Методи за управление на организационни конфликти

Управлението на конфликтите в организациите е сложен процес, който се определя от специфичните особености на конфликта като социално явление, както и от средата, в която функционира организацията. Този процес включва идентификацията на симптомите, диагностиката, прогнозирането, профилактиката, предупреждението, отслабването, регулирането и разрешаването на конфликтите. Конфликтът може да насърчи търсенето на нови методи на работа и да помогне за преодоляване на инертността и самодоволството в организацията. В този смисъл може да бъде средство за насочване на усилията за постигане на желаното състояние и резултати.

Управлението на конфликти изследва същността на конфликтите, методите за тяхното разрешаване и определя най-подходящото време за намеса в конфликта – при зараждането му, по време на самото конфликтно противопоставяне или в неговия край. Под „управление на конфликти“ се разбира „процес на целенасочена дейност на управляващите (от различен ранг и равнища) за въздействие върху конфликтующите страни с цел предотвратяване и/или разрешаване на конфликтните взаимодействия между тях“¹². Въздействието е върху динамичния характер на конфликта съобразно с това какви са целите на социалната система – да се разруши или да се развива. Най-общо управлението на конфликти в организациите се основава на следните принципи: *принцип на компетентност* и *принцип на сътрудничество и компромис*.¹³

Под „регулиране на конфликта“ се разбира постигането на известно примирение между участващите страни в резултат на убеждението, че по-нататъшно

¹² Стоянова, М. Конфликтите през призмата на социологията. София: ИК – УНСС, 2014, с. 115.

¹³ Анцупов, А.Я., С.В. Баклановский. Конфликтология в схемах и комментариях. Учебное пособие. СПб, 2009, с. 201.

конфликтно взаимодействие между тях не е в тяхна полза.¹⁴ Приема се, че разрешаването на конфликта предполага завършване на конфликтването от страна на всички участващи страни в резултат на намерено за всички страни взаимноприемливо решение. При регулирането се постига частична нормализация на отношенията между взаимодействащите си страните, докато при разрешаването на конфликта е налице пълна нормализация на отношенията между тях.¹⁵ Регулирането на конфликта е насочено към отслабване и ограничаване на противоборството между страните и частично нормализиране на отношенията им, а разрешаването на конфликта има за цел да сложи край на конфликтното взаимодействие и пълна нормализация на отношенията им.

Според някои автори конфликтът по принцип никога не се разрешава окончателно и затова трябва да се използва термина „разрешаване“ вместо „решаване“, като по този начин се подчертава продължителността и относителната непрекъснатост на процеса. „Въпреки че отделните конфликтни ситуации могат да бъдат разрешени, дадено решение може да създаде условия за възникване на нов конфликт, така че никога организационните конфликти не могат да бъдат преодолени или избегнати.“¹⁶

Понятията „разрешаване на конфликти“ и „управление на конфликти“ обикновено се използват като взаимозаменяеми и това налага тяхното съпоставяне и ясно разграничаване. Разрешаването на конфликти се свежда до премахване на дисфункционалните конфликти и прекалено високите или ниски нива на конфликта, които възпрепятстват постигането на организационните цели. Докато управлението на конфликтите обхваща както разрешаването, така и стимулирането на онези конфликти, чието ниво е по-ниско от желаното за постигане на организационна ефективност.¹⁷ Днес разбирането за разликата между управлението и разрешаването на конфликти е широко прието от много конфликтолози.¹⁸ Приема се, че съвременните организации трябва да управляват, а не да разрешават конфликтите, тъй като разрешаването на конфликти се свежда до намаляването, елиминирането и прекратяването им. Управлението на конфликтите не е равнозначно на разрешаването и включва разработването на ефективни стратегии, с които да минимизират дисфункционалните последици от конфликтите и да засилят конструктивните функции, за да се подобри организационното учене и организационната ефективност.¹⁹

Управлението на конфликти е необходимо да се разглежда като по-всеобхватна дейност, включваща в себе си както регулирането, така и разрешаването на кон-

¹⁴ Георгиев, Н. Конфликтът в бизнес организацията. Свищов: Акад. изд. „ЦЕНОВ“, 2005, с. 159.

¹⁵ Според Димитър В. Димитров „точното дефиниране на понятията „регулиране“, „разрешаване“ и „управление“ на конфликтите придобива първостепенно значение“. Вж. Димитров, Д.В. Управление на конфликта. Пловдив: ИК „Марица“, 2005, с. 72.

¹⁶ Илиева, С. Организационно развитие. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2006, с. 236.

¹⁷ Robbins, S.P. Conflict Management and Conflict Resolution are not Synonymous Terms. California Management Review, Vol. 21 (2). 1978, pp. 67 – 75.

¹⁸ Yulk and Wexley, 1985; Amason, 1996; Jehn et al., 1999; Rahim, 2001.

¹⁹ Rahim, M.A. Managing Conflict in Organizations. Westport, Connecticut: Quorum Books. 2001, pp. 75 – 76.

фликти. Управлението на конфликти може да се дефинира като съзнателна целенасочена дейност на субекта на управление (или целенасочено управленско въздействие върху конфликтното поведение), която може да се извърши както върху цялостния процес на протичане на конфликта, така и върху отделни етапи на неговото развитие (възникване, развитие и завършек).²⁰ Приема се, че *управлението на конфликти включва определяне на симптомите за конфликта, диагностика на конфликта, прогнозиране, предотвратяване, регулиране и разрешаване на конфликта.*

Други гледни точки при дефиниране управлението на конфликти:

- различно е естеството на конфликтите – рационално и емоционално, и в зависимост от това различие дефинира управлението на конфликтите като „целенасочено въздействие върху причините и условията на конфликта“ и съответно – „промяна в целите и ценностните ориентации на страните в конфликта“²¹;
- в широк смисъл управление на конфликти е свързано с манипулация и въздействие върху причините за конфликта, а в тесен – с разрешаването на конфликта или на някой от неговите етапи; в широк смисъл имаме въздействие върху конфликта с цел неговото цялостно изменение или конкретните му проявления²²;
- управлението на конфликти е „процес на целенасочено въздействие върху персонала на организацията с цел отстраняване на причините за конфликтите и привеждане поведението на страните в конфликта в съответствие с установените норми на взаимодействие“²³;
- управлението на конфликти може да се разглежда като „целенасочено въздействие за отстраняване на причините, пораждащи конфликта; коригиране поведението на участниците в конфликта и поддържане на необходимото (без да преминава контролируемите граници) ниво на конфликтност“. Процесът на управление на конфликти включва дейностите по прогнозиране на конфликти и оценка на функционалната им насоченост; предотвратяване или стимулиране на конфликтите, регулиране и разрешаване на конфликтите²⁴;
- управление на конфликти е „способността на ръководителя да види конфликтна ситуация, да я осмисли и да осъществи направляващи действия

²⁰ Анцупов и Шипилов, 2000; Георгиев, 2005; Димитров, Д.В., 2005; Стоянова, М. 2014.

²¹ Фролов, С. Социология организаций. Москва: Изд. Гардарики, 2001, с. 211.

²² Зайцев, А.К. Социальный конфликт. Москва, 2000, с. 167.

²³ Някои автори считат, че задачата на ръководителя не се свежда до предотвратяване по всякакъв начин възникването на конфликтната ситуация и ескалацията ѝ в конфликт, а в контролиране на този процес, направлявайки го в желаната посока. Вж. Ворожейкин, И.Е., Кобанов, А.Я. и Захаров, Д. Конфликтология. Москва: ИНФРА – М, 2004, с. 34 – 35. Както и че управлението на конфликтите се състои в разпознаване на действителните причини за конфликта, изменение на ситуацията с допустими и приемливи средства, за да се постигне положителен резултат и да се предотвратят възможните негативни последици от него. Пак там, с. 174.

²⁴ Леонов, Н.И. Конфликтология. Москва: Издательство Московского психолого-социального института, 2006, с. 138 – 139.

за разрешаването ѝ“. Управлението на конфликта предполага не само регулирането на вече възникнало противопоставяне, но и създаване на условия за неговото предотвратяване. В този процес се придава по-голяма значимост на профилактиката на конфликтите, тъй като добрата профилактика осигурява намаляване на количеството на конфликтите и изключва възможността за възникване на деструктивни конфликти ситуации.²⁵

Различните автори виждания за понятията „регулиране на конфликти“, „разрешаване на конфликти“ и „управление на конфликти“ намират обобщение в следната дефиниция: Управлението на конфликти е по-широкото понятие и обхваща цялостния процес, отразяващ начина, по който ръководителите боравят с организационните конфликти – от разбирането за неизбежността им в организацията и идентифицирането на симптомите и причините за тях до предприемането на конкретни мерки за регулиране на взаимоотношенията и разрешаване на проявилите се открити конфликти („регулиране на конфликти“ и „разрешаване на конфликти“).²⁶

Управлението на конфликти в организацията е съзнателна целенасочена дейност по прогнозиране, предотвратяване или стимулиране, регулиране и разрешаване на конфликтите. Тя е насочена към осъществяване на управленско въздействие по начин, по който да се засилят конструктивните функции на конфликтите и да се предотвратят или минимизират възможните негативни последици от тях.

Необходимо е да се подчертае конструктивната ориентация в представената дефиниция, тъй като основната задача при управлението на конфликти е постигането на положителен резултат и ограничаване на разрушителните ефекти от конфликта.

Преодоляването на негативните последици от възникващите организационно-управленски конфликти е възможно чрез прилагането на подходящи методи за управлението им.

Структурните методи за управление на организационно-управленските конфликти са най-често приложими и се характеризират със следните специфики²⁷:

- ясно формулиране на задачите, обяснение за изискванията за очакваните резултати от всеки един служител и организационно звено, наличие на ясно определени права и задължения, както и правила за изпълнение на работата;
- определяне на общи цели и формиране на общи ценности, което допринася за информираност и съпричастност на всички служители към политиките, стратегиите и перспективите на организацията;
- използване на координиращи механизми и стриктно спазване на принципа за единство в методите на ръководство, което улеснява управлението на големите групи в организацията, особено при възникване на конфликтни ситуации;

²⁵ Агеева, Л. Конфликтология: краткий теоретический курс. Ульяновск. 2010, с. 141, 143.

²⁶ Наумов, И. Организационно поведение. София, 2004, с. 103. http://www.omda.bg/public/institut/ilia_naumov/kniga-ilia-naumov.pdf

²⁷ Банкова, И. Административна конфликтология. Варна: УИ на ВСУ „Черноризец Храбър“, 2019, с. 41 – 42.

- подобряване на системата за стимулиране, за да отговаря на такива критерии за изпълнение, които изключват сблъсък на интереси на различните служители и отдели.

Принципът на компетентност предполага намесата в естественото развитие на конфликтните ситуации в организацията да се осъществява от компетентни специалисти, с богат жизнен опит и задълбочени знания, както в конфликтологичното направление, така и в организационното управление. Радикалното вмешателство трябва да бъде в сферата на управленска компетентност на въвлечените специалисти. В противен случай резултатите при приключване на конфликта могат да бъдат по-неблагоприятни, отколкото при естественото развитие на събитията. При необходимост специалистите могат да се допитват до мнението на експерти по проблемните въпроси.

Принципът на сътрудничество и компромис налага да се търсят конструктивни форми на въздействие, като се използват неконфликтни методи, без груба намеса в съдържанието на конфликтното взаимодействие. Този принцип предполага предоставянето на възможност страните да изложат и оценят своите позиции и чрез сътрудничество и компромис да достигнат до взаимноизгодно решение на проблема, довел до създаването се противоречие. „Дейността по управление на конфликтите е по-ефективна, ако се осъществява в ранните етапи на възникване на противоречията. Колкото по-рано се открие проблемът, толкова по-малко усилия ще са необходими, за да се реши той конструктивно“²⁸.

Управлението и разрешаването на конфликти в организацията поставя пред конфликтологичната наука специфични задачи, решаването на които е свързано с изясняването и формулирането на следните основни моменти²⁹:

- Разкриване и овладяване на причините, които пораждаат конфликтите в организацията.
- Изработване на социална управленска технология за въздействие върху конфликтното поведение и конфликтните действия на субектите и групите с цел тяхното неутрализиране и промяна.
- Реализиране на ефективно управленско въздействие в организацията (както на хоризонтална, така и във вертикална посока), което да осигури контролируеми параметри и предотвратяване на деструктивните ефекти.³⁰

В *съдържателен аспект* различните изследователските виждания³¹ за управление на конфликта могат да се групират в три основни направления.

²⁸ Анцупов, А. Я., С. В. Баклановский. Конфликтология в схемах и комментариях. Учебное пособие. СПб, 2009, с. 201.

²⁹ Банкова, И. Административна конфликтология. Варна: УИ на ВСУ „Черноризец Храбър“, 2019, с. 42.

³⁰ Димитров, Д.Й. Конфликтология. София: УИ „Стопанство“, 2004, с. 162.

³¹ Галтунг, Й. Разрешаване на конфликти. София, 2005; Дарендорф, Р. Съвременният социален конфликт. София, 1993; Димитров, Д.В. Управление на конфликта. София, 2005; Димитров, Д.Й. Конфликтология. София, 2004; Дронзина, Т. Разрешаване на конфликти – тенденции и инструменти. София, 2001; Емелянов, С.М. Практикум по конфликтология. СПб, 2009; Курбатов, В.И. Конфликтология. Ростов н/Д., 2007; Стоянова, М. Конфликтите през призмата на социологията. София: УНСС, 2014.

Първото направление разглежда управлението като синоним на регулирането. В този смисъл формите на контрол над конфликта са насочени повече към неговите прояви, отколкото към причините за пораждането му в организацията.

Второто направление представя регулирането като по-широко понятие от управлението – регулирането обхваща както прекратяването на конфликта в организацията, така и неговото управление.

Третото направление разглежда управлението на конфликта като по-широко понятие, а регулирането – за един от методите на управление. В този случай се търси промяната от деструктивно към конструктивно поведение и въвличане на опонентите към съвместно разрешаване на противоречието с цел прекратяване на конфликтното взаимодействие и запазване на добрите взаимоотношения.³²

Представените концепции съдържат основните идеи за работа с конфликтите в организацията и показват различни гледни точки и възможности за тяхното управление. Става ясно, че конфликтите подлежат на регулиране и че е необходимо да се обръща специално внимание на техния потенциален деструктивен характер и ефектите им върху организацията. Важно значение за успешната работа с конфликтите имат добрата комуникация и прилаганите преговорни процедури. Също така управлението на конфликтите предполага извършването на дейности и използването на методи, стратегии, стилове на поведение, които да спомагат за контролирането, ограничаването, разрешаването, предотвратяването или провокирането на конфликтите в организацията, с цел да се намалят разрушителните последствия или да се осъществят радикални промени. „Действията по управлението и разрешаване на конфликти не могат да бъдат дефинирани като самоцел или например като „излишна“ управленска дейност. Действията, които повишават ефективността на всяка организация, са съставна част от дейността по управлението изобщо. Опитният ръководител може да управлява ефективно дадена организация, когато осигурява безконфликтно или допустимо конфликтване.“³³ Успешното управление на организацията предполага изследване и анализиране на съществуващите предпоставки за пораждането и развитието и евентуалните последствия от конфликта.

3. Същностни особености на процеса на управление на конфликтите в организацията

Същностните особености на процеса на управление на конфликтите в организацията се състоят в следното³⁴:

Първо, процесът по управление на конфликтите се придържа към рационален *алгоритъм*, който включва дейности по: изучаване на причините, провокиращи възникването на конфликт (осъществява се чрез методите: наблюдение, анализ на дейностите и резултатите от дейностите, беседи, изучаване на документи и биографични данни на участниците); ограничаване броя на участниците (в рамките на организацията се осъ-

³² Емельянов, С.М. Практикум по конфликтологии. СПб, 2009. с. 31. https://bookap.info/okolopsy/emelyanov_praktikum_po_konfliktologii/ (достъпно на 23 декември 2018).

³³ Димитров, Д.Й. Конфликтология. София, 2004, с. 163.

³⁴ Стоянова, М. Конфликтите през призмата на социологията. София: ИК – УНСС, 2014, с. 116 – 118.

ществява чрез съвместна работа с лидерите на групите, преразпределение на задълженията, наказания, поощрения и др.); допълнителен анализ на конфликтните ситуации с помощта на експерти; вземане на решения (административни, управленски и др.).

Второ, този процес протича при спазването на определени *принципи*, които могат да се сведат до: адекватност и обективност на оценката за конфликта; прилагане на конкретно-ситуационен подход; публичност и гласност на причините и очакваните последици; въздействие, основаващо се на обществено мнение (нагласи, очаквания); комплексно използване на различни стратегии и методи за регулиране и разрешаване на конфликта.

Трето, управлението на конфликтите в организациите е динамичен процес, който преминава през три основни етапа, представени на Фигура 1: успокояване на конфликта; частично разрешаване на конфликта и приемане на взаимноизгодно и/или компромисно решение между страните. През *първия етап* основната цел е успокояване на емоционалния заряд на опонентите и насочването им към по-рационално възприемане на конфликта и ролите им в него. През *втория етап* се осъществяват управленски действия за поощряване на диалога между страните; изготвяне на система с правила за преговори, които устройват всички страни; предприемане на конкретни стъпки за (частично) разрешаване на конфликта. Необходимите действия могат да се изразяват в следното: конфиденциални решения, които се вземат от самите конфликтующи страни, без участието на посредник; конфиденциални решения, които се вземат от самите конфликтующи страни, с участието на посредник (медиатор, конфликтолог, психолог, неутрална трета страна и др.); юридически решения, които са обвързани с правни последици за страните.³⁵ През *третия етап* се приема решение, удовлетворяващо опонентите, което може да бъде постигнато чрез директна съвместна работа на страните или чрез предприемане на процедура за разрешаване на конфликта. Търси се вариант на решение, който балансира интересите на конфликтующите страни.³⁶



Фигура 1. Етапи в управлението на конфликта³⁷

³⁵ Димитров, Д.Й. Конфликтология. София, 2004, с. 164.

³⁶ Стоянова, М. Конфликтите през призмата на социологията. София: ИК – УНСС, 2014, с. 118 – 119.

³⁷ Стоянова, М. Конфликтите през призмата на социологията. София: ИК – УНСС, 2014. с. 117.

Четвърто, процесът на управление на конфликтите е целенасочена дейност, която се осъществява в няколко направления – *диагностика* (анализ на състоянието); *прогнозиране и предотвратяване* (оценка на тяхната функционална насоченост); *профилактика* (минимизиране на възможностите за възникване); *предупреждение* (или стимулиране на конфликта); *регулиране и разрешаване* на конфликта.

Диагностиката на конфликта предполага формулиране на проблема (противоречието); определяне параметрите на конфликтната ситуация (предконфликтна, конфликтна, следконфликтна); ориентиране в нагласите и поведението на участниците в конфликта (потребности, мотиви, интереси); изясняване на причините, водещи до инцидента (ескалация, задълбочаване, разширяване). Основната задача на диагностиката е да се направи анализ на цялостния механизъм на конфликта.³⁸

Прогнозирането на конфликта е дейност, насочена към идентифициране на потенциалните причини за възникване на конфликти в организацията и разработване на теоретични и практически варианти, свързани с възникването, развитието и завършването на конфликта. Тя изследва причинността за конфликтите в посока „минало – настояще – бъдеще“ и разработва прогнози относно очакваните конфликти. Методиката³⁹ за прогнозиране на конфликтите се основава на два основни етапа. През първия етап се създава описателен модел на конфликтите, в който се разкрива тяхната същност, класифицира се видът им, описва се тяхната структура, функции и динамика. През втория етап е необходимо разработване на обяснителен модел на конфликтите, който дава информация за движещите сили, причините за развитие и факторите, които им оказват влияние. Основната цел на прогнозната дейност е да изпревари публичното проявление на конфликта и да подготви ръководството на организацията да предприеме необходимите мерки за предотвратяването на конфликта преди ескалирането му. Всяко трудно взаимодействие е ситуация на несигурност и прогнозата за нейното развитие значително намалява степента на тази несигурност и увеличава вероятността за оптимално разрешаване на възникналото противоречие. „Колкото са по-значителни грешките и неточна прогнозата за конфликтната ситуация, толкова е по-ниска ефективността при разрешаване на противоречията между отделните опоненти. Точната прогноза за развитието на конфликтната ситуация допринася за по-ефективното разрешаване. Ако се увеличи вероятността от грешки в тази прогноза, е необходимо да се презастраховаме като надценим възможните негативни тенденции, отколкото да ги подценяваме. С други думи, за да бъдем „оптимисти за живота“, е необходимо да бъдем „песимисти за ситуацията“⁴⁰.

Заслужава внимание и една различна авторова позиция по отношение на прогнозирането на конфликта.⁴¹ Дейностите по прогнозирането трябва да включ-

³⁸ Димитров, Д.В. Управление на конфликта. Пловдив: ИК „Марица“, 2005, с. 27.

³⁹ Според някои автори – Анцупов и Шипилов, Георгиев, Димитров, Д.В. и др., разработването на методика за прогнозиране конфликтите включва преминаването през два етапа на тяхното познаване.

⁴⁰ Анцупов, А.Я., С.В. Баклановский. Конфликтология в схемах и комментариях. Учебное пособие. СПб, 2009, с. 201.

⁴¹ Агеева, Л. Конфликтология: краткий теоретический курс. Ульяновск. 2010, с. 134 – 135 <http://venec.ulstu.ru/lib/disk/2011/Agееva.pdf>

ват анализ и системно разглеждане на всеки от основните му елементи – участниците, предмета, обекта, конфликтната ситуация и инцидента. Приема се, че конфликт може да възникне само и единствено ако са налице едновременно поне четири негови компонента, също така и за прогноза на посоката на бъдещото му развитие е необходимо изследване и идентифициране на повече компоненти, като се изисква отговор на следните въпроси:

- Кои са потенциалните участници във възможната конфликтна ситуация и дали те са способни да провокират инцидент? При анализа на участниците в потенциалния конфликт особено внимание трябва да се обърне на техните мотиви, ценности, особености на характера и поведение.
- Съществува ли реален проблем (обект на конфликта)? Всеки проблем възниква при наличие на противоречие или разногласие между две или повече страни.
- Назрява ли конфликтна ситуация и в каква посока се развива тя? Конфликтната ситуация назрява постепенно и наличието ѝ все още не означава, че ще възникне конфликт. Отношенията между потенциално конфликтующите страни могат да се влошава и след това отново да се подобряват. При прогнозиране на конфликта от съществено значение е да се предвиди как конфликтната ситуация се развива, т.е. необходимо е да се анализира общата тенденция на развитието на отношенията между страните.
- Каква е вероятността да възникне инцидент? Какъв е характерът на инцидента? Сериозен ли е той? Какви са неговите особености и може ли той да предизвиква конфликт?

Прогнозата е добре да предвижда и варианти за завършека на конфликта, като се предвидят следните сценарии за развитието на конфликтването – най-благоприятен, най-неблагоприятен и най-вероятен, а също така и как да се намерят възможности за разрешаване или прекратяване на активните действия на противоречията между страните в конфликта.

Профилактиката на конфликта се свързва с начина на организиране на дейността на организацията, по който може да се минимизира вероятността за възникването на конфликт или до неговото пълно изключване. Крайна цел на профилактиката е да предотврати или да намали деструктивното влияние на възникналите противоречия върху поведението на участниците в конфликта.⁴² „Сравнително по-лесно е да предотвратиш даден конфликт, отколкото да решиш конструктивно възникналите противоречия в него.“⁴³ В управленската практика, профилактиката на конфликтите се провежда в няколко направления. При първото направление се създават условия, възпрепятстващи възникването и деструктивното развитие на предконфликтната ситуация. Изключването на обективни ус-

⁴² Според Георгиев „профилактиката на конфликтите изисква взаимодействията между субектите в организацията да бъдат организирани и осъществени по начин, който минимизира или изцяло елиминира условията за възникване на конфликт“. По Георгиев, Н. Конфликтът в бизнес организацията. Свищов: Акад. изд. „ЦЕНОВ“, 2005.

⁴³ Анцупов, А.Я., С.В. Баклановский. Конфликтология в схемах и комментариях. Учебное пособие. СПб, 2009, с. 202.

ловия за възникване на конфликти в организацията е практически невъзможно, но е препоръчително да се направи опит за ограничаване на условията и обхвата на конфликтната ситуация и да се търсят начини за неконфликтното ѝ разрешаване. Второто направление е насочено към оптимизиране на организационно-управленските условия за създаване и функциониране на дадена организация като важна предпоставка за ограничаване и предотвратяване на конфликти. При третото направление се обръща внимание на отстраняването на социалнопсихологическите причини за възникване на даден конфликт. Четвъртото направление е свързано с блокиране и отстраняване на личностните причини за влизане в конфликт.

В този смисъл задачата на ръководството се състои в създаване на такива организационни условия, които да игнорират или минимално да допуснат влошаването на формалните взаимоотношения. Разбира се, не бива да се смята, че при постигането на тези условия няма да се появят известни противоречия, които обаче не могат да бъдат трансформирани в конфликт само в случаите, когато е необходимо разрешаване на отдавна отлаган проблем. Освен това при разглеждане на конструктивността на формалните взаимоотношения, не трябва да се пренебрегват междуличностните отношения, които също могат да са причина за възникване на конкретно противоречие. Резултатите от проведено проучване показват, че „ръководителите възприемат конфликтите като неизбежна част от организационния живот. Те осъзнават възможните отрицателни ефекти от тях, но не ги възприемат едностранчиво като явление, което носи единствено негативи за организацията. В определени аспекти ръководителите разпознават благоприятните възможности, които конфликтите могат да донесат за групата или организацията. Получените резултати могат да бъдат обяснени с двойствената природа на конфликта, заради която неговите функции се характеризират както с положителни, така и с отрицателни последици“⁴⁴.

Крайната цел на профилактиката на конфликтите е да се предотврати или да се намали деструктивното влияние на възникващите противоречия между страните в конфликта върху тяхното поведение. Профилактиката на конфликтите не бива да се подценява, тъй като сравнително по-лесно е да се предотврати даден конфликт, отколкото конструктивно да се разрешат възникналите противоречия в него.⁴⁵

Стимулиране развитието на конфликта е дейност, която се основава на получената информация и изготвените прогнози за причините за назряване на конфликт и се състои в подбуждане и предизвикване на конфликт. Необходимо условие за успешното прилагане на стимулирането на конфликтите е готовността на ръководителите да ги управляват в конструктивна посока. „Една добре разработена прогноза като елемент от управлението на конфликта трябва да отчита както причините за неговото възникване, възможностите за предотвратяване, париране за определен период от време, така и развитието на конфликта.“⁴⁶ Приема се, че прогнозирането на конфликтите и оценката на тяхната функционална насоченост

⁴⁴ Михайлова, И. Последици от конфликтите в организацията: изследване сред ръководителите в български компании. Сборник с доклади от Международна научна конференция „Съвременни парадигми в управлението в контекста на непрекъснатата промяна“. София: Изд. Academic Publishing, 2019, с. 190.

⁴⁵ Димитров, Д.В. Управление на конфликта. Пловдив: ИК „Марица“, 2005, с. 69 – 70.

⁴⁶ Димитров, Д.В. Управление на конфликта. Пловдив: ИК „Марица“, 2005, с. 69.

е елемент на управлението, но другите елементи, свързани с предупреждението, стимулирането на конфликта, неговото регулиране и разрешаване, са не по-малко важни.⁴⁷ „Отправя се предупреждение към управляващите, за да се предприемат активни действия за преодоляване или неутрализиране на причините. Докато предупреждението е превантивна мярка, то стимулирането на конфликти е насочено към тяхното провокиране, за да се проявят, това е оправдано, когато преследваната цел е да се прояви конструктивната им сила.“⁴⁸

Дейността по стимулиране като част от управлението на конфликтите в организацията е проблематизирана през втората половина на XX век. Още тогава е считано, че ръководителите лесно преценяват ситуациите, в които нивото на конфликтите в организацията е твърде високо и налага предприемане на действия за тяхното разрешаване. Същото обаче не се отнася за разбирането кога точно е необходимо да бъдат стимулирани конфликтите. Разпознаваемостта на сигналите, които подсказват на ръководителите за наличието на прекалено ниски нива на конфликтите, дава възможност за осъзнаване на необходимостта от стимулирането им в конкретен времеви интервал.⁴⁹ Основни конфликтни индикатори са:

- ръководителят е заобиколен от изпълнителни и съгласяващи се с всичко хора, които подкрепят без критика мнението или идеите му, за да спечелят неговото одобрение;
- служителите се страхуват да признаят своето невежество и несигурност;
- ръководителите съсредоточават вниманието си върху постигането на компромис и губят представа за ценностите, дългосрочните цели или благополучието на организацията;
- ръководителите смятат, че е в техен интерес да поддържат усещането за спокойствие и сътрудничество в звеното независимо от цената на това;
- прекалена загриженост от страна на ръководителя да не нарани чувствата на останалите;
- убеждението, че взаимоотношенията са по-важни от компетентността и високите резултати при определяне на възнагражденията или предоставянето на стимули;
- ръководителите търсят постигане на консенсус за решенията си; служителите демонстрират силна съпротива срещу промените; липса на нови идеи в работата и необичайно ниско текучество.

Подходите за стимулиране на конфликтите между индивидите и групите в организацията са систематизирани в три категории – методи, които използват *комуникационните канали*; методи, свързани с *промяна в структурата на организацията*, и методи, свързани с *промяна във факторите на личностното поведение* (Таблица 1).⁵⁰

⁴⁷ Емельянов, С.М. Практикум по конфликтология. СПб, 2009, с. 30 – 32.

⁴⁸ Стоянова, М. Конфликтите през призмата на социологията. София: ИК – УНСС, 2014, с. 118 – 119.

⁴⁹ Robbins, S. P. Conflict Management and Conflict Resolution are not Synonymous Terms. California Management Review, Vol. 21 (2). 1978, pp. 67 – 75.

⁵⁰ Robbins, S.P. Conflict Management and Conflict Resolution are not Synonymous Terms. California Management Review, Vol. 21 (2). 1978, pp. 67 – 75.

| <i>Методи</i> | <i>Ефекти</i> |
|---|---|
| <i>Методи, които използват комуникационни канали.</i> | <ul style="list-style-type: none"> – Отклоняване на съобщенията от традиционните канали за комуникация; – Задържане на информация; – Предаване на твърде много информация; – Предаване на двусмислена или заплашителна информация. |
| <i>Методи, свързани с промяна в структурата на организацията.</i> | <ul style="list-style-type: none"> – Увеличаване на размера на звеното; – Увеличаване на специализацията и стандартизацията; – Добавяне, премахване или преместване на организационни сътрудници; – Увеличаване на взаимносвързаността между звената. |
| <i>Методи, свързани с промяна във факторите на личностното поведение.</i> | <ul style="list-style-type: none"> – Промяна на личностните характеристики на лидера; – Предизвикване на ролеви конфликти; – Предизвикване на ролева несъвместимост. |

Таблица 1. Техники за стимулиране на конфликта⁵¹

Идеите за стимулиране на организационните конфликти намират разбиране и подкрепа сред съвременните изследователи.⁵² Съвременният възглед за конфликтите е, че те са закономерно явление в организационния живот, което освен негативни и разрушителни последици може да има и конструктивен характер. Разбирането за конфликта като негативно явление обуславя необходимостта от неговото предотвратяване. От друга страна, признаването на конфликта като фактор за саморегулация и адаптиране на организацията и като източник на промяна и развитие позволява да бъде разгледан въпросът за неговото стимулиране.⁵³

Регулирането на конфликта е дейност, която е насочена към намаляване и ограничаване на конфликта, за да се осигури развитието му в посока на неговото разрешаване. Изразява се в подчертаване на различията, довели до конфронтацията и на стремежа за извличане на едностранни предимства. Особеното тук е, че вниманието е концентрирано върху участниците, а не върху проблема и провеждане на преговори (използване на посредничество). Тази дейност преминава

⁵¹ Пак тама, р. 71.

⁵² Kreitner and Kinicki, 1995; Amason, 1996; Jehn et al., 1999; Rahim, 2001; Зайцев, 2001; Давлетчина, 2005; Димитров, Д. В., 2005; Емельянов, 2009; Леонов, 2006.

⁵³ Зеркин поставя въпроса доколко е възможна съвместимостта на двете концепции – за предотвратяването и стимулирането на конфликтите и сам дава положителен отговор, като го обосновава с двойствената природа на конфликта. Вж. Зеркин Д. П. Основы конфликтологии: Курс лекций. Серия „Учебники и учебные пособия“, Ростов-на-Дону: Феникс, 1998.

през няколко етапа: *Първият* е признаване на реалностите на конфликта от опониращите си страни. През *втория* етап стремежът е достигане на съгласуваност между страните по приемане и спазване на установените норми на конфликтното взаимодействие, т.е. легитимация на конфликта. През *третия* етап се разработват правни и организационни процедури, които се спазват от всички участници в конфликта (страните признават правото на другата да отстоява своята позиция). Определят се правила и отговорници за регулиране на конфликтното взаимодействие, т.е. конфликтът се институционализира.⁵⁴

Необходимо е процесът по регулиране на конфликта да бъде съобразен със следните технологии, илюстрирани в Таблица 2⁵⁵:

| <i>Название</i> | <i>Съдържание</i> |
|-------------------------------|---|
| <i>Информационни</i> | Включват отстраняване на дефицита на информацията в конфликта; изключването от информационното поле на невярна или изкривена информация; премахване на слуховете и т.н. |
| <i>Комуникативни</i> | Организиране на общуване между конкуликуващите страни и техните поддръжници; осигуряване на ефективност и конструктивност на общуването. |
| <i>Социалнопсихологически</i> | Работа с неформалните лидери и микрогрупи; намаляване на социалното напрежение и укрепване на социалнопсихологическия климат в звеното/ организацията. |
| <i>Организационни</i> | Решаването на кадрови проблеми; използване на методи за поощрение и наказание; оптимизиране на системата на организационни взаимодействия. |

Таблица 2. Технологии за регулиране на конфликта⁵⁶

Важен момент при регулирането на конфликтите в организациите е изключването на неточна или без ясен произход информация, отстраняването на лъжливи и неверни слухове, организиране на общуването между субектите и др. Целта на регулирането е да намали силата на отрицателните последици и да стесни периметъра на конфликтите до тяхното ефективно завършване.⁵⁷

Разрешаването е заключителният етап на управлението на конфликти и представлява управленска дейност, свързана със завършване на конфликта, което може да бъде пълно или непълно. Пълно разрешаване се постига, когато са отстранени довелите до конфликта и конфликтната ситуация причини. Непълно е разрешаването на конфликта, когато не са отстранени всички причини или кон-

⁵⁴ Димитров, Д.В. Управление на конфликта. София, 2005, с. 74.

⁵⁵ Емельянов, С.М. Практикум по конфликтология. СПб, 2009, с. 80 – 81.

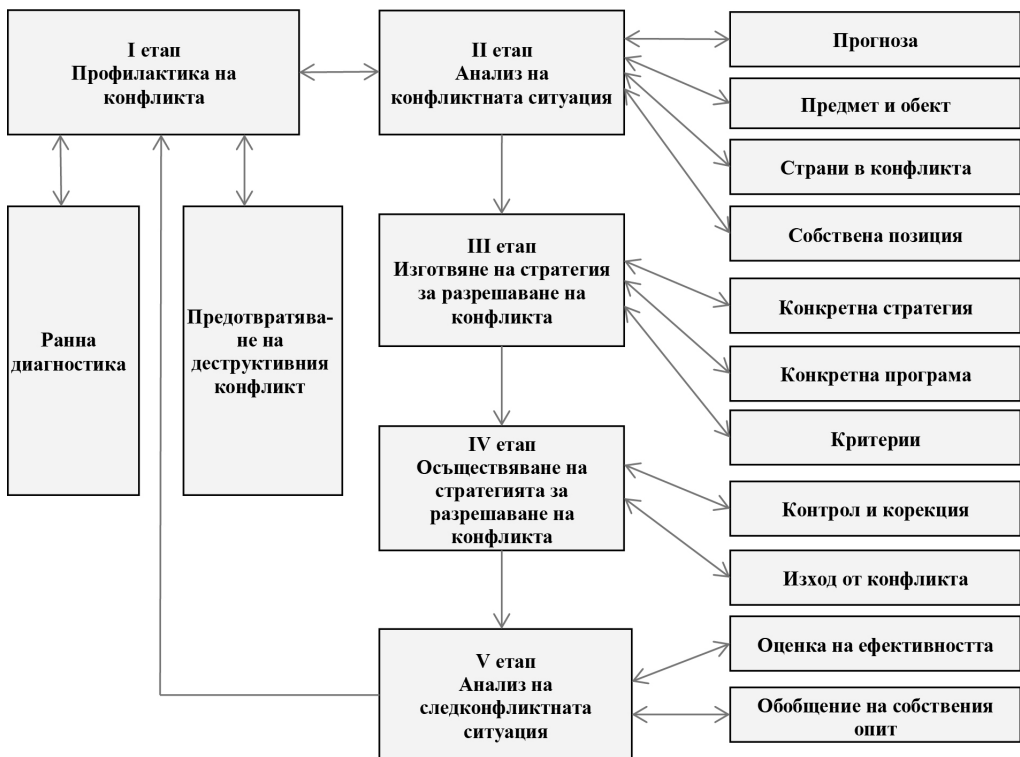
⁵⁶ Емельянов, С.М. Практикум по конфликтология. СПб, 2009, с. 81.

⁵⁷ Банкова, И. Административна конфликтология. Варна: УИ на ВСУ „Черноризец Храбър“, 2019, с. 47.

фликтни ситуации, което може да е предпоставка за нов конфликт или е начало на пълното му разрешаване.⁵⁸ Предпоставките за успешното разрешаване на конфликтите са достатъчната зрялост на конфликта; необходимостта на субектите на конфликта от неговото разрешаване и наличието на необходимите средства и ресурси за това.

4. Базови етапи в процеса по разрешаване на конфликти в организациите

Разрешаването на конфликти в организациите е процес, при който с прилагането на подходящи методи и стратегии се намалява напрежението. Търси се приемливо балансиране на интересите между страните за прекратяване на конфликтното взаимодействие от гледна точка на предварително заложена крайна цел за всяка от тях, съгласувано с интересите на организацията. Процесът, свързан с разрешаване на конфликтите, е подчинен на определен алгоритъм, а процесът на постигнатото споразумение протича през пет етапа, представени на Фигура 2:



Фигура 2. Етапи на разрешаване на конфликта⁵⁹

⁵⁸ Емельянов, С.М. Практикум по конфликтологии. СПб, 2009. с. 30 – 33.

⁵⁹ Димитров Д.Й. Конфликтология. София: УИ „Стопанство“, 2004, с. 164 – 165.

През *първия етап* се прави профилактика на конфликта, често този етап е пренебрегван, тъй като липсва реално конфликтно взаимодействие, но всъщност от практическа гледна точка е необходимо да се предвиди бъдещият конфликт. През този етап основните цели са да се направи възможно най-ранна диагностика на евентуалното бъдещо конфликтно взаимодействие и предприемане на превантивни действия за предотвратяване на деструктивния конфликт.

През *втория етап* – „Анализ на конфликтната ситуация“, е необходимо предприемане на следните действия: прогнозиране на конфликта в най-общите му линии на развитие, протичане и завършек, както и на общия му социален фон; ясно отграничаване на предмета и обекта на конфликта; анализ на взаимодействията между страните; анализ на собствената управленска позиция.

Третият етап – „Изготвяне на стратегия за разрешаване на конфликта“, включва: избор на конкретна стратегия за разрешаване на конфликта, съобразена с множество субективни и обективни фактори; изготвяне на конкретен план-програмата за реализация на избраната стратегия; изготвяне на критерии, по които да бъде оценявано разрешаването на конфликта.

През *четвъртия етап* – „Осъществяване на стратегията за разрешаване на конфликта“, задачата е да се следи за точното и последователно осъществяване на стратегията за разрешаване на конфликта, като при необходимост се предприемат подходящи мерки и действия за контрол и корекция на стратегията, базирани на информация и обратна връзка за обекта на управленско въздействие.

В последния (пети) етап – „Анализ на следконфликтната ситуация“, е важно да се предприеме следното: оценка на ефективността на действията, свързани с разрешаването на конфликта; обобщение на собствения опит (положителни и отрицателни страни); предприемане на действията, свързани с профилактиката на други конфликти и преди всичко на деструктивни такива.⁶⁰

Разрешаването на конфликти в организациите е ориентирано към следните резултати⁶¹:

- пълно завършване, при което отпада проблемът, свързан с възникването на конфликта, и се премахват пречките за постигането на съгласие;
- постигане на самостоятелност на всяка от страните в конфликта, без да се налага намесата на трета страна;
- удовлетвореност на страните от приетото справедливо решение на проблема;
- отказ от компромис като половинчато решение на конфликта;
- установяване на нови отношения между участниците в конфликта;
- изключване на всякакъв вид принуда, в резултат на което страните постигат самостоятелно съгласие без помощта на посредник.

Безспорно е, че конфликтът в организациите е сложно и многоаспектно явление, поради което е необходимо, независимо от ранга, ръководителите да притежават най-обща информация за същността на конфликтите, механизмите на тяхното възникване, обясняване, управление и разрешаване. Съществено значение за протичането и начина на приключване на даден конфликт имат избраните от участ-

⁶⁰ Пак там, с. 164 – 165.

⁶¹ Димитров, Д.В. Управление на конфликта. София, 2005, с. 73.

ниците в конфликта стратегии и методи за неговото управление и разрешаване.⁶² Не на последно място е и субективната оценка, ниската конфликтоустойчивост, недостатъчно развитата емпатия, емоционалната интелигентност и др. „Емоционалната интелигентност често се отъждествява със способността на личността да контролира своите или тези на околните емоции. Характеристика на емоционалната интелигентност е способността на личността да възприема правилно своето поведение и това на останалите, както и да взема решения за реакция в съответствие с идентифицираното поведение.“⁶³

5. Основни стратегически стилове на поведение в условия на конфликт

„Стратегията предполага перспектива, тъй като определя политиката на организацията, която същевременно води до известна несигурност и абстрактност в нейното поведение. Тя съчетава в себе си реализацията на предварително планирани действия и решения, в които се преплитат непланирани събития, чието влияние не може да се пренебрегне.“⁶⁴

Под *стратегия за разрешаване на конфликта* може да се разбира начинът, по който успешно се организира и провежда управлението на конфликта с цел приключването му с решения, които частично или в по-голяма степен удовлетворяват страните.⁶⁵

Стратегията в поведението на участниците в конфликта се разглежда като ориентация на страните по отношение на конфликта. При избора на една или друга стратегия се изхожда от концепцията за „силовото поле“, има се предвид в каква посока са ориентирани интересите на управлението на организацията – предимно към резултатите или предимно към работниците/служителите. Едната „силова линия“ е ориентирана към високи резултати/печалба и в литературата се разглежда като настойчивост. Другата „силова линия“ е ориентирана към персонала, условията на работа, потребности и др. и се разглежда като кооперативност.⁶⁶

⁶² Стоянова, М. Конфликтите през призмата на социологията. София: ИК – УНСС, 2014, с. 122.

⁶³ Николаева, В. Управленски качества на мениджъра. Нови предизвикателства и измерения. Годишник на Варненски свободен университет. Том XXIV. 2018, с. 215.

⁶⁴ Николаева, В. По въпроса за стратегията и диагностиката на образователната институция. 2018. <https://ejournal.vfu.bg/pdfs/e-journal2018-Velislava.pdf>

⁶⁵ През 1974 г. Кенет Томас и Ралф Килман разработват „Инструмент за сценарии на конфликта на Томас – Килман“, който се прилага успешно и днес при решаването на организационни конфликти. Повечето автори при изследването на конфликтите се придържат към двумерния модел на Томас – Килман и към откритите от тях пет основни стратегии на поведение в конфликт. В основата на двумерния поведенчески модел лежи ориентация на участниците в конфликта на базата както на своите собствени интереси, така и спрямо интересите на противниковата страна. Оценката на интересите в конфликта и на двете взаимодействащи си страни е качествена, а не количествена характеристика на избраното от тях поведение. Виж Банкова, И. Административна конфликтология. Варна: УИ на ВСУ „Черноризец Храбър“, 2019, с. 49.

⁶⁶ Анцупов, А.Я., А.И. Шипилов. Конфликтология. Москва: ЮНИТИ, 2000, с. 238 – 242.

Съперничество (конфронтация, конкуренция, принуждение, борба, агресивен стил) се избира, когато едната страна в конфликта оценява своите интереси като високи, а на опонента – като ниски. „Стратегията на съперничество представлява налагане на по-лошото решение на другата страна в конфликта, оправдано е, ако предлаганото конструктивно решение на конфликта в дългосрочен план може да доведе до изгодни резултати и за двете конкуликуващи страни.“⁶⁷ Тази стратегия се отличава с моделите на деструктивно поведение, тъй като при прилагането ѝ се използва силата на властта, на закона, на авторитета и т.н. „Стратегията на съперничество е свързана с опита на едната страна да наложи приемливи само за нея решения. Егоизмът тук не води до консенсус и най-често задълбочава развитието на конфликта.“⁶⁸ Съперничеството е най-често прилаганата стратегия, когато постигането на целите е от изключителна важност поне за едната страна и когато другите форми и методи за защита интересите на страната или на организацията не са подходящи или са изчерпани. В повечето случаи се прилага по време на ескалация на конфликта. Подходяща е, когато са налице екстремални ситуации, застрашаващи личността и/или организацията от посегателство на конфликтни личности, при отказ (саботиране) изпълнението на задачи или когато има заплахата за съществуването на екипа/коллектива, особено в условията на реформи на щатни структури, когато се предполагат вливания от едно звено в друго с необоснован и неясен характер. Прилагането на тази стратегия носи рискове от ниска надеждност и нестабилност на резултата, евентуален саботаж на наложените решения, отказ от сътрудничество. Използването на този подход може да остане без подкрепа, но когато наложеното решение даде положителни резултати, взаимоотношенията в организацията обикновено се нормализират.⁶⁹

Отстъпка (стил на приспособяване) – тази стратегия се прилага, когато поне едната страна се стреми да излезе от конфликта. Тук личните интереси се оценяват като ниски, а интересите на опонента като високи. Подобно на стратегията за съперничество, изборът е между ценностите, предмет на конфликта, и междуличностни отношения, като при отстъпката приоритетни са междуличностните отношения. При това добре би било да се предвидят следните особености на „отстъпката“⁷⁰:

- понякога в тази стратегия се отразяват тактиките на борбата за победа по пътя за достигане на стратегическа цел;
- бързата отстъпка може да е причина за неадекватна оценка и занижаване ценността на предмета на конфликта, като възникващата заблуда обикновено е кратка и не води до разрешаване на конфликта;
- тази стратегия е доминираща за хора с индивидуални психологически особености, т.нар. конформистки личности от „безконфликтен“ тип. Прилагането на стратегия „отстъпка“ в този случай би могло да даде на конструктивен конфликт деструктивна насоченост.⁷¹

⁶⁷ Стоянова, М. Конфликтите през призмата на социологията. София: ИК – УНСС, 2014, с. 122.

⁶⁸ Димитров, Д.В. Управление на конфликта. София, 2005, с. 43.

⁶⁹ Курбатов, В.И. Конфликтология. Ростов н/Д., 2007, с. 290.

⁷⁰ Анцупов, А.Я., С.В. Баклановский. Конфликтология в схемах и комментариях. Учебное пособие. СПб, 2009, с. 249.

⁷¹ Емельянов, С.М. Практикум по конфликтологии. СПб, 2009, с. 97.

Прилагането на стратегия „отстъпка“⁷² в организациите е оправдано, когато няма достатъчни условия за разрешаване на конфликта, в този случай временното примирие успокоява напрежението и е важен етап по пътя за конструктивно разрешаване на конфликта и за постигане на желаното решение.

Избягване на конфликта – тази стратегия се отличава със стремеж за отказ от конфликта. Подходяща е, когато интересите на едната страна, въввлечена в конфликта, към възникналия проблем са ниски и тя предпочита да насочи усилията си към по-важни проблеми за решаване.⁷³ В случаите, когато предметът на конфликта не представлява особен интерес за участващите страни, вероятността да се прояви отново, е минимална. В случаите, когато предметът на конфликт има съществено значение поне за едната страна и има необходимост от намиране на допълнителна информация и/или наличие на страх в срещуположната страна и др., вероятността да се повтори конфликтното взаимодействие е значителна. При прилагането на тази стратегия междуличностните взаимоотношения не претърпяват значителни промени. Стратегията на избягване не е препоръчително да се прилага в организациите, когато предизвикалият конфликт проблем е сериозен (т.е. има висок интерес на участващите страни към предмета на конфликта) и е ясна перспективата, че конфликтът ще се разрасне.

Компромисът предполага приемането на взаимни отстъпки от съперниците, средно ниво на признаване и баланс на интересите (в противен случай би било стратегия на отстъпка). Обикновено целта е приключване на конфликта и предотвратяване задълбочаването на противоречията. „Тази стратегия е ефективна особено в случаите, когато двете страни, участващи в конфликта, са осъзнали своите равни възможности, когато временното решаване на конфликта ги удовлетворява, а съществува и реална опасност, ако не приключат конфликта, да загубят всичко.“⁷⁴ Прилагането на тази стратегия не променя междуличностните отношения в организацията, дори способства за подобряването им. При прилагането на тази стратегия в организацията е необходимо да се обърне внимание на няколко съществени момента⁷⁵:

- компромисът не трябва да се разглежда като способ за разрешаване на конфликта, защото взаимната отстъпка обикновено е стъпка към намиране приемливо решение на проблема;
- понякога компромисът може да изчерпи конфликтната ситуация, особено когато настъпят изменения на обстоятелствата, които са предизвикали конфликта;
- компромисът може да има активна и пасивна форма. Активната форма се изразява в сключване на ясни договори, поемане на конкретни ангажменти и отговорности и др. Пасивният компромис е отказ от каквито и

⁷² Курбатов, В.И. Конфликтология. Ростов н/Д., 2007, с. 293.

⁷³ Според Димитър В. Димитров стратегията на избягване е „Стратегия на бездействие и предполага пасивно участие в конфликта, без активни действия за неговото разрешаване“. Виж Димитров, Д.В. Управление на конфликта. София, 2005, с. 43.

⁷⁴ Стоянова, М. Конфликтите през призмата на социологията. София: ИК – УНСС, 2014, с. 123.

⁷⁵ Емельянов, С.М. Практикум по конфликтологии. СПб, 2009, с. 98.

да е действия за постигане на взаимни отстъпки и ангажименти, т.е. при специфични условия примирието може да е осигурено от пасивността на страните в конфликтната ситуация и когато причината за конфликта „изчезне“, взаимоотношенията в организацията да се нормализират.

При управлението на организациите компромисът често преминава в консенсус, който по своята същност също отразява взаимните отстъпки на взаимодействащите си страни и отстояването на позиции, приемливи за всички страни, допринасящи за успешното решаване на спорните въпроси и функционирането на организацията. Стилът на компромиса е ефективен и в случаите, когато страните желаят едно и също благо, но са уверени, че е невъзможно да го постигнат едновременно. Когато сътрудничеството е невъзможно, нито една от страните не разполага с време и сили, необходими за сътрудничество, или интересите изключват единия или другия опонент, успешно приложим е компромисът.⁷⁶

Сътрудничеството се характеризира с високо ниво на насоченост както на собствените, така и на интересите на опонента. Тази стратегия е най-сложната за приложение и се нуждае от голям времеви диапазон, тъй като се основава не само на баланса на интересите, а и на признаване на ценностите в междуличностните отношения и по вертикала, и по хоризонтала. При прилагането на стратегия на сътрудничество в организациите е необходимо да се отчитат следните обстоятелства⁷⁷:

- специално място при избор на тази стратегия заема предметът на конфликта, ако той има жизненоважно значение за единия или всички субекти на конфликтното взаимодействие, поради което е невъзможно да се стигне до сътрудничество, като такива случаи е по-подходящо да се прилагат други стратегии;
- изборът на сътрудничество е удачен само когато сложният предмет на конфликта дава възможност за предприемане на различни стъпки и търсене на алтернативи от страните, за да могат да гарантират процеса на сътрудничеството в рамките на възникващите трудности и проблеми;
- стратегията на сътрудничество е комплексна стратегия, която включва в себе си останалите стратегии, но те по-скоро са психологически условия за развитие на междуличностните отношения в организацията и имат второстепенна роля.

Сътрудничеството е най-сложната стратегия за приложение, тъй като отразява стремежа на страните да достигнат до интегративно разрешаване на проблема със съвместни усилия. Недостатъци на тази стратегия са сложността на процедурите, рисковете от неуспешно разрешаване на проблемите и необходимост от достатъчно време, което в условията на непрекъснати промени на външната и вътрешната среда крие опасности от възникване на нови противоречия.⁷⁸

⁷⁶ Курбатов, В.И. Конфликтология. Ростов н/Д., 2007, с. 296.

⁷⁷ Емельянов, С.М. Практикум по конфликтологии. СПб, 2009, с. 99.

⁷⁸ Според Димитър В. Димитров и Мария Стоянова това е „най-ефективната стратегия на поведение. Тя предполага желание и готовност на опонентите да обсъждат конструктивно възникналите проблеми“. Виж Димитров, Д.В. Управление на конфликта. София, 2005, с. 98; Стоянова, М. Конфликтите през призмата на социологията. София: ИК – УНСС, 2014, с. 123.

Освен представените пет основни стратегически стила съществуват и други, които успешно се прилагат при управлението на конфликти в организацияте. По-популярни от тях са: стратегия на „скритите действия“, на „бързото решение“, на „упражняване на сила“, на „уреждане на колективните трудови спорове“ и др. В някои организации с по-големи мащаби се проектират интегрирани системи за управление на конфликти. Идеята на този интегриран модел е да се съвместят различните начини за управление на конфликта, като се обединят в едно различните инструменти за управление – превенция, регулиране, стимулиране и разрешаване на възникващите противоречия и конфликти.

Все повече конфликти в развитите държави се решават посредством неюридически методи, т.е. извън рамките на съда.⁷⁹ Това показва, че всеки ръководител е необходимо да притежава най-общи знания за процесите по управление и разрешаване на конфликти, независимо дали дейността на организацията е в сферата на бизнеса, публичния, неправителствения или частния сектор.

Възприемането на конфликта не само като заплаха, а като възможност е от съществено значение за промяна на философията на ръководителите и за осъзнаване от тях на необходимостта от придобиване на конфликтологични знания и умения за умелото управление на възникващите конфликти. Не на последно място е своевременното диагностициране на конфликтните ситуации и изборът на подходящ метод за модифициране на отношението на участващите страни към конфликта и преодоляване на негативните конфликтни взаимодействия. В повечето случаи на конфликт в организацията е възможно да се окаже въздействие върху конфликтната ситуация, да се повлияе на поведението на страните така, че да се намали напрежението, да се ограничи обхватът на противопоставянето в групата или в организацията като цяло, да се извлекат ползи от конфликта и да се сведат до минимум възможните загуби от всякакво естество.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Анцупов, А. Я., А.И. Шипилов. Конфликтология. Москва: ЮНИТИ, 1999.
2. Анцупов, А.Я., С.В. Баклановский. Конфликтология в схемах и комментариях. Учебное пособие. СПб, 2009.
3. Агеева, Л. Конфликтология: краткий теоретический курс. Ульяновск. 2010. <http://venec.ulstu.ru/lib/disk/2011/Agееva.pdf>
4. Банкова, И. Административна конфликтология. Варна: УИ на ВСУ „Черноризец Храбър“, 2019.
5. Банкова, И., В. Павлов. Иновативни подходи при управление на конфликти и генерационни различия в организацията. – *Известия, Съюза на учените* – Варна. 2020, с. 358. https://journal.ue-varna.bg/uploads/20210309020405_21412497576047805530123.pdf
6. Ворожейкин, И. Е., Кобанов, А. Я. и Захаров, Д. Конфликтология, Москва: ИНФРА-М, 2004.

⁷⁹ Димитров Д.Й. Конфликтология. София: УИ „Стопанство“, 2004, с. 166.

7. Георгиев, Н. Конфликтът в бизнес организацията. Свищов, Акад. изд. „ЦЕНОВ“, 2005.
8. Димитров, Д.В. Управление на конфликта. Пловдив: ИК „Марица“, 2005.
9. Димитров, Д.Й. Конфликтология. Свищов, УИ „Стопанство“, 2004.
10. Емельянов, С.М. Практикум по конфликтологии. СПб, 2009. с. 31. https://bookap.info/okolopsy/emelyanov_praktikum_po_konfliktologii/
11. Зайцев, А.К. Социальный конфликт. Москва, 2000.
12. Зеркин Д.П. Основы конфликтологии: Курс лекций. Серия „Учебники и учебные пособия“. Ростов-на-Дону: Феникс.
13. Илиева, С. Организационно развитие. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2006.
14. Карадашева, А. Балансът при управление на многообразието от хора е стратегия за бизнес успех. 23.01.2019. <https://bamco.bg/publications/bal-pri-upr-na-mno-hora/>
15. Курбатов, В.И. Конфликтология. Ростов н/Д., 2007.
16. Леонов, Н.И. Конфликтология. Москва: Издательство Московского психолого-социального института, 2006.
17. Михайлова, И. Последици от конфликтите в организацията: изследване сред ръководителите в български компании. Сборник с доклади от Международна научна конференция „Съвременни парадигми в управлението в контекста на непрекъснатата промяна“. София: Academic Publishing, 2019.
18. Михайлова, И. Управление на организационни конфликти: Управленски подход, компетентност и стратегии. Сборник с доклади от Научна конференция с международно участие „Съвременни управленски практики IX – Управленска наука, икономика и бизнес практики – съвременни ракурси и предизвикателства“. Бургас: Унив. изд. на Бургаски свободен университет, 2016, с. 219 – 227.
19. Наумов, И. Организационно поведение. София, 2004. http://www.omda.bg/public/institut/ilia_naumov/kniga-Ilia-Naumov.pdf
20. Нейкова, Р. Основи на управлението. София: Изд. на ВУЗФ „Св. Григорий Богослов“. София. 2008.
21. Николаева, В. По въпроса за стратегията и диагностиката на образователната институция. 2018. <https://ejournal.vfu.bg/pdfs/e-journal2018-Velislava.pdf>
22. Николаева, В. Управленски качества на мениджъра. Нови предизвикателства и измерения. Годишник на Варненски свободен университет. Том XXIV, 2018.
23. Овчарова, Сн. Проектиране на работното пространство и удовлетвореността на служителите. Годишник на Варненски свободен университет. Том XXIV, 2018, с. 200.
24. Стоянова, М. Конфликтите през призмата на социологията. София: ИК – УНСС, 2014, с. 115.
25. Фролов, С. Социология организаций. Москва: Изд. Гардарики, 2001.
26. Световната здравна организация обяви разпространението на коронавируса COVID-19 за пандемия. <https://btvnovinite.bg/svetovna/svetovnata-zdravna-organizacija-objavi-epidemijata-ot-koronavirus-za-pandemija.html>
27. Rahim, M.A. Managing Conflict in Organizations. Westport, Connecticut: Quorum Books.
28. Robbins, S.P. Conflict Management and Conflict Resolution are not Synonymous Terms. California Management Review, Vol. 21 (2). 1978, pp. 67 – 75.
29. Yulk and Wexley, 1985; Amason, 1996; Jehn et al., 1999; Rahim, 2001.

ОСОБЕНОСТИ ПРИ УПРАВЛЕНИЕТО И РАЗРЕШАВАНЕТО НА КОНФЛИКТИ В ОРГАНИЗАЦИИТЕ

*Доц. д-р Иванка Банкова, Васил Павлов, докторант
ivanka.bankova@yfu.bg vasilpavlov@gmail.com
ВСУ „Черноризец Храбър“, Варна, България*

Резюме: Конфликтите в организацията са породени от различни причини и са постоянен спътник в дейността ѝ. Научната дискуссия за същността на управленските въздействия, насочени към организационните конфликти, е с постоянна актуалност. Авторите използват различни термини за тях: „регулиране на конфликти“, „решаване на конфликти“, „разрешаване на конфликти“, „управление на конфликти“. Често тези понятия се употребяват равнозначно, но в тяхното значение има известни различия, на които е необходимо да се обърне внимание, което е основание да са предмет на настоящото изследване. Целта на изследването в студията е да се докаже, че конфликтите в организациите могат и трябва да бъдат изследвани, анализирани, диагностицирани, прогнозирани и управлявани. Това е провокирано от опасността конфликтът да придобие собствена динамика, да излезе извън контрол, особено ако е negliжиран и оставен да се саморазреша.

Ключови думи: управление и разрешаване на конфликти в организациите, методи за управление на конфликти, стратегии на поведение в условията на конфликт.

FEATURES OF CONFLICT MANAGEMENT AND RESOLUTION IN ORGANIZATIONS

*Assoc. prof. Ivanka Bankova, PhD, Vasil Pavlov, Phd student
ivanka.bankova@yfu.bg vasilpavlov@gmail.com
Varna Free University „Chernorizets Hrabar“,
Varna, Bulgaria*

Summary: Conflicts in the organization are caused by various reasons and are a constant companion in its activities. The scientific discussion about the nature of the management effects aimed at organizational conflicts is of constant relevance. The authors use different terms for them: „conflict regulation“, „conflict resolution“, „conflict resolution“, „conflict management“. Often, these concepts are used synonymously, but there are certain differences in their meaning that need to be paid attention to, which is why they are the subject of the present study. The purpose of the research in the present study is to prove that conflicts in organizations can and should be researched, analyzed, diagnosed, predicted and managed. This is provoked by the danger of the conflict acquiring its own dynamics, getting out of control, especially if it is neglected and left to resolve itself.

Keywords: management and resolution of conflicts in organizations, methods of conflict management, strategies of behavior in conflict condition.

МЕДИАЦИЯ В УПРАВЛЕНИЕТО НА БИЗНЕС ОРГАНИЗАЦИИТЕ – ТЕОРЕТИЧЕН И ПРИЛОЖЕН КОНТЕКСТ

Велислава Николаева

Въведение

Медиацията придобива все по-голяма популярност в публичното пространство, разширяват се и границите на нейното приложение. В настоящата разработка се коментира същността на медиацията и нейната приложимост в практиката на мениджърите.

Възприема се разбирането, че медиацията в бизнес организацията може да се осъществява от вътрешен медиатор или от мениджър, който е специално обучен в прилагането на медиаторски техники. Смята се, че е по-подходящо медиацията в бизнес организацията да се осъществява от мениджърите, тъй като, както и други инструменти за въздействие, които не се възприемат изначално като управленски¹, генерираните ефекти са най-големи². С това може да се аргументира и авторовото разбиране, че мениджърите трябва да усвоят различни управленски инструменти за въздействие върху трудовите колективи, сред които безспорно е и медиацията.

Правна рамка на медиацията – приложен контекст в бизнес организацията

Медиацията в практиката на мениджърите, както вече бе отбелязано, придобива все по-голяма популярност. Важно е да се отбележи, че медиацията в бизнес организацията може да се използва по по-различен начин отколкото обичайното разбиране за медиация.

Според Закона за медиацията тя е „доброволна и поверителна процедура за извънсъдебно разрешаване на спорове, при която трето лице – медиатор, подпомага спорещите страни да постигнат споразумение“³.

Доц. д-р Велислава Николаева

¹ Като коучингът например.

² По-назад в разработката това твърдение се аргументира по-подробно.

³ Закон за медиацията, чл. 2. Обн., ДВ, бр. 110 от 17.12.2004, посл. изм., ДВ, бр. 17 от 26.02.2019 г.

Използвайки дефиницията за медиацията, е важно да се направят следните уточнения:

- В бизнес организацията медиацията може да се осъществява от вътрешен медиатор или от мениджър, който е обучен в прилагането на медиаторски техники. В предложената по-горе дефиниция това е „третото лице“.
- В бизнес организацията доброволността в посочената по-горе дефиниция може да има дискуссионен характер. В случаите, в които тя е част от фирмената политика, елементът на доброволност става по-скоро „доброволна по подразбиране“.
- Не подлежи на дискусия поверителността в процедурата по медиация.
- Постигането на споразумение, както и в обичайното разбиране за медиация, не винаги означава, че споразумението е единственият възможен изход. И в бизнес организацията постигането на споразумение не е единствен възможен резултат при използването на медиация на работното място.

Нормативно регламентирани принципи в процедурата по медиация са⁴:

- Доброволност и равнопоставеност – доброволността вече беше коментирана. Чрез равнопоставеността като принцип се акцентира върху това, че в процедура по медиация трябва да се дават еднакви права и възможности на участниците в спора да разрешат конфликтната ситуация.
- Неутралност и безпристрастност – тези два принципа също са дискуссионни при прилагането им в бизнес организацията. Основна причина за това е, че мениджърът, който в този случай е и медиатор, преди всичко е отговорен за изпълнение на целите на организацията. Това го задължава на работното място да взема решения, които са в интерес на организацията. В този случай той е заинтересован на работното място да няма конфликтни ситуации. Това влияе не само върху избора му на инструмент за справяне с проблема, но и върху поведението му по време на неговото разрешаване. По този начин в процедурата по медиация неговата неутралност и безпристрастност могат да се окажат дискуссионни.
- Поверителност – в процедурата по медиация поверителността е отключителна важност не само относно самия процес, а и по отношение на организационната политика и култура. В немалко случаи поверителността е важна не само за постигане на решение, но и за запазването и развитието на екипа, както и за постигането на организационните цели.

Правилата и задълженията на медиаторите са нормативно регламентирани. Тяхното реализиране в бизнес организацията също може да се отличава с известна специфика⁵:

⁴ Виж: Закон за медиацията, чл. 5, чл. 6, чл. 7. Обн., ДВ, бр. 110 от 17.12.2004 г., посл. изм., ДВ, бр. 17 от 26.02.2019 г.

⁵ Разработено по: Закон за медиацията, чл. 9, чл. 10. Обн., ДВ, бр. 110 от 17.12.2004, посл. изм., ДВ, бр. 17 от 26.02.2019; Наредба № 2 от 15 март 2007 г. за условията и реда за одобряване на организациите, които обучават медиатори; за изискванията за обучение на медиатори; за реда за вписване, отписване и заличаване на медиатори от единния регистър на медиаторите и за процедурните и етични правила за поведение на медиатора, чл. 24, чл. 25, чл. 26, чл. 28, чл. 30, чл. 32, чл. 33. Обн., ДВ, бр. 26 от 27 март 2007, посл. изм. и доп., ДВ, бр. 15 от 21 февруари 2020 г.

- Медиаторът осъществява дейността си добросъвестно при спазване на закона, добрите нрави, процедурните и етичните правила за поведение на медиатора. Това правило акцентира върху етичната страна на процеса. В бизнес организацията медиаторът също трябва да се стреми да спазва нормативно регламентирания изисквания за осъществяване на медиация.
- Медиаторът приема да води процедурата само ако може да гарантира своята независимост, безпристрастност и неутралност. Медиаторът се оттегля от процедурата при възникване на обстоятелства, които биха породили съмнение в неговата независимост, безпристрастност и неутралност. В общия случай те са валидни за медиатора независимо дали той е вътрешен медиатор или мениджър, но в определени ситуации могат да се окажат и дискуссионни.
- По време на процедурата медиаторът е длъжен да се съобразява с мнението на всяка от страните по спора. С това правило се акцентира върху задължението на медиатора да даде равен шанс на всяка от страните да представи своята гледна точка, да води справедливо процеса по разрешаване на спора, като осигури среда, в която всяка от страните да бъде чута, а казаното да бъде конструктивно анализирано.
- Медиаторът не може да съобщава на другите участници в процедурата обстоятелства, които се отнасят само до една от страните по спора без нейното съгласие. Това по същество е допълнение към изискването за поверителност. В бизнес организацията това правило също трябва да се спазва. Медиаторът трябва да пази в тайна обстоятелствата, фактите и документите, които са му станали известни в хода на процедурата по медиация. По този начин той гарантира още и равнопоставеност, и обективност на процедурата, и безпристрастност. Тези негови ангажименти продължават и при прекратяване на процедурата. Медиаторът не се освобождава от задължението да пази тайна, свързана с работата му като медиатор. Понякога това може да доведе до конфликт с ролята му на мениджър.
- Медиаторът не отговаря, ако страните не постигнат споразумение. Както вече беше посочено, няма изискване процедурата по медиация непременно да завърши със споразумение. Тук е моментът да се отбележи, че дори осмислянето от участниците в спора на спорното и безспорното, на това, за което са постигнали някакво разбиране, може да се разглежда като своеобразен напредък.
- Медиаторът изисква от страните да изразят писмено или устно своето съгласие за участие, след като се убеди, че те са разбрали същността и последиците от медиацията. Това е друго правило, което е добре да се спазва. Важно е участниците да са информирани за същността на този процес. Това има положително влияние и върху резултатността на процеса.
- Медиаторът създава благоприятна обстановка за свободно общуване на страните по спора, с цел те да подобрят отношенията си, да постигнат спо-

разумение по взаимно съгласие и с разбиране на договореностите в него. С това задължение на медиатора се акцентира върху ролята му при създаването на среда, в която да се разрешат възникналите проблеми. Това се постига включително чрез използване на различни медиаторски техники.

- Медиаторът уважава мнението на всяка от страните по спора и изисква уважение от тях. Спазването на етика в общуването включва формулирането и спазването на правила, които ще подпомогнат конструктивното разрешаване на спора. Правилата се определят и отстояват от медиатора.
- Медиаторът приема да посредничи между страните по спора при, че може да запази своята безпристрастност. По време на процедурата той не следва да проявява предразсъдъци и пристрастия, основани на личните качества на страните, тяхното минало или представянето им в процедурата по медиация. С това задължение към поведението на медиатора се акцентира върху изискването той да се дистанцира от демонстрирането на лична оценка за участниците, а следва да остане неутрален в поведението си по отношение на собственото си разбиране за оценка на конфликта и участниците.

Технология на процедурата по медиация:

1. Подготовка – на този етап е важно да се избере медиатор, да се осигури информация за спора, да се събере документация, ако е нужно. Важно е да се подчертае, че като доброволна процедура медиацията предполага наличието на съгласие на всички участници в спора за участие и за избор на медиатор. В бизнес организациите това се изпълнява частично в частта доброволност и избор на медиатор.

2. Откриване (първа обща среща) – при откриване на процедурата по медиация се изясняват принципите на медиацията, потвърждава се изборът на медиатор, както и че участниците са съгласни да участват в процедурата по медиация. Определят се правилата, които ще се спазват по време на медиацията. Страните представят себе си и своето виждане по създалия се конфликт.

3. Определяне на спорните въпроси. Важно в процедурата по медиация е да се идентифицират спорните и безспорните въпроси. По този начин се определя и последната фаза на спора преди началото на медиацията. В хода на работата се определя още по какво страните имат постигнато разбиране и по какво още не е. Това е важно да се прави, тъй като чрез него се фокусира вниманието на спорещите върху това, че вече са преодолели известна част от различията помежду им. Скритото послание е, че вероятно могат да постигнат споразумение и по останалите или поне по част от тях.

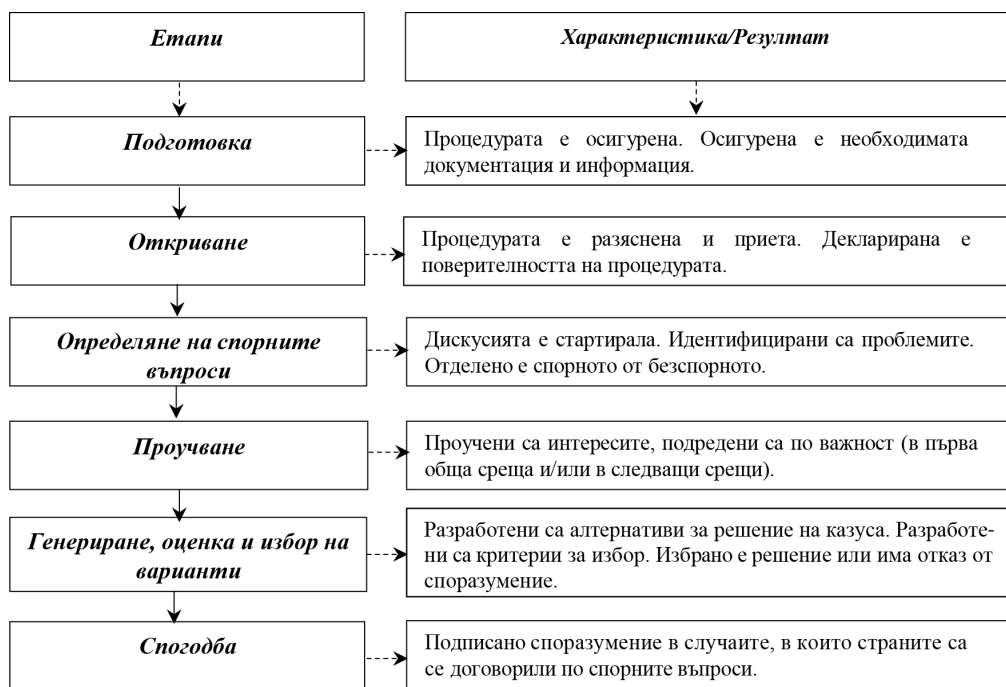
4. Проучване (в първа обща среща и/или в следващи срещи). Важно е да се отбележи, че интересите на участниците веднъж се заявяват от тях самите, а после се проверяват от медиатора в хода на процедурата по медиация. От значение е да се определят не само интересите на участниците в общи и индивидуални срещи, но и да се подредят по важност. Това е от съществено значение за постигането на споразумение.

5. Генериране, оценка и избор на варианти. Медиаторът насърчава участниците да формулират и анализират различни алтернативи на бъдещото възможно

решение. По този начин могат да се прецизират критериите за избор, както и да се коментират възможности, които са били невъзможни до преди процедурата по медиация.

6. Спогодба. Това е най-благоприятният изход в процедурата по медиация. По този начин се означава, че процедурата е приключила с успех и конфликтната ситуация е разрешена. Споразумението съдържа в себе си онази алтернатива на решение, която е обсъдена и приета и от двете страни. Важно е двете страни да потвърдят, че е постигнато взаимно приемливо решение, да уточнят параметрите, правата и отговорностите при последващите им взаимоотношения.

Визуализацията на технологията на процедурата по медиация е предложена във Фигура 1.



Фигура 1. Технология на процедурата по медиация

Източник: авторова разработка

Коментирайки процедурата по медиация, е важно да се открият нейните предимства, които подпомагат превръщането ѝ в предпочитан способ за разрешаване на спорове и конфликтни ситуации.

Като предимства на медиацията могат да се посочат⁶:

- Процедурата е кратка, освободена е от излишна формализация, което я прави относително лесна за прилагане в сравнение със съдебното разре-

⁶ Адаптирано по: Коларова, Д. и др. Книга на медиатора. София: Фондация „Партньори България“, 2020.

шаване на спорове. По отношение на прилагането ѝ в бизнес организацията по критерия „продължителност“ не може еднозначно да се нарече „кратка“ процедура, тъй като има и други методи и инструменти, които могат да се използват при управлението на конфликтите и които могат да се използват в по-кратки срокове, отколкото медиацията изисква. Понякога са нужни повече от 3 – 4 срещи за достигане на споразумение в процедурата по медиация.

- Поверителността, която защитава интересите на участниците, я превръща в инструмент, който не само им запазва авторитета, но осигурява и запазването на конфиденциалността на информацията, която е разкрита по време на медиацията.
- Предполага активно участие на страните и тяхното информирано съгласие. В процедурата по медиация медиаторът е по-скоро модератор на процеса. Той съдейства на страните да внесат ново разбиране в конфликтната ситуация, която да им помогне да се разберат, като формулират взаимно приемливо решение.
- Тя е гъвкав процес, който позволява отчитане и съобразяване с различни ситуационни фактори, установени в процедурата по медиация.
- Предполага равен достъп до медиация. Всички, които имат нужда и осъзната необходимост от медиация, могат да се обърнат към медиатор.
- Индивидуализиран подход в процедурата по медиация. Медиаторът прилага индивидуален подход към всеки казус и всеки участник. Това е възможно посредством използването на различни медиаторски техники.

Съгласно установената нормативна рамка⁷ в обучението по медиация трябва да се включват минимум три основни теми и минимум тринадесет подтеми, като задължително трябва да има и практическо обучение в минимум три симулирани или реални казуса медиации. Примерно съдържание на програмата за обучение по медиация е предложена в Таблица 1.

⁷ Наредба № 2 от 15 март 2007 г. за условията и реда за одобряване на организациите, които обучават медиатори; за изискванията за обучение на медиатори; за реда за вписване, отписване и заличаване на медиатори от Единния регистър на медиаторите и за процедурните и етични правила за поведение на медиатора. Приложение № 2 към чл. 8. Обн., ДВ, бр. 26 от 27 март 2007 г., посл. изм. и доп., ДВ, бр. 15 от 21 февруари 2020 г.

Таблица 1

Програма за обучение на медиатори

| № | Тематични области | Съдържание |
|-----|------------------------------------|---|
| I. | Теоретична част | |
| 1. | Въведение в медиацията | <p>1. Понятие за конфликт. Правни способности за разрешаване на спора – съд, арбитраж, помирение и други.</p> <p>2. Понятие за спогодба – съдебна и извънсъдебна. Същност и правни последици.</p> <p>3. Понятие за медиация. Практическо приложение на медиацията като способ за разрешаване на спорове. Критерии за допустимост.</p> <p>4. Участници в процедурата по медиация. Правомощия на съда или на друг компетентен орган, пред който спорът е отнесен за решаване.</p> <p>5. Принципи на медиацията.</p> <p>6. Процедурни и етични правила при провеждане на медиация.</p> |
| 2. | Процедура по медиация | <p>1. Откриване на процедурата по медиация. Избор на медиатор.</p> <p>2. Фази и етапи на процедурата по медиация.</p> <p>3. Роля и функции на медиатора. Методи за подобряване на комуникацията. Стратегии за справяне с проблемни ситуации.</p> <p>4. Спиране и прекратяване на процедурата.</p> <p>5. Споразумение. Съдържание на споразумението, действие.</p> |
| 3. | Медиация по отделни видове спорове | <p>1. Сравнителноправен преглед на законодателството и практиката по приложение на медиацията.</p> <p>2. Специфика на процедурата по медиация при отделни видове спорове: граждански спорове, включително спорове, свързани с права на потребителя, административни спорове, трудови спорове, семейна медиация, търговска (бизнес) медиация, медиация по наказателни дела и др.</p> |
| II. | Практическа част | Практическите умения се придобиват в реална и/или в симулативна среда и задължително включват индивидуални занимания и практически семинари в група за овладяване на техниките на медиация чрез игри, участие в поне 3 симулации и анализ. |

Източник: Наредба № 2 от 15 март 2007 г. за условията и реда за одобряване на организациите, които обучават медиатори; за изискванията за обучение на медиатори; за реда за вписване, отписване и заличаване на медиатори от единния регистър на медиаторите и за процедурните и етични правила за поведение на медиатора. Приложение № 2 към чл. 8. Обн., ДВ, бр. 26 от 27 март 2007г., посл. изм. и доп., ДВ., бр. 15 от 21 февруари 2020 г.

В така предложеното примерно учебно съдържание за подготовка на медиатори лесно могат да се открият всички аспекти от базисната подготовка на медиатор, който може да упражнява професията както като медиатор към съда, така и като медиатор на свободна практика или като вътрешен медиатор в бизнес или друга организация.

Важно е да се отбележи, че това е програма минимум, с която се регламентират основни знания, които са необходими за сертифицирането на медиатор за придобиването на правото да практикува професията. Тук е важно да се отбележи, че в случаите, в които мениджърите в бизнес организацията изпълняват ролята на медиатори, не е необходимо да изучават всички подтеми, включени в програмата от цитираната по-горе Наредба, тъй като цялото това знание е по-скоро ненужно за тяхната практика⁸, освен в случаите, в които те смятат да се сертифицират за придобиването на професията „медиатор“.

Защитаваната авторова теза е, че в своята практика мениджърите могат и трябва да прилагат различни медиаторски техники при управление на взаимоотношенията на работното място и разрешаването на различни конфликти.

Медиация в бизнес организацията – способност на личността и управленски инструмент

За разрешаване на различни междуличностни конфликти чрез медиация могат да се използват вътрешни медиатори, външни медиатори или специално обучени в медиаторски техники мениджъри.

В Таблица 2 е предложен сравнителен анализ на ползите и рисковете при използването на горепосочените медиатори.

Таблица 2

Сравнителен анализ на ползите и рисковете при използване на вътрешни медиатори, външни медиатори и мениджъри за медиация на работното място

| Критерии | Външен медиатор | Вътрешен медиатор | Мениджър |
|--|--|---|---|
| Достъпност до медиатора | След предварително съгласуване с ръководството на бизнес организацията | Лесно и бързо, но често се налага отделяне от работа за среща с медиатора | Лесно и бързо, често без прекъсване на работния процес, тъй като мениджърът е и пряк ръководител. |
| Познаване на организационната среда от медиатора | Малко или никак | Той е част от нея | Той е част от нея и участва в нейното създаване |

⁸ В частта за отношенията със съда, с насочването от съда към медиация и някои от видовете медиация.

| <i>Критерии</i> | <i>Външен медиатор</i> | <i>Вътрешен медиатор</i> | <i>Мениджър</i> |
|--|---|--|--|
| Познанство с участниците в процедурата | По-скоро не | По-скоро да, като служители на една организация | Да, което в много случаи може да е предимство, тъй като позволява по-лесен и прецизен избор на техники. |
| Доверие от участниците | Голямо | Голямо | Относително голямо, тъй като мениджърът в този случай има повече от една роля. |
| Заинтересованост на медиатора към разрешаване на конфликта | Професионална | Професионална | Професионална и свързана с целите на организацията, и с ефективността му като ръководител |
| Ефекти за медиатора от разрешаването на конфликта | Имидж | Изпълнява си задълженията на работното място | Имидж, изпълнение на организационните цели, добър работен климат в екипа, авторитет |
| Стойност за организацията | Подобрен организационен климат, но и финансов разход – хонорар на медиатора | Подобрен организационен климат, но и финансов разход – възнаграждение на медиатора | Подобрен организационен климат, ефективен и уважаван ръководител, постигнати цели, финансов разход за обучението му по медиация (често еднократен) |
| Стойност за участниците в процедурата | Напълно или частично разрешен конфликт на работното място. | Напълно или частично разрешен конфликт на работното място. | Напълно или частично разрешен конфликт на работното място. Подобро доверие към ръководителя. |

Източник: авторова разработка

Така систематизираните същностни характеристики на медиаторите, които организацията би могла да ползва в своята практика, показват, че най-рационално за нея би било, ако тя използва обучени да прилагат медиация мениджъри.

Идентифицираните до момента същностни специфики на медиацията и направените вече коментари относно границите ѝ на приложимост в бизнес организацията позволяват идентифицирането на още две нейни специфики:

- Медиацията като личностно умение
- Медиацията като управленски инструмент.

Както вече бе споменато, приема се, че е най-резултатно мениджърите да бъдат обучени в прилагането на различни медиаторски техники и само ако това не е постигнато, да се привлече вътрешен или външен медиатор.

За мениджъра като медиатор на работното място като присъщи умения могат да се посочат:

- Умения за синтез на информация – мениджърът трябва да може да осигурява нужната информация за обезпечаване на процедурата по медиация.
- Комуникативни умения – важни са за успеха на медиацията. Тук могат да се причислят различните медиаторски техники.
- Безпристрастност, която в определени случаи може да е дискуссионна, тъй като ролята му на мениджър на бизнес организацията го задължава да защитава преди всичко интересите на организацията.
- Аналитичност и наблюдение – това са важни умения за медиатора, тъй като те му помагат по-лесно да се ориентира в подходящите медиаторски техники, в истинските приоритети и мотиви на участниците в процедурата по медиация. Същите могат да бъдат допълнени с:
- Умения за диагностика и планиране, които ще подпомогнат фактическото осигуряване на процедурата по медиация, избор на място за провеждане, график и др.
- Умения за управление на взаимоотношенията, които могат да повлияят положително за предотвратяване появата на конфликти или за успешно им разрешаване.
- Умения за прилагане в практиката теорията на медиацията – свързано е с предварително обучение на мениджъра за прилагане на медиация на работното място.
- Умения за даване на обратна връзка – това е важно умение не само за успешността му като ръководител, но и като медиатор. Често това умение се смята за налично, но то реално липсва или не е развито в достатъчна степен, за да бъде резултатно. Част от техниките, които се изучават в процедурата по медиация, са свързани именно с даването на обратна връзка.

При проведено изследване относно областите от знания и областите от умения на медиатора⁹ е установено, че могат да се систематизират 18 области на знания и 13 области на умения, в които трябва да фокусира своите усилия при подготовката и последващата му практика (Таблица 3).

⁹ Коларова, Д. и др. Книга на медиатора. София: Фондация „Партньори България“, 2020, с. 131.

Таблица 3

Области на знания и умения на медиатора

| ОБЛАСТИ НА ЗНАНИЯТА | ОБЛАСТИ НА УМЕНИЯТА |
|---|--|
| 1. Административни практики и процедури | Административни |
| 2. Лични умения и ограничения | Коригиране на грешка, допусната от медиатора по време на процедурата |
| 3. Модели на медиация | – |
| 4. Процедура по медиация | Управление на процедурата по медиация |
| 5. Техники за разрешаване на проблеми | Разрешаване на проблеми |
| 6. Междуличностна динамика | Управление на отношенията и насърчаване на страните |
| 7. Теории за социалната промяна | Критично мислене |
| 8. Конфликт | – |
| 9. Комуникация | Комуникация |
| 10. Събиране на информация | Събиране на информация |
| 11. Подготвяне на споразумение | Справяне с натрупаната информация |
| 12. Работа с представители на различни култури | Умения за работа с различни култури и многообразие |
| 13. Власт и контрол | Власт и контрол |
| 14. Информиране/разпространяване/образоване/обучаване | Умения в областта на образованието и разпространението на знания |
| 15. Алтернативи на медиацията | – |
| 16. Познаване на ресурсите извън медиацията | – |
| 17. Как да се взаимодейства с хора и институции извън сферата на медиацията | – |
| 18. Етични въпроси | Етични въпроси |

Източник: Коларова, Д., Минковски, Р. и др. Книга на медиатора. София: Фондация „Партньори България“, 2020, с. 131.

От гледна точка на проведеното изследване за компетентностния профил на медиатора, в контекста на медиацията на работното място, впечатление правят:

- Административните и процедурни знания и умения, които, приложени в бизнес организацията, предполагат познаване не само на нормативната рамка на медиацията като формално регламентиран инструмент за разрешаване на спорове, но и спазване на административните правила и практики в самата организация при спазването на трудовото законодателство, фирмената култура и изискванията за заемането на длъжността.

Тук се отнася и познаването на процедурата по медиация и спазването на принципите, на които тя е основана. Последен етап от процедурата по медиация е подготовката на споразумение, за изготвянето на което и предвид спецификата на организацията мениджърът медиатор също трябва да има необходимите познания.

- Лични и комуникационни умения, като тук се отнасят следните:
 - Способност за следване и коригиране (автокорекция) на процедурата, ако това е необходимо.
 - Познаване на различни медиаторски техники и успешното им прилагане в практиката.
 - Знания и умения за идентифициране и справяне с конфликтни ситуации, които включват не само познаването на медиаторските техники, теоретична подготовка за управление на конфликта, но и комуникационните умения, в това число и спазването на етичната рамка при общуването на работното място.
- Аналитични и диагностични знания и умения, включително умения за синтезиране и систематизиране на информация.

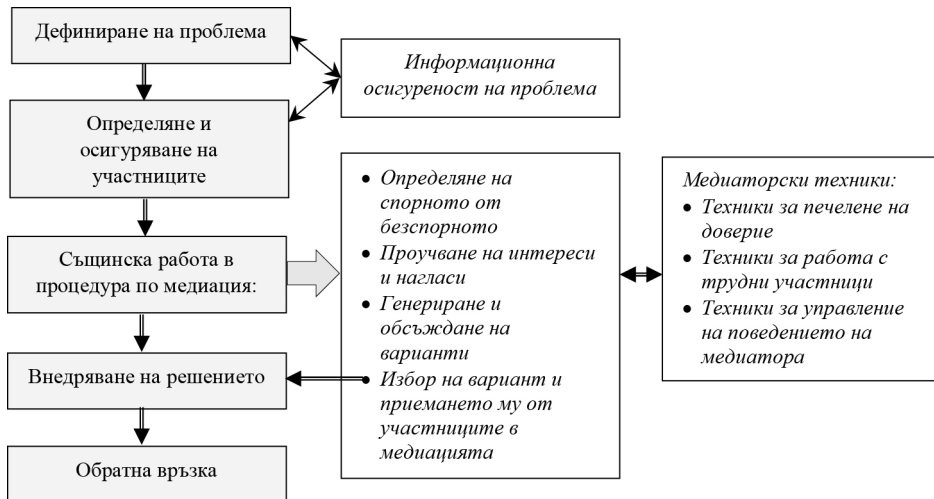
Като предизвикателства и бариери пред мениджъра като медиатор могат да се посочат:

- Определени от ролята му на мениджър:
 - Като мениджър той трябва да може да взема решения, а като медиатор това умение по-скоро ще затрудни неговата работа, отколкото да я подпомогне, тъй като медиаторът не взема решенията по казуса на страните, а само ги подпомага в процеса на разрешаването му. Това не изключва медиаторът да ги подпомогне при формулирането на алтернативите, както и при тяхното конструктивно анализиране чрез различните медиаторски техники. Важно е изборът на изход от конфликтната ситуация да е направен от участващите страни в процедурата по медиация.
 - Като мениджър, той е отговорен за изпълнението на целите на организацията, а като медиатор това може да повлияе на неговата безпристрастност или да го подтикне манипулативно да повлияе на решението, което участниците в процедурата по медиация би трябвало самостоятелно и в духа на взаимно разбирателство да вземат.
 - Процедурата по медиация заема такава част от работното му време, която вероятно е повече, отколкото би използвал за разрешаване на конфликти с традиционните административни похвати. Този алтернативен способ за разрешаване на конфликти на работното място обаче предлага един различен и в известна степен нов начин за конструктивно общуване на работното място.
 - Задължението да използва медиация на работното място не е присъщо за длъжността на мениджъра, а това може да породи известна съпротива у някои от мениджърите, които не желаят да усвояват и такива знания и умения. Съпротива може да се породи и по отношение на последващото прилагане на вече усвоените знания и умения. Използването на медиация в практиката на мениджъра допълва него-

вото професионално портфолио, увеличава инструментариума му за въздействие на работното място, повишава неговия имидж и е предпоставка за лидерство.

- Като мениджър той разполага с власт, която като медиатор не притежава, а това е предпоставка за потенциално нарушаване на някои от принципите на медиацията в онези случаи, в които проблемът не намери очаквано от мениджъра разрешение. Това е субективен риск, който зависи не само от неговия професионализъм, но и от личността мениджър.
- Като медиатор мениджърът научава различна поверителна информация, като мениджър би могъл да злоупотреби с нея, като я разгласи или използва за постигането на желани от него организационни резултати. И в този случай тази възможност има субективен характер, който е функция на неговата професионална (зависи от длъжността) и емоционална (зависи от индивидуалните характеристики на мениджъра) интелигентност.
- Като медиатор той трябва да се ползва с доверието на участниците в процедурата по медиация, като мениджър може да няма в достатъчна степен уважението и респекта на членовете от неговия екип или организация. Авторитетът на работното място пряко зависи от поведението на мениджъра, но формирането е пряк ефект от оценката, която той получава от своите служители. Ръководителите със слаб или никакъв авторитет на работното място трудно могат да бъдат медиатори за своите служители по различни конфликтни ситуации.
- От личностен характер:
 - Мениджърът може да не желае да учи и да усвоява нови техники за разрешаване на конфликти, в този случай медиаторски. Много често едно такова поведение е продиктувано от погрешното разбиране на мениджъра, че знае достатъчно и няма нужда от нови знания и умения.
 - Мениджърът може да не приема медиацията като инструмент, който може да се прилага на работното място. Заради обичайното разбиране за медиацията, което често включва съд, някои мениджъри могат да приемат, че тя е неприложима за разрешаване на конфликти в екипа или организацията.
 - Мениджърът може да има проблеми с комуникацията и даването на обратна връзка, които са изключително важни за резултатността от медиацията. Някои мениджъри са по-авторитарно ориентирани, а решението, взето в процедура по медиация, може да се определи като колективно, взето от участниците в спора, и то с посредничеството, а не с участието на мениджъра. В други случаи мениджърът е нетърпелив в общуването си със своите подчинени или не умее да слуша ефективно, или не се изразява достатъчно разбираемо. Във всички тези случаи това е особеност на личността, която в повечето случаи подлежи на промяна и моделиране. Същото се отнася и за умението за даване на обратна връзка – мениджърът може да си мисли, че общувайки, дава ефективна обратна връзка, а това да не е така. Във Фигура 3 е посочен алгоритъм за осигуряване на обратна връзка.

Прилагането на медиация на работното място като управленски инструмент може да се осъществи при спазването на следния алгоритъм (Фигура 2):



Фигура 2. Процедура по медиация като управленски инструмент
Източник: авторова разработка

Конструктивният характер на обратната връзка, независимо дали става въпрос за процедура по медиация или за друг процес, може да се визуализира в следния алгоритъм (Фигура 3):



Фигура 3. Алгоритъм за осигуряване на обратна връзка
Източник: авторова разработка

Видно от Фигури 2 и 3, използването на медиацията като управленски инструмент може да се прилага за преодоляването на различни междуличностни конфликтни ситуации между двама или повече участници. Това предполага целенасочено въздействие върху следните фактори, присъщи на медиацията:

- Комуникацията – да се подтикнат страните да започнат да подобряват общуването помежду си – чуване, изслушване, осмисляне на различните гледни точки, откриване на общи цели и интереси по възникналия конфликт.
- Казуса или конфликта – идентифициране на проблеми, причини, които са довели до появата на конфликта, цели, очаквания на страните, критерии за избор на решение и варианти, избор, частичен или пълен отказ от споразумение.
- Личността на участниците – отчитане на значимостта на всеки от участниците, осигуряване на равен шанс да си изложи гледната точка и да бъде чуто неговото предложение и решение за излизане от конфликтната ситуация.

Всичко това в единство позволява на мениджърите, в качеството им на медиатори, по-лесно да се справят с казуси, които са породени от служители, които:

- Най-общо могат да се нарекат „трудни“ – такива са тези, които не са общителни, често скрито или публично отричат промените и решенията, които ръководството взема, отказват да участват в различни инициативи без сериозна причина за това, често проявяват грубост към останалите членове на екипа. Тези служители могат още да саботират екипа или задачата, да заявяват ненужни и/или нереалистични претенции.
- Са с нарушен служебен статус или смятат, че това е така – това са служители, които смятат, че не са достатъчно ценени, че не са оценени правилно от своите ръководители или от своите колеги. Така те се превръщат в „трудни служители“.
- Се чувстват несигурни на работното място и поради тази причина отказват да изпълняват нови задължения или да поемат нова отговорност поради страх от провал. Това може и да са служители, които не разбират поставената задача или нямат достатъчно квалификация и опит, за да се справят с нея и поради тази причина проявяват раздражителност на работното място.

Всичко, посочено до момента, може да се използва за определянето на фокус-областите, които трябва да се вземат под внимание при разработването на програми за обучение на мениджъри, практикуващи медиация на работното място. В този смисъл в обучението отражение трябва да намерят теми и въпроси като:

- Особенности на медиацията като способ за разрешаване на конфликти.
- Технология на процедурата по медиация в контекста на приложението ѝ в бизнес организацията.
- Медиаторски техники.
- Комуникативни умения.
- Знания и умения за разграничаване на поведенческите роли на мениджъра и на медиатора.

- Знания и умения за повишаване на емоционалната интелигентност на мениджъра.

Важно е да се отбележи, че обучението трябва да бъде предимно практико-приложно.

Заклучение

Използването на медиация в практиката на мениджърите тепърва ще придобива все по-голяма популярност. Усвояването на ново управленско умение, свързано с процедурата по медиация, е предпоставка за личностен и организационен успех. Като присъща черта на мениджъра, умението за прилагане на медиация на работното място по същество предполага използването на още един инструмент за разрешаване на междуличностни конфликти от различно естество.

Систематизираните същностни характеристики на медиацията и прилагането ѝ в бизнес организацията позволяват формирането на следните по-важни изводи и обобщения:

Първо: Нормативната рамка на медиацията позволява тя да се използва като управленски инструмент за разрешаване на различни конфликти на работното място.

Второ: Идентифицираните рискове по отношение на емпирично зададените принципи и правила в процедурата по медиация могат да се използват за по-прецизната и детайлна подготовка на мениджърите при нейното усвояване и последващо прилагане при разрешаването на проблеми в ръководените от тях екипи.

Трето: Защитена е авторова теза, че е най-добре мениджърът да бъде медиатор, а не да бъде използван вътрешен или външен медиатор, тъй като ползите за организацията в този случай са най-големи, а разходите – най-малки.

Четвърто: Разработеният алгоритъм за процедурата по медиация като управленски инструмент може да се възприеме като универсален по отношение на прилагането му в различни екипи в бизнес организацията, които имат обучени мениджъри за медиатори, както и в различни бизнес организации при същите условия.

Пето: Систематизираните и предложените фокус области от теми и въпроси, които е подходящо да се включат в потенциална програма за обучение на мениджъри, могат да се използват за допълнително изследване и прецизиране на набора от знания и умения, които се очаква да бъдат формирани като резултат от такова обучение с оглед повишаване на професионалната пригодност на апарата на управление на бизнес организацията или на част от него.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Банкова, И. Административна конфликтология. Варна: УИ ВСУ, 2020.
2. Закон за медиацията. Обн., ДВ, бр. 110 от 17.12.2004, посл. изм., ДВ, бр. 17 от 26.02.2019 г.
3. Клявкова, К. В храма на медиацията. София: Фондация „Ахая Общество“, 2019.
4. Коларова, Д. Изследване на състоянието на медиацията в страната. София: Фондация „Партньори България“, 2019.

5. Коларова, Д. и др. Книга на медиатора. София, 2020.
6. Наредба № 2 от 15 март 2007 г. за условията и реда за одобряване на организациите, които обучават медиатори; за изискванията за обучение на медиатори; за реда за вписване, отписване и заличаване на медиатори от единния регистър на медиаторите и за процедурните и етични правила за поведение на медиатора. Обн., ДВ, бр. 26 от 27 март 2007 г., посл. изм. и доп., ДВ, бр. 15 от 21 февруари 2020 г.
7. Николова, Е. и др. Наръчник по медиация. София: ПАМБ, 2018.
8. Collins, H. The most important personal qualities a mediator needs, 2005. https://icfml.files.wordpress.com/2014/11/the20mostimportantpersonalqualitiesamediatorneeds_collins2005.pdf, достъпно на 23.11.2020.
9. European Commission for The Efficiency of Justice (CEPEJ). Mediation Development Toolkit. Ensuring implementation of the CEPEJ Guidelines on mediation, 2018. <https://rm.coe.int/mediation-development-toolkit-ensuring-implementation-of-the-cepej-gui/16808c3f52>, достъпно на 14.09.2020.
10. Wein, A., Rogers, J. (2016). The Wein Mediation Method – A Humanist Mediation Mode http://www.weinmediation.com.au/team/WEINMEDIATIONMODEL_Feb_2016.pdf, достъпно на 13.10.2020.

МЕДИАЦИЯ В УПРАВЛЕНИЕТО НА БИЗНЕС ОРГАНИЗАЦИИТЕ – ТЕОРЕТИЧЕН И ПРИЛОЖЕН КОНТЕКСТ

Доц. д-р Велислава Николаева

Резюме: Използването на медиация в практиката на мениджърите е една относително слабо изследвана област. Именно с това е аргументиран изследователският интерес – проследяването на теоретичната дискусия относно приложимостта на медиацията като управленски инструмент. Цел на разработката е очертаване на границите на приложимост на медиацията, както и синтезиране и систематизиране на препоръки за нейното използване в управлението на бизнес организацията. Защиаваната авторова теза е, че медиацията е актуален управленски инструмент, а особеностите на медиацията трябва да са част от теоретичното и приложното знание при подготовката и развитието на ръководните кадри. Защиаване се разбира, че областите на приложение на медиацията в практиката на мениджърите са свързани преди всичко с разрешаване на различни межличностни конфликти и проблеми, свързани с комуникацията между членовете на екипа или организацията. Обект на изследване са мениджърите, които в своята практика могат да използват медиаторски техники за повишаване на резултатността от своята практика.

Ключови думи: мениджър, медиация, управление, управленски инструмент, межличностни отношения.

MEDIATION IN THE MANAGEMENT OF BUSINESS ORGANIZATIONS – THEORETICAL AND APPLIED CONTEXT

Assoc. prof. Velislava Nikolaeva, PhD

Summary: The use of mediation in managerial practice is a relatively understudied area. This is precisely why the research interest is justified – the follow-up of the theoretical discussion regarding the applicability of mediation as a management tool. The aim of the development is to outline the limits of applicability of mediation, as well as synthesis and systematization of recommendations for its use in the management of the business organization. The defended author's thesis is that mediation is an up-to-date management tool, and the peculiarities of mediation should be part of the theoretical and applied knowledge in the preparation and development of management personnel. The understanding is defended that the areas of application of mediation in the practice of managers are primarily related to the resolution of various interpersonal conflicts and problems related to communication between team members or the organization. The object of research are the managers who in their practice can use mediation techniques to increase the effectiveness of their practice.

Keywords: Manager, mediation, management, management tool, interpersonal relations.

CHALLENGES FACING THE PUBLIC PROPERTIES MANAGEMENT IN LEBANON

Edouard Daou

I. Introduction

Lebanon, the over 8000 years of civilization land on the Mediterranean has always faced challenges and obstacles over its soil. But, it was never like it is today while the whole world is embracing with open hands the 21st century, Lebanon is incapable of moving forward out of its muddy corrupted political status quo. The reasons are rooted in the Lebanese community and should be kept under the scope on the international scene in hope of changing it and finally moving forward. One of the corrupted facets of the Lebanese case is its coastal properties and the lack of proper public properties management. Regarding the high occupancy rate of the coastal properties, the Lebanese government is receiving low revenues out of its occupancy and this is not helping the country situation where its public debt is very high and keeps on increasing over time. The reason for this issue is the fact that the government is incapable of collecting the fees from illegal occupants and because the occupancy fees enforced on legal ones are too low and do not reflect the market rate of the land being occupied. In other countries around the world, governments resorted to effective and efficient management of its properties to generate additional revenues and the least cut on its costs.

Through both archival data on the rental fees and the areas of the legal and illegal coastal properties as well as qualitative data encompassing interviews with municipalities and employees from the ministry of finance, the research thought to achieve its objective of shedding light on the importance of coastal properties management to the negation of revenues to the treasury.

Some of this research's outcomes showed that in Lebanon there is a broad opportunity with all coastal properties that around 52% have been occupied illegally for years and that would have been able to generate extensive revenues to for the government. On another hand, the legalized properties have been undervalued for years and the government has the right to claim the difference from occupants while offering fair installment plans

or offering incentive discounts for those who are affluent enough to pay in cash. Another important observation as reported in this study is that the new law still does not reflect the actual price of the land, and this issue should be addressed by all means.

In this research it is suggested to focusing in the near future on areas where the state can improve its management practices for the public sector in general including its assets portfolio. What is the exact inventory of properties that the government own, are they valued based on market rate and updated regularly, are all these required for its ministries or some can be leased or even sold for a good revenue and reduction in operational and maintenance costs? All these areas are potential revenue-generating approaches that require immediate action. But how doable is it and how close is it to making it a reality?

II. Theoretical and normative aspects of public coastal properties

A „property“ could be an umbrella term covering a range of diverse arrangements. Boangiu (2008) admits that a broad definition of property „refers to the organization and legitimation of rights and obligations with respect to goods that are regarded as valuable“ (pp. 377 – 378). Unarguably, any shortage of a property increases its value and likewise the competition over such a property. This in turn enhances the need to create agreements to include or exclude people with regard to an access to or a control over these properties.

When it comes to public property Benda-Beckmann and Wiber (2009) refer to public property as any property owned by a country's government and is made available for the use of the general public like parks, rivers, beaches, and rail road. The Business Dictionary itself defines public property as the premises, accommodations, or buildings owned by a community or a government, instead of being owned by a specific person or company.

Each country has a set of decrees pertaining to its public properties. In Lebanon for instance, public properties are defined in Decision 144/D issued on June 10, 1925. The decision includes four chapters consisting of 26 articles. According to article 1 of the law 144/D:

„Public properties in Greater Lebanon and the State of Alawis comprise all things intended, owing to their nature, to be used by everyone or to serve a public interest. They cannot be sold and no ownership over them can be acquired with time.“ („Usurpation of Lebanese coastal public property.“ 2015)

The coastal properties law article S/144 of 1925 specifies that public properties comprise the seaside „up to the farthest distance that waves can reach in winter in addition to sand beaches, as well as those saline lakes adjoining the sea“ in addition to „the harbors, marine terminals, and bays“. Pertaining to the occupancy of public properties, article 14 stipulates that the state or the municipalities can give a license allowing the occupancy of their properties. This license allows a temporary, revocable, and paid settlement especially if the occupancy is related to a particular project. Article 17 establishes that such licenses may be granted for a period of one year and may be renewed by an implied agreement; the government may as well revoke the agreement without offering any compensation.

Narrowing the scope of public properties owned by the Lebanese government, it is undeniable that the most important of these properties are those extending on the Lebanese coast. In fact, and according to „The Monthly“ the coastal public properties are divided into five sections estimated at 4 901 726 m² of which 2 365 938 m² or around 48% are licensed.

The other 2 535 788 m² or 52% are illegal and unlicensed. Occupancies of such public properties may be divided according to the Ministry of Public Work and Transport into five major types:

1. Occupancies legalized by official decrees
2. Occupancies legalized by official decrees, but the occupants have overstepped their occupancy permits
3. Illegal occupancies by occupants with a private adjacent property conforming to legal requirements
4. Illegal occupancies by occupants who do own a private adjacent property but non-conforming to legal requirements
5. Illegal occupancies by occupants who do not own any private adjacent property.

Several researches conducted on the status of the coastal properties confirm the same points listed previously. In fact, Habib (2017) asserts that out of the 5,2 seaside's million square meters only 2,6 are licensed. The other 2,6 million have operated illegally for no less than 10 years. In fact, Habib (2017) puts forward how „some of the investors who have a 99-year license to build and operate sea resorts and beaches pay to the treasury annual rents ranging from \$ 333 and not exceeding the \$700“ (p. 2). Moreover, the economist Ghazi Wazni (in Habib 2017) explains how the afore-mentioned properties are properties of the Lebanese Government and ought to be used to the sole benefit of the public at large. Wazni continues that many investors encroached on these properties during the absence of state during the Lebanese war (in Habib 2017). The modest estimates the value for every square meter of the unlicensed maritime properties is at least \$5000 and this means that the value of these properties is far over \$10 billion. These properties are public properties and these investors built sea resorts and beaches on these lands.

People today see property either as „the thing owned“ or as „a complex bundle of rights that regulate the relationship between people with respect to things“ (Thorup, Bruun, Risager & Cockburn, 2017). Each country has a set of properties regulated according to a set of laws. Lebanon issued such laws as early as 1925.

According to the classification of the Lebanese Decree Law No 144/S, 10/6/1925, Farah (2015) emphasizes that each property, which does a private individual not own, or company is classified as a public property. This public property is either under the ownership of the government or the municipalities. These properties are henceforth denoted as „the property of all citizens“ (p. 1). Von Benda-Beckmann (2009) defines public property as any property owned by a country's government and is constructed or assigned for the benefit of the public at large. Accordingly, Fawaz (2019) confirms that the only agency entitled to make decisions pertaining to public properties is the government. This is why the government formulates special decrees and designs laws to govern public space. Moreover, in Beirut, both the minister of environment and the

minister of public works and transportation are the ones entitled for issuing decisions related to public areas.

On the same subject, Soksouk and Bekdache (2015) confirm that „the key players involved in decision-making about public Space in Beirut are the Municipality of Beirut, the National Government of Lebanon and the Directorate of Urban Planning (DGU)“ (p. 4).). When it comes to DGU, Soksouk and Bekdache (2015), approve that the DGU has the power– entrusted to it by Lebanon’s urban planning law 69-to regulate the built environment and the infrastructure. DGU was also entrusted the authority to forbid any construction that can harmfully affect the surrounding area as well as the authority to „order the acquisition of land for public purposes“ (Soksouk & Bekdache, p. 4). Moreover, Soksouk and Bekdache (2015) follow that „The DGU plays a big role in decision-making about public spaces, especially because it could impede projects that might affect public spaces. However, financial limitations and political entanglements have obstructed its ability to play an effective role in the process. According to a former president of DGU, the DGU is not playing the essential role that it could play. The DGU has in principle no specific political or sectarian affiliations; however, all its decisions have to be approved by Cabinet, if they are to hold – meaning that political factors swiftly come into play“.

In most countries, the coastline or a significant part of it is legitimately defined as „common public property or inalienable state property held on behalf of the people“ (Cullinan, 2006). Coastal Public Property comprises coastal waters, land plunged by coastal waters, islands, shoreline, admiralty reserve, land held by the State, land reclaimed and natural resources on any of the above („Welcome to Coast KZN“, n.d.).

According to Cullican and the Food and Agriculture Organization of the United Nations (2006), there is a variety of systems of ownership. To start with, the private cannot own the land including the „seashore and the immediately adjacent foreshore, and the land submerged under estuaries, rivers and territorial seas,“ (p. 98) as these properties belong to the public. Any other land in the coastal areas can be owned privately; despite the fact, that usually government or public bodies like the municipalities own this land.

From an integrated communication management (ICM) perspective on unifying marketing communication elements such as public relations, social media, and audience analytics, shows that some rights are preserved to the usage of coastal public properties. In fact, and according to Schlager and Ostrom, 2012, a natural resource’ rights are identified as follows:

1. „The right of access to it;
2. The right to use, exploit or withdraw it;
3. The right to manage the resource, in the sense of the right to regulate the internal use patterns and to transform the resource by making improvements (e.g.: the right to build and develop);
4. The right to determine exclusion, namely decide who may have access to it and on what terms; and
5. The right to alienate the resource“ (Schlager and Ostrom, 2012 p. 249).

Nevertheless, according to Cullinan (2006) in the case of a lack of legislation, the owner has all the above rights if they had not been „redistributed to other parties like an authorized user.“ (p.98)

III. Current challenges that faces the coastal property management in Lebanon

The division of the Lebanese Coastal Properties is highlighted in Mehdi (2004), points out that according to Dar Al-Handasah & IAURIF (2003), the Lebanese public coastal area expands over an area of 210 Km in length. The coastal area is approximately around 8% of the Lebanese total area, comprises 33% of the total built-up area in the country and hosts 55% of the total population.

As previously mentioned above, the Lebanese coastal public properties are divided into five sections estimated at 4 901 726 m² of which 2 365 938 m² or around 48% are licensed. The other 2 535 788 m² or 52% are illegal and unlicensed. Undeniably, exploiting coastal public property for business developments is not allowed except in the zones selected for this end. Moreover, the exploitation has to be partial and has only happens in the surface area required for the accommodations which reach seawater.

According to previous research conducted on the abuse and corruption in the Coastal Public Sector, Delia Ferreira Rubio admits in Transparency International, „Corruption is much more likely to flourish where democratic foundations are weak and, as we have seen in many countries, where undemocratic and populist politicians can use it to their advantage“ (e.V., 2018).

This of course is the case of Lebanon. In fact, corruption has been an ongoing practice in Lebanese government's management of properties. According the Corruption Perception Index Lebanon is ranked 28/100 and rated 138/180 countries; this has been the case throughout the years 2015 until 2018 (e.V., 2018). Many actors are responsible for such a corruption. When it comes to coastal property abuse, Zbeeb (2012) confirms that „former and current presidents, ministers and parliamentarians, political parties, party officials, local chieftains and their lackeys who carry the titles of investors or entrepreneur“ are conducting „protected and organized“ operations to take hold of coastal public properties in Lebanon.

Zbeeb (2012) explains that the Ministry of Public Works and Transportation sent a report to the Prime Minister's office disclosing shocking information about systematic and protected operations to take hold of public beachfront properties. This same report points out the names of violators ranging from Mosbah al-Ahdab, to Roger Jean Eddeh, to Youssef Kanaan, and other renowned public figures who are „using their seafront properties as touristic establishments, industrial facilities, agricultural lands, military installations, and even centers of worship“. Undeniably, such practices are a violation of Lebanese people's constitutional right to freely access the coastal public properties, and in particular the beaches.

The report, Zbeeb (2012) continues, estimates the encroached area to be around 2 535 788 square meters with only around 1 356 938 million square meters that are licensed. Such licenses Zbeeb (2012) confirms are founded on „on cabinet decisions which violate the constitution and basic laws,“ as they assign rights to some people at

the expense of the rest of the Lebanese population. These occupiers make millions of dollars each year.

An example of such a prevailing corruption is Solidere, Zbeeb (2012) points out. He also highlights that Solidere holds an estimated 870 000 square meters' area facing Beirut from Mina al-Hosn to the port. Undoubtedly, Solidere was granted this right after manipulated legislations. Solidere, the private real estate company, controlled the area by establishing large plots for roads, infrastructure, and closed gardens. Zbeeb (2012) assures that such plots comprise the BIEL exhibition area and surrounding facilities. Solidere also occupies the western tourist port, which is estimated around 67 000 square meters. It also has the right to „invest in it for 50 years for a paltry LL2 500 or \$1,67, per square meter.“ Solidere, according to Zbeeb (2012), holds the incomplete eastern tourist port, which it bought from the Lebanese State for \$1.33 per year per square meter and for 50 years too.

Zbeeb (2012) adds that the encroachments do not stop with Solidere. He continues that there exists around one million square meters in Dbayeh owned by Joseph Khoury's company where a marina and numerous other facilities were constructed. The company now works in partnership with UAE's Majid al-Futtaim's company to establish the almost finished luxurious Waterfront City.

Zbeeb (2012) names many other encroachments that the ministry did not mention in its report. Among them: the sea area reclaimed to build Beirut airport's newest runway, the Military Beach in Ras Beirut, Jounieh, and Tripoli, and many other reclamations to build fishing ports, tourist harbors, and expand highways. One million meters being added at the new corniche between Tripoli and al-Mina promoted by MP Robert Fadel and a group of wealthy investors to develop a playground for the rich and reap generous profits. Nowadays, Beirut's only public beach, Ramlet Al Baida recently lost a sizeable chunk to the construction of a five-star hotel that juts out on to the sand. Of course, this five-star hotel namely Eden Bay faced protests but the government ignored that as well. It is also important to mention that there is another coastal area under threat, the Dalieh, up the coast from Ramlet Al Baida, where plans of building an extensive tourist area are under study and where a boutique hotel is set to be established. This of course will cost the myriad fishermen and the Beirut public not to enjoy the public place they had been visiting for decades. The 2017 Lebanese annual budget aimed to force resorts to pay their long-dating taxes and fines, which amount, to around \$1 billion – but to no available.

This corruption of the Lebanese public administration is partially because of the administration's safeguards against the exploitation and the interference of many of the politicians. Consequently, the Lebanese people (Transparency International 2011) consider Lebanese public administration as the second most corrupt sector in Lebanon.

This is long established by the Lebanese Transparency Association, which assures that „Bribery is rife within the public administration and is considered a basic norm in the domestic political life“ (Lebanese Transparency Association 2011).

As if what was mentioned above isn't challenging enough, the following challenges are directly facing, blocking, and paralyzing the Public Properties Management.

Frensch & Fisher (1994) confirms that one of the least utilized local resources in several countries around the world is public property asset. In general, in developing

countries, any use or transfer of public property undergoes many procedures before granting any permission (Kaganova & Nayyar-Stone, 2000). This, according to Kaganova and McKellar (2006) is due to the fact that in such countries properties are „ideologically sensitive.“ Such practices, confirm Kaganova and Nayyar-Stone (2000), develop obstacles to the government, which instead of being a simple provider needs to ensure a sound economic environment.

Management of public properties encompasses many challenges that require robust follow up from government side mainly linked to the number of entities and personnel involved in the process of public properties management. Male, S. (2010) argues, „The federal structure within many government departments is still seen as one of the more significant obstacles to rolling out a coherent, consistent and common approach to Property Assets Management across the civil estate“ adding to that „difficulties in embedding change deeper within the public sector“.

„Across the local authority, there appears to be a long way to go before it is general practice for property assets to be routinely managed in a strategic fashion. Property is a resource which, alongside others such as ICT and staff, needs to be actively managed at both service and corporate levels“, reports the (Audit Commission 2000).

IV. Asset Management Framework as a possible solution for these challenges

Implementing an asset management framework has a set of challenges identified in literature.

The first challenge as exposed by Kaganova & Nayyar-Stone (2000) „is the lack of a legal and institutional framework“. Many local governments do not have the necessary discretion in the management of real property assets and face difficulties in developing appropriate incentives for public assets and asset managers. In more specific terms, the legal and institutional framework for managing the assets of local authorities is not sufficiently established or lenient in many countries (Kaganova & Nayyar-Stone, 2000). Nevertheless, another challenge is also linked to the regulatory framework for managing local assets, is that the law does not clearly define local public properties. For instance, in Russia there is no organization that clearly defines public land in cities that belong to different levels of government. Albania and Kyrgyzstan have not adopted any public property laws. Roman and Macedonian legal systems are plagued by legal disputes between central and local governments over land ownership (Kaganova & Nayyar-Stone, 2000). Furthermore and as identified by Kaganova & Nayyar-Stone, (2000) is the nature of public assets; non-profit. Although most local governments are under financial pressure due to increased demand for public services and reduced central government support, local governments continue to manage public goods instead of income generating resources. There is no regular deliberation of the efficiency of the use of public possessions or their financial routine in order to identify the cost-effectiveness of the assets. Only the capital costs of new public projects were problematic. In the beginning of 1980s, public real estate was treated as an asset that produced a combination of quantifiable and hard to quantify revenues (including benefits), rather than a public good (Cagle, 2003).

Moreover another challenge relates to cross jurisdictions in managing public assets. According to Kaganova, McKellar and Peterson (2006), the management of public properties is highly rated, with each category falling under a diverse jurisdiction or bureaucracy. It works with different job policies and procedures within a particular bureaucracy. In almost all countries, different categories of real estate, even individual real estate, are managed according to the rules of local authorities. Traditional practices are often adopted instead of evaluating and selecting the most appropriate type of property management. Each specialty or authority shared in the asset management process has its own rules, procedures and policies, which sometimes oppose each other. This is due to the fact that each authority has its own objectives without any coordination between them. According to Priest (2006, p. 237), the most obvious problem in many organizations, including local government, is the absence of coordination between property management and other entities that are mainly due to shortfalls between supply and demand.

A major obstacle is the presence of complexity in setting objectives by public organizations. According to Simons (1993, p. 49), the objectives of private organizations are not aligned with that of the public entities. „The objective of private firms in dealing with their assets is driven primarily by profit motive, either as a cash generator or as a tool to aid production. On the other hand, the public sector, as a non-profit organization, recognizes both efficient operations and equitable distribution of resources as important objectives“. Moreover, the objective created in asset management is to get most private and public institutions to recognize the capital of their assets (Priest, 2006). Despite the simplicity of the concept, determining the value of publicly owned assets is complex in operational, financial and accounting terms. Local government needs to think about many aspects very cautiously and keep all aspects and results of the management process in an appropriate perspective.

Political interests can also hinder making decisions about assets in local government. Politicians enjoy power in a variety of areas, whether through their political parties or their parliament that they can invest in influencing asset managers. Indeed, many researchers have identified political power and agendas as an impediment for managers of public properties. One more challenge identified by (Hanis M., Trigunarsyah B., Susilawati C., 2010) as a power-related is the cross jurisdictions in public asset management. Various jurisdictions or bureaucracies oversee management of public assets and that can be specified depending on its occupants and/or users. Properties of different classes, even individual ones, are managed based on the specific policies within their division. In addition to jurisdictions, revenues of public properties are not tracked on a property-by-property basis; this is mainly since this information is not collected within governmental budgeting systems (e.g. UK, Newstead and US). (Hanis M., Trigunarsyah B., Susilawati C., 2010) have highlighted that absence of accurate and up to date information about assets' values as well as revenues affect the ability of governments to assess the value of these assets at time of sale and affect as well their ability to make the right decisions in regards to disposing the asset or maintaining it. „Bookkeeping values for property often are so outdated as to be meaningless“ (Hanis M., Trigunarsyah B., Susilawati C., 2010).

One more challenge identified in literature is the scarcity of data necessary to manage public property. (Kaganova et al., 2006, pp. 14 – 15) reported that information

about real property constitute a major issue among advanced reformers. „As of 1996, only 65 percent of all local authorities in New Zealand and 66 percent in England and Wales had their property records computerized (Kaganova et al., 2006). As of 1997, Washington, D.C., had duplicative and inconsistent inventory records of buildings that the city owned and substantially incomplete inventory of in-and-out leases, in addition to more inclusive information. Even in early 2002, there was no reliable government-wide data on property holdings of the federal government in the United States. Its worldwide inventory lacked such key data as space utilization, facility condition, historic significant“ (Kaganova et al., 2006). Since then, there has been a major enhancement in the quality of inventory data in the United States. The case of South Sulawesi Provincial Government is no different according to Hanis M., Trigunaryah B., Susilawati C., (2010); as of 2008, only 50 percent of all local governmental divisions had the records pertaining to their properties computerized. As such, it is safe to presume that deficiencies in inventory records are the norm in most locations.

Lack of an institutional and legal framework represents another challenge for many local governments as the latter lack the necessary knowledge of property asset management. They are also struggling to put in place appropriate incentives for property and wealth managers. In other words, the institutional framework for managing local government assets has not been sufficiently developed. Another problem associated with the regulatory framework for managing local assets is that the law does not present a clear definition of what falls under public property. The definition of local public ownership is often based on government regulations regarding management of government / local government assets. In most cases, this definition is very general and difficult to translate into practice by local authorities. There are no other practical guidelines for local officials regarding public property management activities (Kaganova et al., 2006).

The nature of public properties as non-profit represents a challenge. In their research on the public sector assets framework within the context of developing countries, Hanis M., Trigunaryah B., Susilawati C., (2010) spoke of the case of the government of South Sulawesi Province that was facing financial pressure. The province and as a result of increased public services demand and decreased subsidies from central government, maintained its old treatment of public assets as public goods and as non-income generating resources.

There are conditions common to local governments around the world regarding property assets (Hanis M., Trigunaryah B., Susilawati C., 2011). And, if these elements could be implemented in Lebanon, that would definitely solve or usher the solution of our coastal problem. First, the decentralization moved from the central government to the local government to become a major owner of a property almost overnight (Hentschel and Kaganova, 2007). Second, this change is often not followed by an adjustment of income to support local government ownership of assets (Too, 2007). Third, there is a huge gap between the demand for public services and the availability of assets as a support tool to successfully deliver these services (Ayuningtiyas, 2008). Fourth, depreciation of assets becomes an important factor to consider in asset management activities (Kaganova and Nayar Stone, 2000).

The following figure summarizes the consequences of adopting a reactive management approach to properties management instead of building asset management

systems for all public properties that the government owns including the coastal ones; subject of this research.

As can be seen, of the highlighted consequences are badly utilized properties and excessive vacant properties. Both these consequences are identified in this research as major obstructions towards effective and efficient management of public properties in general and coastal properties in particular.

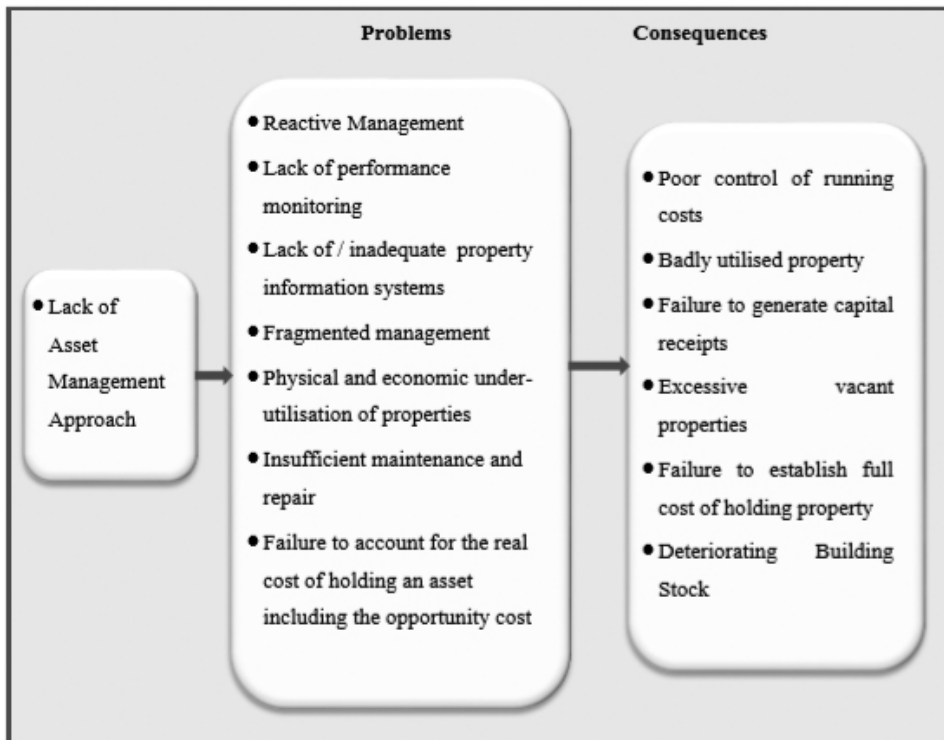


Figure 1. Lack of assets Management Approach (Audit Commission – 2000)

As a set of possible solutions and as reference to the issues mentioned in Grubišić (2009), there is a set of proposed elements that authorities have to deal with in order to flow forward in the plan of adjustment for a better property management:

- Recovery of the abused coastal properties and applying the real fees on them.
- Implementing the Work Decree n. 2522 (15.07.1992) that defined the adjusted fees for rental of coastal properties.
- Defining taxes on all abuse of coastal properties and applying the law.
- The estimated amount of the abused rented coastal properties is around 500 Billion LBP, which if collected would definitely adjust the public debt.
- Increasing awareness about the role of property as a strategic asset.
- A better and effective performance management framework.

- A highly efficient corporate culture for asset management.
- Effective and in depth corporate approach to property ownership.
- Long-term functional asset management plans.
- Major improvements to portfolio in terms of condition, suitability, sufficiency, accessibility and running and operating costs.

V. Conclusion

The Lebanese state suffers from economic and financial crises that make it vulnerable to serious internal structural shocks. These crises are accompanied by, a burning environment between devastating wars, and military conflicts and economic sanctions. This makes the Lebanese entity, in its current form, vulnerable to the repercussions of transformations in the entire region. It is a mistake to believe that the economic crisis in Lebanon is the result of immediate and temporary causes, as the economic downturn, high public debt and fiscal deficits are the product of accumulations of a political system that carries with it the seeds of contradictions and conflicts, and of an unproductive entire economic approach that has roots since the inception of the Lebanese Republic. The events in Syria in 2011 contributed to exposing the fragility and deterioration of the Lebanese internal situation and exposed the failure of the Lebanese economic model in facing challenges and even in preventing crises.

As mentioned above and discussed throughout the research, the major challenges facing the rental of coastal properties, the corruption, the lack of a proper taxes or fees for these properties were highlighted. Furthermore, what should be done in order to regain control over these properties and in order to stop the corruption and to reestablish a well managed system also was explained. The outcomes are numerous, but what is truly needed is the application and implementation of a proper managerial and financial system.

This is the case of Lebanon; corruption has been an ongoing practice in Lebanese government's management of properties. According to the Corruption Perception Index Lebanon is sadly ranked 28/100 and rated 138/180 countries, and if those issues aren't healed, this rank is most probably to go worse. Thousands of square meters of coastal properties are usurped and abused, and under valued, and if the government doesn't control this, that might be a true financial threat to the national treasury.

Real values should be applied on these properties and well collected, furthermore, implementing the Work Decree n.2522 for redefining and adjusting the fees. And with a proper managerial approach, defining taxes and applying the law shouldn't be an obstacle anymore. Hopefully, this could become the norm and for a long-term and functional period of time to readjust and set it all under control. Major improvements are highly needed and a must, otherwise this corrupted situation that is a failure of a state could continue to exist. Setting the right conditions through a sustainable system and with a high performance and correct logistics, nothing is impossible. Throughout my research I felt a huge responsibility in my readings and research, and I had to go deeper and conclude potential and possible solutions. What is also hoped for, is that if corrections and adjustments were implemented, to remain functional to the coming generations and not to be ruined and blocked with future governments.

REFERENCES:

1. Arvidsson, G. (1986), „Performance evaluation“, in Kaufmann, F.X. et al. (Eds.), *Guidance Control and Evaluation in the Public Sector*, Walter de Gruyter, Berlin.
2. <https://studies.aljazeera.net/ar/reports/2019/09/190930103203919.html#a2> accessed on November 10th, 2020
3. Benda-Beckmann, F., Benda-Beckmann, K. & Wiber, M. (2009). *Changing properties of property*. New York: Berghahn Books.
4. Bongiu, G. (2008). Changing properties of property edited by von Benda-Beckmann, Franz, Keebet von Benda-Beckman, and Melanie G. Wiber. *Social Anthropology*, 15(3), 377 – 378. doi: 10.1111/j.0964-0282.2007.00023_3.x
5. Cagle, R. F. (2003). Infrastructure asset management: An emerging direction. *AACE International Transactions*, PM21.
6. Callahan, K. (2007). *Elements of effective governance: Measurement, accountability and participation*. Boca Raton: CRC/Taylor & Francis.
7. Charles, A. S. & Alan, C. B. (2005). Asset life cycle management: Towards improving physical asset performance in the process industry. *International Journal of Operations & Production Management*, 25(5/6), 566.
8. Carter, N., Klein, R. & Day, P. (1992). *How organizations measure success: The use of performance indicators in government*. London; New York: Routledge.
9. Cullinan, C. & Food and Agriculture Organization of the United Nations. (2006). *Integrated Coastal Management Law: Establishing and Strengthening National Legal Frameworks for Integrated Coastal Management Issue 93 of FAO legislative study, ISSN 1014-6679*. Rome: Food & Agriculture Org.
10. Farah, A. (2015). Official Sites Where Public Money is Wasted. Al Joumhouria.
11. Fawaz, M. (2019). Reframing the debate to save what is left of Beirut’s shrinking seafront. Retrieved from <https://www.lcps-lebanon.org/featuredArticle.php?id=90>
12. Frensch S. & Fisher D., (2007), *Asset Management – Der Markt in Bewegung*. Frankfurt am Main: Ernst & Young Real Estate GmbH.
13. Grubišić, M., Nušinović, M. and Roje G., (2009), Towards Efficient Public Sector Asset Management, *Financial Theory and Practice* 33 (3).
14. Hanis M., Trigunaryah B., Susilawati C., (2010). „Public asset management framework for local governments: opportunities and challenges for public asset managers“. The Hong Kong Polytechnic University, Hong Kong.
15. Hanis M., Trigunaryah B., Susilawati C., (2011). The application of public asset management in Indonesian local government: A case study in South Sulawesi province. *Journal of Corporate Real Estate*, Volume 13, Number 1, 2011, pp. 36 – 47(12): merald Group Publishing Limited, <https://doi.org/10.1108/14630011111120332>
16. Habib, O. (2017). Illegal Seaside Ventures Pose Challenge for Fine Collection. *Daily Star*. Retrieved from <https://www.pressreader.com/lebanon/the-daily-star-lebanon/20170720/281642485227374>
17. Kaganova, O. (2006). *Managing Government Property Assets: International Experiences* (1st ed.). Washington, D.C.: The Urban Insite Press.
18. Kaganova, O., McKellar, J. & Peterson, G. (2006). Introduction. In O. Kaganova & J. McKellar (Eds.), *Managing government property assets: International experiences* (1 ed., p. 2). Washington, D.C. 20037: The Urban Institute Press.

19. Kaganova, O. & Nayyar-Stone, R. (2000). Municipal real property asset management: An overview of world experience, trends and financial. *Journal of Real Estate Portfolio Management*, 6(4), 307.
20. Male, S. (2006). *Improving Property Asset Management in the Central Civil Government Estate*, Leeds University
21. Mehdi, S. (2004). *Coastal Area Management Programme – Camp Lebanon*. Retrieved from <http://iczmplatform.org/storage/documents/asjLMelZtRXWwvOklldLPnHy-1hFSIbDQB9os9DaH.pdf>
22. Ministry of Economy and Trade, „Lebanon’s Economic Vision or McKinsey’s Plan“, 2019, (entry date: 17 September 2020): <https://bit.ly/2kPraOB>
23. Mohd Isa, Z. (2001). *The Management of Public Property in Malaysia*. International Conference FIG. Working Week 2001. 6-11 May 2001. Seoul, Korea. pp. 1 – 6.
24. Muhtar, K. (2012). *Technology to Prevent Corruption in Lebanon*. *Reviews Universe*.
25. Omar, A. (2019). *The Lebanese Economic Crisis: Reality and Repercussions*. Accessed through <https://studies.aljazeera.net/ar/reports/2019/09/190930103203919.html> on November 10th, 2020.
26. Priest, R. (2006). Integrating property management into overall business and financial planning. *Journal of Retail & Leisure Property*, 5(3), 235.
27. Schlager, E., & Ostrom, E. (2012). *Property-Rights Regimes and Natural Resources: A Conceptual Analysis*. Retrieved from
28. http://dlc.dlib.indiana.edu/dlc/bitstream/handle/10535/3857/Schlager_and_Ostrom--Property_Rights_regimes_and_natural_resources_a_conceptual_analysis.pdf?sequence=1
29. Simons, R.A. (1993). What public managers could learn from the private sector. *Journal of Property Management*, 58(1), 48.
30. Soksouk, A., & Bekdache, N. (2015). Private interest closing social space? A critical analysis of Lebanon’s real estate sector. Retrieved from <https://www.international-alert.org/news/towards-peace-economy-lebanon>
31. Thorup, M., Bruun, M., Risager, B., & Cockburn, P. (2017). *CONTESTED PROPERTY CLAIMS: What Disagreement Tells Us About Ownership* (1st ed.) ROUTLEDGE.
32. Too, E (2008). A framework for strategic infrastructure asset management: In: 3rd World Congress on Engineering Asset Management and Intelligent Maintenance Systems Conference (WCEAM-IMS 2008): Engineering Asset Management – A Foundation for Sustainable Development, 27-30 October, 2008, Beijing, China.
33. Usurpation of Lebanese coastal public property, 5 million m2 : When will the state recover them ?. (2015). *The Monthly*, (158).
34. Welcome to Coast KZN. Retrieved from <http://www.coastkzn.co.za/>
35. Zbeeb, M. (2012). *Lebanon’s Seafront Aggressors: The Names and the Details*. Al-Akhbar newspaper.

ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕД УПРАВЛЕНИЕТО НА ИМОТИ ПУБЛИЧНА СОБСТВЕНОСТ В ЛИВАН

*Едуард Дау – докторант на ВСУ „Черноризец Храбър“,
email: eddydaou85@hotmail.com*

Резюме: Ливанското правителство получава ниски приходи от дейностите в сферата на управлението на публичната собственост и това не помага на ситуацията в страната, където публичният дълг е много висок и продължава да нараства с течение на времето. Причините за това пряко и косвено се свързват както с неспособността на правителството да събере таксите, така и с ниските приходи от таксите за ползване, налагани по административен и законодателен път. Настоящото изследване дискутира потенциала на крайбрежните имоти в Ливан, които са били заети незаконно от години (около 52%) и които могат да генерират значителни приходи за правителството.

Основната цел в това изследване е да се проучат някои предизвикателства пред държавното управление, които блокират и парализират административно-управленските практики по отношение на публичните имоти. Следователно, акцентът е поставен върху теоретичните и нормативните аспекти, свързани с крайбрежните имоти, като съществена част от имотите публична собственост, и върху възможните области, в които държавата може да подобри практиките си за управление на публичния сектор като цяло, както и на портфейла от активи в частност.

Ключови думи: имоти публична собственост, крайбрежни имоти, управление на публичната собственост, рамка за управление на активи

CHALLENGES FACING THE PUBLIC PROPERTIES MANAGEMENT IN LEBANON

*Edouard Daou – PhD student at Varna Free University „Chernorizets Hrabar“,
email: eddydaou85@hotmail.com*

Summary: The Lebanese government is receiving low revenues out of its occupancy (regarding the public property management) and this is not helping the country's situation where its public debt is very high and keeps on increasing over time. The reason for this low revenue is caused directly and indirectly by the government that is unsuccessful in collecting the fees and/or caused by the low revenues of the occupancy fees enforced on legal ones. The present research discusses that in Lebanon there is a broad opportunity with all coastal properties that have been occupied illegally for years (around 52%) and that are able to generate extensive revenues to for the government.

The main objective in this research is to study some challenges which are directly facing, blocking, and paralyzing the public properties management. Hence, the accent is put on the theoretical and normative aspects of public coastal properties, as an essential part of public properties, and on the possible areas where the state can improve its management practices for the public sector in general including its assets portfolio.

Keywords: public properties, coastal properties, public property management, asset management framework

ПСИХОЛОГИЯ



ДЕТСКОТО РАЗБИРАНЕ НА ЕМОЦИИТЕ

Румен Стаматов, Светлана Сарийска

Въведение

Разбирането на собствените и чуждите емоции е един от конституентите на емоционалната компетентност и условие за оптималното функциониране и развитие (Pons&Harris, 2005). Настоящото изследване представя преглед на основните концепции и емпирични изследвания, които разкриват измененията в разбирането на емоциите в контекста на развитието. Изследването е разделено на три части: първата част представя значението на разбирането на емоциите за оптималното функциониране; втората част – особеностите на разбирането на емоциите и стadiите, през които преминава развитието, третата част – променливите, от които зависи самото развитие на разбирането, отразени в различните концепции.

Значение на разбирането на емоциите

Емоционалното разбиране предсказва:

- сензитивността към емоционалния свят на другия и осмислянето на собствените емоции;
- регулирането на емоциите и справяне с вътрешните конфликти;
- просоциалната компетентност – отклика към състоянието на другия, изразен чрез различни действия;
- емоционалната компетентност, която е основа за изграждане на отношенията с другите;
- развитието на емпатията и симпатията;

Проф. д-н Румен Стаматов, Катедра „Психология“, Варненски свободен университет „Черноризец Храбър“

Доц. д-р Светлана Сарийска, Катедра „Психология“, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

- съвместната дейност – координиране на действията за постигане на преследваните цели, решаване на интерперсонални конфликти;
- организирането на играта;
- удовлетворението от училището и взаимодействието със съучениците, популярността и академичните постижения;
- задоволяването на потребността от принадлежност и свързаност;
- психичното благополучие (Cuisinier et al., 2010; de Rosnay, Harris&Pons, 2008; Halberstadt, Denham&Dunsmore, 2001; Pons et al., 2015; Tornare, Czajkowski&Pons, 2015; Viana et al., 2016; Von Salisch, Haenel&Denham 2015).

Разбирането на емоциите влияе върху:

- приобщаването към света на връстниците и откриването на собственото място (Arsenio&Lemerise, 2001; Denham, 1998; Saarni, 1999);
- развитието на социалната компетентност, приемането от връстниците, преодоляване на различията, разговорите и споделянето на значими преживявания (Denham&Couchoud, 1991; Denham et al., 1990; Dunn&Cutting, 1999; Dunn&Herrera, 1997);
- качеството на взаимодействията с връстниците и организирането на дейностите (Harris, De Rosnay&Pons (2016); Garner&Estep, 2001);
- регулирането на гнева по време на игрите (Garner&Estep, 2001) и заставането на чуждата гледна точка (Dunn, Cutting&Fisher, 2002);
- аргументирането при обосноваване на позициите в общуването с братя и сестри, осигурява осмисляне на ситуацията от различните перспективи и изграждане на адекватно поведение (Dunn et al., 1995; Garner, Jones&Miner, 1994);
- адаптирането в училище, развитието на академичната компетентност и постижения (Izard et al., 2001).

Трудностите в емоционалното разбиране предсказват различни интернални и екстернални проблеми (Fine et al., 2003). Проблемите с емоционалното разбиране са предиктори на проблеми в общуването с връстниците и въвличане в разрушителни поведения (Denham, Blair et al., 2002; Denham, Caverly et al., 2002), отдръпване и затваряне в себе си (Izard et al., 2001), нисък социален статус (Mille et al., 2005), неприемане от връстниците (Arsenio, Coorperman&Lover, 2000), податливост към изкривявания при приписване на емоции в различни ситуации (Denham et al., 2003).

Разбирането на емоциите засяга емоционалните преживявания, изразяването и регулацията на емоциите (Denham, Caverly et al., 2002).

Разбиране на емоциите

Изследванията върху разбирането на емоциите могат да се обособят в три групи:

- *първата* обхваща изследвания, които са насочени към осмисляне на разпознаването на различните емоции, развитието на емоционалния речник и овладяването на емоционалните категории;

– *втората* обхваща изследвания, които са насочени към осмисляне на разбирането, причините, които предизвикват отделните емоции, следствията от изпитваните емоции, влиянията на отделните променливи – ситуационни и персонални, върху разпознаването на емоциите, промяната на интензивността на изпитваните емоции, възможността да бъдат изпитвани едновременно различни емоции с различни валентности;

– *третата* обхваща изследвания, които са насочени към проследяване на отношенията между разбирането и изразяването на емоциите, както и влиянията на емоционалното разбиране върху когнициите и поведението.

Всички тези изследвания са основани на определени концепции и емпирични процедури, включващи различни изследователски методи в опита да очертаят траекториите в развитието на емоционалното разбиране, представено в разграничими стадии (Harris et al., 2016; Pons, et al., 2015; Wellman, 2014).

В тази част от изследването ще проследим развитието на разбирането на емоциите, като очертаем откритията от емпиричните изследвания в обособените полета и стадияте, отбелязани от Pons, Harris&De Rosnay, 2012.

Развитие на разбирането на емоциите

Независимо от дебатите върху стадиялността на развитието, породени от индивидуалните различия в емоционалното разбиране, ще приемем тази рамка, за да представим възрастовите различия в разбирането и отношенията с когнитивното, афективното и персоналното развитие.

Първи стадий (от 1 – 2 до 4 – 5 години)

Разпознаването на емоционалната лицева експресия е съществено за емоционалното функциониране и разбиране. За това не е изненадващо, че тази способност се появява твърде рано и продължава да се развива. Могат ли децата да свържат дискретните емоции с тяхната лицева експресия? Емпиричните изследвания предоставят доказателства, че децата започват да разпознават и словесно да обозначават базовите емоции, като щастие, тъга, гняв, страх, изненада, отвращение и ситуацииите, от които се извличат (Gao&Maurer, 2009, 2010; Mancini et al., 2013; Rodger et al., 2015; Widen&Russell, 2013; Denham&Couchoud, 1990; Denham, 1997; Dunn&Hughes, 1998). При разпознаването на тези емоции децата не се ограничават до настоящата реалност. Могат да разговарят за въображаемите емоции на измислени герои, за емоции, които са били изпитвани в миналото или биха могли да се изпитат в бъдещето, както и да свържат изпитваните емоции с въображаеми контексти (например, че преследването от чудовище може да предизвика страх). На този стадий разбирането на емоциите е основано на информация, извлечена от ситуацииите и лицевата експресия. Децата разграничават изпитваната емоция в зависимост от ситуацията. Разбират, че между ситуацииите и изпитваните емоции съществува връзка: ситуации могат да предизвикват определени емоции. Даже 2 – 4-годишните деца могат да разберат чуждите емоции в определен контекст, когато тяхното изразяване е ясно, непротиворечиво и не включва разно-съдържателни емоции (Widen, 2016). Например разбират, че геро-

ят от историята ще изпита щастие, когато получава подарък за рождения ден, или страх, когато се доближи до куче, което започва да лае. Около четвъртата и петата година децата разбират влиянието на различните прототипични ситуации върху емоциите. Могат да разграничат информацията, идваща от лицевите изрази, от информацията, идваща от ситуацията (Widen, 2017; Harris, 1989) и да я използват за регулиране на поведението си (Harris et al., 2016). Децата реагират по различен начин на изразеното щастие, тъга, болка или гняв. На позитивните емоции отговарят с позитивни емоции или с подкрепящо поведение, на негативните – с избягващо поведение или с пренебрегване на емоционалната експресия (Denham, 1998). Изследванията показват ясно изразени визуални предпочитания към усмихнато лице в сравнение с неутрално лице (Bayet, Quinn, et al., 2015).

Децата могат да обединят информацията, извлечена от ситуациите и лицевите изрази в цялост (Harris, 1989), и да използват съчетанията на вокална и лицева експресия, за да определят изпитваните емоции (Lewis, Sullivan&Vasen, 1987). Още през първата година притежават известно разбиране за отношенията между лицева експресия и вътрешни състояния. Например 8 – 10-месечните деца очакват героя, който е постигнал своята цел, да демонстрира позитивна, а не негативна експресия (Skerry&Spelke, 2014). Очакват да изрази позитивна експресия към обекта, който може да достигне, в сравнение с обекта, който не може да достигне (Phillips, Wellman&Spelke, 2002). Взети заедно, резултатите от изследванията показват, че в края на първата година децата свързват позитивните емоционални изрази с постигане на целите, което е и в подкрепа на теорията за ума по отношение на разбирането на емоциите (Wu&Schulz, 2018).

На този стадий децата започват да осъзнават влиянията на желанията върху емоциите, но все още не могат да разберат как е възможно в дадена ситуация героите от представените истории да имат различни и дори противоположни желания. Не могат да разберат как героите, намиращи се в една и съща ситуация (например, които са жадни и намират бутилка мляко), имат различни желания – единият обича млякото, а другия мрази млякото, и съответно да изпитат различни емоции – удоволствие или неудоволствие.

За разпознаването на чуждите емоции може да се съди и от ситуациите, в които трябва да схванат неистинските представяния на чувствата. Малките деца трудно откриват прикриването на истинските чувства. Способността за разпознаване на не-истинското изразяване на чувствата се появява много по-късно (Harris et al., 2016; Saarni, 1998).

Около втората година с развитието на лингвистичните способности започват да се използват думи, обозначаващи основните емоции: щастие, тъга, гняв и страх по отношение на ситуации и състояния, свързани с плача и болката. С думите се обозначават както собствените, така и чуждите състояния, състоянията, свързани с миналото, настоящето и бъдещето (Wellman&Banerjee, 1991).

Втори стадий (от 4 – 5 до 7 – 8 години)

Между четвъртата и петата година децата започват да осъзнават влиянията на персоналните желания и предпочитания върху емоциите. Също така осъзнават влиянието на времето върху емоциите. Разбират, че интензивността на емоциите

избледнява с течение на времето. Между седмата и осмата година повечето деца разбират връзката между емоции и време (Harris et al., 2016; Saarni, 1989).

Между четвъртата и петата година децата започват да разбират въздействията на предизвиканите спомени върху емоциите. Например разглеждането на снимки на изгубения домашен любимец може да извика тъгата. Между седмата и осмата година повечето от децата разбират влиянието на спомените върху емоциите.

Между четвъртата и петата година децата започват да разбират влиянията на знанията и фалшивите вярвания върху емоциите. Например разбират, че заекът от историята, който яде морков, се чувства щастлив дори ако лисица се крие зад близкия храст. Между седмата и осмата години повечето деца разбират, че емоциите са свързани със собствените вярвания.

Между четвъртата и петата година децата започват да разбират влиянието на възрастта върху емоциите. Например разбират, че малките деца имат по-ограничен емоционален речник от по-големите деца. Между десетата и единадесетата година повечето деца разбират, че тези различия могат да се обяснят със съзряването на мозъка и обучението.

Между четвъртата и петата година децата започват да разбират, че емоциите могат да се регулират чрез поведенчески и социални стратегии. Осъзнават, че е възможно да се намали изпитваната тъга чрез физическа активност или търсене на социална подкрепа. Между десетата и единадесетата година повечето деца осъзнават, че емоциите могат да бъдат регулирани чрез когнитивни стратегии (мислене върху нещо позитивно, за да се ограничи тъгата).

Между четвъртата и петата година децата могат да осъзнаят разрывите между екстерналното изразяване и интерналното преживяване на емоциите, че е възможно да се прикрие изпитвана емоция поради различни персонални или социални причини. Около седмата и осмата година започват да разбират смесените емоции и конфликтната природа на някои от емоциите (възможно е да се изпитва едновременно щастие и уплаха). Около десетата и единадесетата година повечето от децата разбират смесените емоции.

Между четвъртата и петата година деца разбират, че потребностите и очакванията на другите могат да бъдат изразени истински или неистински. На въпроса дали Червената шапчица знае, че вълкът е в дома на нейната баба, децата споделят, че не знае, както и че трябва да се страхува, когато чука на вратата, въпреки че не знае, че вълкът е в дома. Независимо че знаят, че Червената шапчица не знае, че вълкът е в дома на нейната баба, децата споделят, че ще се страхуват, ако са на мястото на героинята от приказката. След шестата година децата вече разбират, че героинята не може да знае, че вълкът я чака в дома и че не изпитва страх дори ако са загрижени за нея. Приписаната емоция е в съответствие с това, което героинята знае.

Между четвъртата и петата година децата започват да разбират влиянията на емоциите върху поведението. Например, че е по-лесно да се играе с някого, когото обичат, и по-трудно да се сподели нещо с някого, когото не обичат. Между десетата и единадесетата година повечето деца разбират влиянието на емоциите върху поведението.

Между четвъртата и петата година децата започват да разбират влиянията на емоциите върху когнитивните процеси, както и върху академичните постижения. Например дете, което се чувства радостно и уверено, ще рецитира по-добре поемата на празника. Между десетата и единадесетата година повечето деца разбират влиянието на емоциите върху когнициите.

Между седмата и осмата година децата започват да осъзнават, че емоциите могат да бъдат ориентирани към себе си (вина, срам, гордост) или към другите (любов, ревност, завист, емпатия). Между десетата и единадесетата година повечето от децата разбират емоциите на самосъзнанието и моралните емоции.

Между седмата и осмата година започват да разбират въздействието на морала върху емоциите. Например разбират, че героят от историята може да се чувства виновен след извършване на действие, нарушаващо моралните норми, или гордост след съпротивата на изкушението. След тази възраст повечето деца осъзнават, че нарушаването или следването на моралните правила може да повлияе върху изпитваните емоции.

Изследванията на Harris et al. (2016) показват, че шест-, осем-, десетгодишните деца могат да отчитат информацията за личността и да предсказват емоционалния отклик в дадената ситуация. Емоционалните състояния се свързват с външни и вътрешни процеси – мисли, спомени, очаквания (Harris, 1989). Gnepp&Gould (1985) откриват, че способността да се разтълкуват правилно събитията от гледната точка на другия, като се отчитат преживяванията преди появата на самото събитие, се усилва. Това разбиране е потвърдено и от (Saarni, 1999). Разпознаването на чуждите преживявания като отговори на собствените преживявания в ситуации, които още не са настъпили, е необходимо условие за изменение на собствените представяния пред другите, както и за повлияване върху очакваната социална развръзка (Harris, 1989; Saarni, 1989).

В тази възраст емоционалното разпознаването става все по-точно. Едно изследване на Castro, Camras, Halberstadt, and Shuster (2017) регистрира лицевата експресия изразена при седем-, осем-, деветгодишните деца по време на разговорите с техните майки относно теми, които предизвикват несъгласие (времето за лягане, домашните задължения). По-късно децата гледат записаните на видео разговори с техните майки и отбелязват изпитваните емоции в различните моменти от разговорите. Резултатите показват, че децата разпознават променящите се емоции по време на разговорите.

Една нова линия от изследвания се опитва да проследи разбиранията на децата за въздействията на емоциите върху самите емоции (например гневът или гордостта могат да предизвикат вина или срам или че страхът и тревожността могат да предизвикат гняв). Но все още няма достатъчни ясни доказателства за възрастта, в която децата могат да разберат влиянията на емоциите върху изпитваните емоции.

Трети стадий (от 7 – 8 до 10 – 11 години)

Децата започват да разбират преживяването на смесени емоции, ефекта от моралните правила върху определени емоции и възможността за контролиране на преживяваните емоции чрез използване на ментални стратегии.

Децата осъзнават, че героите от историите ще изпитат вина при извършване на неприемлива морална постъпка (кражба или лъжа) или гордост след извършване на морално ценна постъпка (споделяне на притежание или справяне с изкушение).

Децата започват да разбират, че е възможно да се изпитват едновременно различни – дори противоположни – емоции (например героят от историята може да изпита едновременно щастие, защото е намерил своя домашен любимец, и гняв, защото домашният любимец е наранен).

Децата разбират как могат да контролират изразяването на емоциите чрез психологични стратегии. Например, че мисленето върху нещо приятно може да помогне за отслабване на тъгата или че мисленето за неприятен емоционален епизод може да намали интензивността на емоцията.

Разбиране на чуждите емоции върху основата на ситуационни връзки

Изследванията на възможностите за използване на контекстните връзки обикновено се основават на истории, в които героят е в определени ситуации, за които се допуска, че са свързани с определени емоции – героят е загубил нещо, което е скъпо, или има празник... След запознаване с историята от детето се изисква да определи характера на изпитваната емоция. Дори когато лицевият израз на героя не е представен в ситуацията, малките деца могат да открият щастието – това става невербално чрез посочване на лице, изразяващо щастие от множество, изобразяващо други състояния на лица (Michalson&Lewis, 1985). Децата между три и четири години също без усилие откриват ситуацията, изразяващи щастие (Tang et al., 2018). През четвъртата година вече разпознават чувствата на героя в ситуации, изразяващи тъга, страх и гняв (Wellman, 2014), но изпитват затруднение при ориентирането в ситуации, изразяващи отвращение, въпреки че още през третата година имат смътна представа за това състояние (Camras&Allison, 1985; Michalson&Lewis, 1985). Като цяло способността да се обозначават емоциите в различните ситуации се усилва с възрастта (Camras&Allison, 1985). Нормално е да се очаква, че ситуацията, в които героите от историите, изпитващи гордост и срам, ще бъдат трудни за осмисляне от децата (Michalson&Lewis, 1985). Тази трудност се разпростира и върху изненадата, която предполага определен натиск върху очакванията. За да идентифицират ситуацията, включващи изненада, децата трябва да осъзнаят разрывите между собствените очаквания и реалността (Wellman, 2014). Между шестата и седмата година разбирането за това какво е изненада, се изменя. Децата свързват определени необичайни или неочаквани събития с изненадата (Widen, S.C.&Russell, 2010a, b). След петата – шестата година разбират, че изненадата зависи от специфичната връзка между знанието за чуждото състояние и собствените очаквания (Widen, 2016). Трудността при разпознаването на гордостта и вината е свързано с това, че не притежават собствена неповторима изразителност, която издава непосредствено съществуването им (Widen, S.C.&Russell, 2010a, b). Преди седмата година децата не разпознават ситуацията, свързани с преживявания като: ревност, безпокойство, гордост, срам и вина. Но постепенно започват да разграничават гордостта, срама и вината (Thompson et al., 2013; Стаматов, Сарийска, 2005).

Много от изследванията върху емоционалното разбиране са основани на няколко допускания:

- емоциите се разграничават на естествени типове;
- знаците, обозначаващи емоциите, са културно обусловени и съществуват в културно обусловено съзнание;
- детето трябва да овладее знаците, отразяващи емоциите, които съществуват в дадената култура.

Проблемът е, че тълкуването на емоциите, е представено чрез няколко опростени метафори, извлечени от културата. Така емоциите се оказват разпределени в мислени конструкти, обозначени като гняв, щастие, тъга, с определена вътрешна разчлененост, степен на удоволствие, сила, активация. Допуска се, че отделната случка предизвиква емоция и тази емоция задава определена последователност от действия. Безспорно всяка метафора дава възможност за създаване на определена картина на разбирането на емоциите, но не трябва да се забравя, че метафорите са ограничени и могат да се заменят от други метафори. Една такава, но малко по-обещаваща метафора е сценарият, свързващ отделното емоционално преживяване с определени последователни събития, в които се включват различни действия, намерения, мотиви. Познаването на ситуацията открива на детето съществуване на определена емоция, както и обратно – знанието за емоцията възстановява в съзнанието ситуацията, която я е предизвикала. Самото съзнание за емоционален сценарий може да окаже въздействие върху собствените емоционални преживявания (Lewis&Michalson, 1982). Ако знае, че трябва да бъде тъжно заради нещастieto на своя приятел, детето ще изпита тъга (знае, че би трябвало да се чувства така). Причината за дадено емоционално състояние може да е конкретна ситуация, но също и знанието за емоцията, която трябва да се появи в тази ситуация. Важното е да се разбере не само конкретната причина, която събужда отделната емоционална реакция, но и знанието за подходящата реакция или това, което се приема като подходяща реакция в тази ситуация.

Какво знаят децата за ситуацияите и емоциите? Lewis (2008) открива, че в периода 6 – 11 години настъпват няколко важни промени. До шестата година децата вече знаят какви ситуации се свързват с определени емоции (например сърдитите изражения се появяват, когато хората се карат). Постепенно след шестата година децата осъзнават, че емоционалните реакции са свързани не само с отделните външни причини, ситуацията, но и с вътрешни – различните ментални състояния; външните причини се допълват от вътрешните – мотиви, характер, черти. Сценариите дават възможност да се отделят равнищата на разбирането. Съществуват универсални и неуниверсални сценарии и овладяването на тези сценарии се отразява върху разбирането. Lewis (2008) твърди, че някои сценарии се овладяват твърде рано още през втората година; други сценарии възникват по-късно и претърпяват различни изменения. Някои сценарии са по-добре разбрани, например свързаните с щастieto, отколкото други – свързани с отвращението. Някои сценарии, съдържащи по-сложни емоции – срам, вина, гордост, възникват по-късно, след появата на сценарии, съдържащи „по-прости“ емоции. Сценариите могат да бъдат „близки“ или „отдалечени“ спрямо културния прототип. Сценарият е структура от познания относно дадени събития, представени като редица от под-

събития (Russel, 1994). Например типична причина за щастие: детето желае подарък, получава го, чувства се доволно, усмихва се и може би изпитва симпатия към дарителя. В качеството си на познавателна схема сценарият се основава на интерпретацията на емоционалните събития. Реалното събитие наподобява сценария в различна степен. Всеки елемент на сценария притежава прототипна стойност. Russel (1994) ограничава сценариите до познавателна схема, в която съществуват черти сценария с различна универсалност, и основава своето разбиране върху прототипната теория на Рош. За едно събитие сценарият е това, което е прототипът за даден обект. Чрез въвеждането на сценариите разбирането на емоциите се открива като развиващо се. Първоначално детето тълкува преживяванията твърде неразчленено чрез измеренията удоволствие – неудоволствие и много по-късно разчленено, като използва различни емоционални категории. Когато Russel (1994) представя различни снимки на лица, изразяващи отделни емоционални категории – отвращение, гняв, страх, изненада, вълнение, щастие, спокойствие и сънливост, двегодишните деца отделят в цялост емоциите, които си приличат, чрез една двуизмерна структура – степен на удоволствие и активация. Идеята, че децата разбират различно емоционалните преживявания, се открива при опита да се осмислят „грешките“ в детските тълкувания, за които се допуска, че не са случайни. Децата разграничават положителните от отрицателните емоции, но не разграничават добре разликите в отрицателните емоции. Обединяват в цялост изразите на отвращение, страх и тъга и ги доближават до гнева, понеже допускат близост по значение. Russel (1994) предлага няколко равнища в развитието на разбирането на емоциите, като използва модела на сценариите и идеята, че детето не започва от нищото.

Равнище 1. Децата различават определени жестове и промени в лицевия израз и гласа на другите. Дори двумесечни бебета реагират различно в тези ситуации. Способността за възприемане на различни физически черти не е тъждествена на възприемането на дадена група изражения като едно цяло.

Равнище 2. Децата приписват значение на групите емоционални изражения. Значенията, изразяващи промените на лицето и гласа, са относително неразличими. Разграниченията са по степен на удоволствие и активиране и са достатъчни за взаимодействията с другите и ориентиране на реакциите към нееднозначни събития. Децата могат да променят своето поведение чрез отразяване изражението на майката, прибъгвайки до това, което се обозначава като „социална справка“. Приближаването и отдалечаването от играчката, от непознатия или „визуалния ръб“ е в зависимост от изражението на майката. Разбира се, не всички деца използват този начин на регулиране на своето поведение. Децата разбират изписаните на майчино лице изрази на уплаха, тъга щастие, гняв. Когато са изправени пред „визуалния ръб“, наблюдавайки изплашения израз на майката, те застиват на мястото, на което са (Bower, 1989). Озадачаващото е, че спират до препятствието, когато наблюдавали гневно и тъжно изражение. Трудно е да се обясни защо тъжното лице на майката възпира детето. Очевидно децата обединяват страха, гнева и тъгата в по-широка категория на отрицателни изражения и тълкуват тези изрази като предупреждение. Но обяснението, предложено от Nelson&Russell, 2013), не разкрива защо страхът е по-силен от гнева, а гневът от тъгата. Russel (1994) пред-

лага обяснение, основано върху неудоволствието и активирането, което разкрива последователността: страх, гняв, тъга.

Равнище 3. В съзнанието на децата се оформят двойки от съдържателни елементи. В началото лицевото изражение се свързва с гласовата реплика или със ситуацията. Децата откриват, че усмивката може да се появи при получаване на подарък или при определен тон на гласа. Вероятно тези съчетания предхождат по-разчленените съдържания, отдавани на емоционални събития. Две различни изражения, дори и сходни по степен на удоволствие и активация, могат да са свързани с различни ситуации, различни гласови реакции и резултати. Децата откриват, че недоволството, изписано на лицето, и оживеното изражение е различно от недоволството и оживеното лице при вида на изцапаните дрехи. Правят връзка между гримаса, тон на гласа и думата – ядосан или щастлив. Но значението на думите също се тълкува от позицията на удоволствието и активацията.

Равнище 4. Децата изграждат емоционални поредици, състоящи се от по-стъпки, изражения, ситуации, символи. Елементите се обединяват във времеви и причинни редове и се превръщат в основа на емоционалните сценарии. Елементите не са достатъчно обобщени.

Равнище 5. Децата оформят обобщени сценарии, като използват съхранените в съзнанието поредици. Например в изграждащия се сценарий за страх се включват различни последователности от страшни ситуации, които се свързват с обобщението опасност, а наборът от действията – с отбягването.

Въвеждането на прототипите като обяснителни схеми откриват, че даже много малките деца осъзнават причините за отделните емоции. Осъзнаването на отделните причини обаче не е свързано непосредствено със ситуацията, защото децата могат да реагират адекватно в новите ситуации, което отразява известен пренос на причините.

Разбирането на емоции в ситуации, съдържащи противоречие с лицевата експресия

В много от представените истории могат да се открият противоречия между ситуацията и изразените емоции/лицевата експресия. Например дете, което е получило подарък на празника, изглежда тъжно. Изследванията на Gnepp (1989), Gnepp&Hess (1986) показват, че децата не изпитват затруднения при разбирането на тези противоречия. Способността да се обединява информация от ситуацията и лицевата експресия, която е противоречива, се появява между шестата и осмата година (Gnepp, 1989; Hoffner&Badzinski, 1989).

Като цяло доверието в ситуационните знаци нараства с възрастта, докато доверието в лицевите изрази намалява (Hoffner&Badzinski, 1989). Децата осъзнават, че лицевият израз невинаги отразява емоциите, които другите изпитват. Но дори 7 – 8-годишните деца използват лицевите изрази, за да се ориентират в изпитваните от другите емоции и това е почти колкото и използването на ситуационните изрази (Gnepp, 1989; Reichenbach&Masters, 1983). Разбирането на чуждите емоции в специфичните контексти зависи от миналия опит на детето. При поява на противоречие между ситуацията и изразената чрез външната експресия емоция детето се опира на изрази, свързани с по-прости емоции. Когато ситуацията

са неутрални по отношение на емоциите, децата са склонни да използват повече лицевия израз за ориентиране в емоцията, отколкото съдържателните изрази на ситуацията (Michalson&Lewis, 1985). След шестата и седмата година децата започват все повече да използват информацията, отразяваща специфичния контекст и да антиципират чуждата емоционална реакция. Но когато трябва да схванат, че една и съща ситуация може да се преживее различно от хората, изпитват затруднение (Harris, de Rosnay&Pons, 2016). Като цяло разбирането на чуждите емоции е много по-дълбоко, особено когато информацията, идваща от контекста, е съгласувана с информацията от лицевата експресия. Децата си спомнят по-лесно този тип връзки, но се затрудняват, когато трябва да обединят по-сложна и противоречива информация (Michalson&Lewis, 1985).

Как децата използват ситуационните изрази, за да заключат за чуждите емоции?

Когато разпознават чуждата емоция чрез ситуационните изрази, децата проектират собствените чувства. Оценяването на емоциите, изпитвани от героите в историите, не е основано на децентрирането – заставане на чуждата гледна точка. Приемат, че другите ще се чувстват така, както те се чувстват. Точното обозначаване на чуждата емоция в съответствие със ситуационните изрази не е задължително да е основано от позиция, различна от собствената. Този извод се съгласува с разбирането, че дори и в противоречиви ситуации (между съдържанието на ситуацията и експресията) е трудно да се установи дали децата се съобразяват с чуждата гледна точка. Gnepp&Chilamkurti (1988) откриват, че 4 – 6-годишните деца могат да бъдат неегоцентрични при оценката на чуждите емоционални състояния. Gnepp използва три вида информация, като е променя в различните истории: ситуационна (информация за чуждата физическа или социална среда); персонална (отразяваща особеностите на отделната личност, страхове, предпочитания...) и нормативна (информация за групата, към която личността принадлежи...). Тези видове информация са представени различно в отделните истории; понякога даже са в противоречие. Независимо че с възрастта подходящите отговори нарастват, 4 – 6- и 6 – 8-годишните деца предпочитат да използват персонална, отколкото нормативна информация, както и нормативна в сравнение със ситуационна, когато трябва да определят какви чувства изпитва героят от историята (Gnepp, 1989).

Емпиричните изследвания показват, че 4 – 5-петгодишните деца могат да използват наличната информация относно другата личност. Но малките деца не използват всички възможни видове персонална информация, за да изградят своите разсъждения. Не използват информацията за предишните преживявания, за да заключат за текущите преживявания. Използването на този тип информация се открива след шестата – седмата година. Но дори и единадесетгодишните деца, които изграждат заключения за емоционалните състояния върху основата на обединяването на информацията за миналите преживявания и текущата възбуда, изпитват затруднение при определянето на специфичните емоции (Gnepp, 1989). При изграждането на заключенията за емоционалните състояния се забелязва и усилване на стремежа да се използва информация за индивидуалните черти (Gnepp&Chilamkurti, 1988).

Разбиране на причините, пораждащи чуждите емоции

За да направят правилни заключения относно чуждите емоционални състояния, децата трябва да имат някакво разбиране за причините, които пораждат емоциите. Изграждането на заключенията за чуждите емоционални състояния от съдържанието на ситуацията издава известно разбиране за причините на емоциите. За осмисляне на детското разбиране на чуждите преживявания съществено значение има създаденият от Weiner (1986) модел.

Този модел е основан на няколко допускания:

- децата изпитват потребност от разбиране на причините за собствените и чуждите преживявания;
- съществуват различни причини, с които могат да се обяснят емоционалните преживявания: вътрешни (способности и усилия) и външни (сложност на задачата и случайност); причините могат да се разграничат чрез опозицията устойчивост – неустойчивост, контролируемост – неконтролируемост;
- причините могат да се използват за обяснение на собствения и чуждия успех или неуспех и на емоциите, които се пораждат вследствие на преживяването на успеха или неуспеха;
- между причинното приписване и емоциите съществува зависимост.

Още от рано децата имат смътна представа за причините, които пораждат отделните емоции (Bretherton et al., 1986). След петата и шестата година децата могат да предвидят преживяванията, свързани с неуспеха, нечестността, случаите на агресивност или незаслужено наложено наказание. Обясняват тъгата и гнева с интерперсонални причини (Widen, 2016). Разбират влиянията на целите, желанията и вярванията и резултатите върху емоционалните реакции. Дори тригодишните разбират, че изпитваното удоволствие ще е повече, когато резултатите от поведението в дадената ситуация отговарят на желанията (Harris, 1989). Stein&Levine (1989) показват, че почти всички тригодишните деца избират позитивните емоции като отговор в епизоди, завършващи с положителен резултат. Децата свързват негативните резултати с негативни емоции. По-големите деца разбират, че съществува връзка между определени емоции и желани състояния и обединяват гнева и тъгата с очакването на нещо, което не се е сбъднало. Все по-ясно осъзнават връзката между целите и емоциите, които биха се появили в резултат на преживяването на целите като постигнати или непостигнати. Разбирането на зависимостта между преживените емоции и постигнатите резултати/цели се усилва с възрастта. Weiner (1986), Russell&Bullock (1986) показват как се развиват причинните заключения за изпитваните от другите емоции. За емоционалните реакции се съди чрез заключенията върху резултатите (Thompson, 2011). След петата година децата приписват гордост и срам в ситуации, включващи успех или неуспех (Weiner, 1986; Russel, 1990). Причинните обяснения са релевантни и по отношение на състраданието. Russel&Bullock (1985), Weiner (1986) откриват, че след шестата година децата свързват състраданието със случаите, в които контролът върху обстоятелствата е ограничен, и гнева – със ситуацияите, в които азът има контрол върху собственото поведение (индуциращото гняв поведение е интен-

ционално). Тенденцията за свързване на вината с контрола върху негативните събития също нараства с възрастта (Russel&Bullock, 1986).

Russel (1990) показва как се развиват причинните обяснения на гнева. На 5 – 7-годишните деца се показват илюстрирани истории, представящи ученици, които не са успели на изпита, и заедно с това реакцията, включваща гняв или съжаление. При всеки случай децата са запитвани за степента на порицанието, свързано с неуспеха, дължащ се на различни причини. Децата свързват съжалението със слабата подготовка (с вътрешните и неконтролируеми причини), докато гнева – с вътрешни и контролируеми причини.

Russel&Bullock (1986) предлагат на 6 – 11-годишните деца да си спомнят ситуации, в които са изпитвали вина от собственото поведение, гняв или съжаление към другите. Децата от всички възрасти обяснят гнева и вината с възможността за контрол. Вината се свързва все по-трайно с отговорността – възможността за контрол върху собствените действия. Разбирането на вината се проследява и в по-късни изследвания на (Graham&Weiner, 1996). На децата отново се разказват кратки истории, в които отделните емоции са свързани с различни причини. След изслушването на историите децата трябва да определят изпитваните емоции. Както се очаква, с увеличаването на възрастта разбирането на емоциите става по-диференцирано и е в съответствие с причинните измерители, отразени в историите. По-големите деца свързват вината с осъзнаването на възможността за контрол върху обстоятелствата. По същия начин гордостта е свързана със степента на осъзнаване на значимостта на постигнатия успех. Вината се свързва със собствения неуспех, лична отговорност; гордостта – с успеха, основан на способностите и положените усилия.

Weiner&Handel (1985) провеждат изследване с 5 – 6-, 8 – 9-, 10 – 12-годишни деца, в което се представят къси истории, съдържащи различни варианти на откази (дете, което не иска да играе с друго дете) поради различни причини.

В четири от историите причините са вътрешни (децата не са добри в играта), в останалите четири – причините са външни (трудно е да се направи къща за децата). След всяка история децата са помолени да определят причината за отказа и как този отказ би засегнал героя от историите. Децата от почти всички възрасти определят степента на наранеността чрез позоваване на локализацията на причините – наранеността на героя ще е по-голяма при приписване на вътрешни причини. Накратко: разбирането на емоциите преминава през определена последователност. В началото децата разбират без усилие емоциите като щастие и тъга поради тяхната съотносимост към оценката на успеха и неуспеха, по-късно започват да разбират емоции, които изискват много по-сложно причинно обяснение, и това разбиране се намира в непосредствена връзка с развитието на способността да се извършва по-задълбочен причинен анализ на ситуацията (Thompson, 2011).

Разбиране на различието между външно изразяване на емоциите и вътрешно състояние

След седмата година децата започват да осъзнават, че истинските емоции могат да се прикриват. Изследването на (Saarni, 1989) показва, че децата могат да прикрият негативната емоция при получаване на разочароваща похвала чрез

потискане на негативния лицеизраз или чрез замяна с позитивен лицеизраз. Saarni (1999) показва, че след шестата година децата често опитват да прикрият изпитваното разочарование при получаване на нежелан подарък, като изразят положителни чувства. Harris, de Rosnay&Pons (2016) също откриват, че 4 – 6-годишните деца могат да прикрият гордостта в ситуации, включващи съперничество с връстниците. Децата приемат, че ако искрените чувствата засягат неблагоприятно някого от героите в историите, е по-добре да бъдат прикрити (Saarni, 1999). Harris (1989) твърди, че още шестгодишните деца осъзнават, че експресивното поведение може да имитира състояние, което не е изпитвано, че заблуждаващо лицеизражение може да подведе другите и да оформи погрешни вярвания за истинските състояния, че подвежданията могат да бъдат израз на желанието да се трансформира ситуацията в собствена полза. Gnepp (1989) също установява, че 4 – 5-годишните деца могат да се въздържат от поведенчески отклик в определени ситуации, за да прикрият чувството на гняв.

Разбиране на едновременно изпитвани емоции, противоречиви емоции и промяната в емоциите

Малките деца не разбират, че е възможно да се изпитат повече от една емоция в едно и също време (Whitesell&Harter, 1989). До петата година те изпитват затруднения при разпознаването на ситуацияите, в които героите от историите преживяват едновременно повече от една емоция (Harter&Buddin, 1987). 4 – 5-годишните деца не приемат, че е възможно преживяване на противоречиви емоции, и обясняват тяхното присъствие с разполагането им в различни темпорални измерения и обвързването им с различни събития (Whitesell&Harter, 1989). След 7 – 8-ата годна децата осъзнават, че е възможно да бъдат изпитвани в едно и също време различни емоции, но с една и съща валентност (Harter&Buddin, 1987). Около десетата година започват да приемат, че е възможно да бъдат изпитани емоции с различна валентност в определени ситуации; както и че едни и същи събития могат да породят различни преживявания (Harris, 1989).

Емпиричните изследвания удостоверяват, че разбирането на амбивалентни емоции се изменя с възрастта. 4 – 5-годишните деца имат смътно разбиране за взаимодействието на емоциите (Harris, 1989). 7 – 8-годишните деца осъзнават, че могат да се изпитват противоположни емоции в една и съща ситуация, но без да могат да обяснят или да примирят едновременното присъствие на тези емоции. Към десетата – единадесетата година вече разбират, че две противоположни емоции могат да съществуват в едно и също време и да си влияят взаимно (позитивните емоции могат да модулират негативните). Осъзнават, че изпитваните различни емоции могат да бъдат със същата интензивност и да влияят върху реакциите. 9 – 12-годишните деца осъзнават значението на противоречията между изпитваните емоции. Разбират по-ясно причините за промяната на емоциите. Равнищата на емоционално разбиране са представени обобщено от Whitesell&Harter (1989).

Равнище 0. Децата на 4 – 5 години отричат едновременното преживяване на емоциите. Допускат, че могат да се изпитат последователно, но не и едновременно. Децата притежават знание за отделните емоции: щастие, тъга, радост,

недоволство, страх и вярват, че във времето само една емоция може да се свърже с даденото събитие независимо от близостта или отдалечеността на емоциите.

Равнище 1. Децата на 6 – 7 години са склонни да приемат едновременното преживяване на две емоции, ако са с еднаква валентност и са свързани с един и същ обект. Не приемат, че емоциите могат да бъдат насочени към различни обекти едновременно или да обединят емоции с различна валентност. Децата развиват знание за емоции с еднаква валентност и знание, разграничаващо емоциите на положителни и отрицателни, с което емоциите, принадлежащи на дадената категория, стават по-разграничими. Това дава възможност да се контролират вариациите във всеки набор от емоции (да бъде доволно и щастливо или недоволно и тъжно). Все още емоциите не се отнасят към различни обекти, не се обединяват групите от положителни и отрицателни емоции, считани за различни. Поради това остават несъвместими.

Равнище 2. Децата на 8 – 9 години разбират, че е възможно да се изпитват едновременно две емоции с еднаква валентност, насочени към различни обекти. Децата отричат паралелността на противоположните емоции. Емоциите с еднаква валентност се свързват със съответстващите им обекти. Децата не обединяват групите от положителни и отрицателни емоции.

Равнище 3. Децата на 9 – 10 години допускат едновременното изпитване на противоположни емоции, но само ако са отправени към различни обекти, отрицателните емоции се свързват с отрицателни елементи от ситуацията, а положителните емоции – с положителни елементи от същата ситуация. Децата обединяват положителните и отрицателните емоции, но не могат да ги насочат към един и същ обект. Вътрешната противоречивост на обекта се открива трудно на съзнанието.

Равнище 4. Децата на 10 – 11 години разбират, че обектът може да породи едновременно различни емоции. Способността да се мисли обектът като вътрешно противоречив в едно и също време, дава възможност на детето да допусне съществуването на различни емоции.

Като цяло детското разбиране за съществуване на различни емоции едновременно се доближава до зрялото разбиране и това е свързано с усилване правилността на заключенията за емоциите, изпитвани от другите (Widen, 2016).

Разбиране на емоциите върху основата на личностни знания

Понякога за разбирането на чуждите емоции не е достатъчно осъзнаването на ситуационните влияния. Знанията за ситуациите трябва да се допълнят със знания за личностните особености.

Децата между три и пет години могат да правят изводи за изпитваните емоции, като използват информацията за ситуацията или лицевите изрази, които са прости и познати. Когато между информацията за ситуацията и информацията за личностните особености възникне противоречие, децата се повлияват силно от информацията за личностните особености. Когато не разполагат с личностна информация, децата правят своите заключения върху ситуационна информация. Но когато се предостави личностна информация под различна форма – устен или поведенчески израз, децата са в състояние да използват тази информация, за да достигнат до изводи

за изпитваните емоции, да разберат и обяснят противоречията между различните ситуационни и личностни маркери. Когато специфичната информация е дадена непосредствено, могат да основат своите изводи на тази информация, вместо да използват друг тип информация, нормативна или ситуационна.

Между пет и осем години децата започват да проявяват по-голяма чувствителност към личностната информация. Разбират значението на множеството личностни характеристики, че в отделните ситуации хората могат да се чувстват различно. Разбират, че индивидите могат да изпитват различни чувства в една и съща ситуация, но не могат да разберат, че един и същ индивид може да изпитва различни чувства в същата ситуация. Могат да оценят чуждото поведение върху основата на минали случки, но не могат да направят изводи, използвайки тази информация за по-късни случаи.

Децата между три и седем години правят своите заключения с минимална обработка на информацията, без да координират различните типове информация. Придават основно значение на експресивните маркери. След седмата година започват да отчитат много повече типове информация и да обединяват тази информация в цялост, с които правят заключения за изпитваните емоции.

Поява на емоционалните категории

За разбирането на емоциите може да се съди и по равнището на развитие на емоционалните категории.

Категориите задават съдържателната граница на разсъжденията върху собствените и чуждите състояния и емоции. Откриването на собственото вътрешно състояние е необходимо за докосване до вътрешното състояние на другия. Когато правят заключения за вътрешното състояние, децата използват експресията, движенията или ситуацията с нейните особености. Осъзнават, че експресивното поведение изразява вътрешното състояние и че някои ситуации са свързани силно с определени емоции, които са общи за аза и другите.

Заедно с емоционалните категории съществува още един клас категории, отразяващи действията. Те изразяват също вътрешните състояния, доколкото са свързани с намеренията. Чрез намеренията се разграничават действията, които външно изглеждат сходни (Smiley&Huttenlocher, 1989).

Развитието на тези категории преминава през определена последователност:

- отразяване на вътрешните състояния на аза;
- отразяване на външните състояния и поведение на другия;
- отразяване на вътрешните състояния на другия.

Huttenlocher&Smiley (1987) откриват, че в началото категориите обхващат само собствения аз:

- детето обозначава собствените цели, включени в дадена ситуация;
- детето обозначава чуждите действия само в случаи, когато с тези думи са били отбелязвани собствените действия; чуждите действия се характеризират

чрез непосредствено наблюдавани външни характеристики.

Много по-късно става свързване на чуждите състояния и действия без отнасяне към собствените действия. В началото обаче думите, обозначаващи собствените и чуждите действия, са свързани със собствените действия.

Когато съществуват ясно изразени външни характеристики, свързани с определени думи, категоризирането не се нуждае от заключения (усмивката се асоциира с щастието, плачът с болката и тъгата...); ситуацията също може да се свърже с определена емоция – подарък – радост. Връзката между повтарящото се експресивно поведение и дадената ситуация се изгражда непосредствено. Но тази връзка се разколебава, ако ситуацията е уникална. Ситуацията придобива различен смисъл поради различните цели (Stein&Levine, 1989). Изпитваните емоции зависят силно от целите и възможностите за тяхното постигане.

Овлаждането на категориите, обозначаващи емоциите, зависи силно от поведението на значимите други. В акта на общуването те въвеждат думи, обозначаващи вътрешните състояния – афекти, мисли, намерения (Bretherton, 1991). Huttenlocher&Smiley (1987) отбелязват засилена употреба на думи, отразяващи афективни състояния в ситуации, пораждащи удоволствие или неудоволствие. При това тези думи обозначават не само собствения, но и чуждия дистрес. Bretherton, McNew&Beeghly-Smith (1981) показват, че след втората година деца използват думи, обозначаващи различни емоционални състояния. С тези думи се отбелязват както собствените, така и чуждите състояния. Голяма част от децата използват думите щастлив, тъжен, ядосан, изплашен, за да изразят различни емоционални състояния в ситуации, в които са въввлечени. Dunn, Brown&Beardsall (1991) откриват, че между втората и третата година децата могат словесно да обозначат удоволствието и дистреса, изпитвани от другите. Като цяло словесните обозначения обхващат собствените преживявания (тъжен, радостен, бесен...). Тази наблюдения са емпирично потвърдени и от (Smiley&Huttenlocher, 1989). Децата могат словесно да обозначат емоциите, породени от извършване на определени действия.

Но като цяло около втората година с думите се обозначават предимно собствените емоционални състояния, а след и това чуждите (Stein&Levine, 1989); вътрешните състояния се разграничават от външните и се представят чрез причините, които ги обуславят (Smiley&Huttenlocher, 1989; Stein&Levine, 1989).

Как детето разбира думите, изразяващи емоции в плана на лицевата експресия?

В изследване на (Bretherton, 1991) на деца между две и три години се показват девет изображения на лица, изразяващи щастие, тъга, радост, гняв. Децата отговарят без затруднение на поставените въпроси, но не става ясно дали тази експресия се разпознава постоянно. Harris, De Rosnay&Pons (2016) отбелязват, че в периода между третата и четвъртата година най-лесно се разбира щастието. Harris (1989) допуска, че разпознаването на гнева е по-лесно от разпознаването на щастието, следвано от изненадата и уплахата при петгодишните и от тъгата при седемгодишните. Изследването на (Michalson&Lewis, 1985) обаче не потвърждава, че гневът и тъгата са по-трудни за разпознаване от щастието. При тези изследвания лицевата експресия е дадена извън контекста; когато е придружена с кратки описания на събития, в които се намира героят, даже четиригодишните могат да изберат правилно лицевия израз, съответстващ на емоционалните състояния: щастие, тъга, гняв, страх, отвращение, изненада (Camras&Allison, 1985). Russel (1990) твърди, че децата правят много грешки при разпознаването на преживяванията, които са близки – като възбуда – в модалността на неудо-

волствието. Huttenlocher&Smiley (1987) показват различни герои, които през 5 сек. сменят лицевия израз. Децата между две и три години разграничават щастието от тъгата, изненадата, уплахата и яростта; 3 – 4-годишните деца разпознават без усилие всички емоционални състояния, както и думите, с които се обозначават. Как децата използват думите за обозначаване на чуждите емоционални състояния? Harris, De Rosnay&Pons (2016) показват, че 3 – 5-годишните деца използват думата щастие, за да обозначат изпитваното от другите състояние; 4 – 5-годишните деца – състоянието на уплаха. Децата разпознават също чуждата тъга и я обозначат (Gnepp, 1983). Пак около тази възраст децата обозначават и гнева (Michalson&Lewis, 1985). Smiley&Huttenlocher (1989) изучават емоциите, като използват епизоди, близки до опита на детето (различни действия – даване, вземане, разрушаване... в ситуации, отразяващи: щастие – получаване на бонбон, подарък, завръщането на мама; гняв – създаване на различни трудности, съзнателно разрушаване на ценен обект – куклата е счупена, сладоледът е бутнат на земята...; епизодите на тъга са представени чрез различни загуби – майката заминава, балонът отлита, куклата се счупва...; изненада – неочаквана поява на непознато събитие – неочаквана поява на торта пред стълбището на детето, което има рожден ден; страх – обекти, изглеждат заплашително – змия, която пропълзява). Това, което изследването открива, е една прогресивна тенденция в развитието на разпознаването на емоциите.

Въпреки че малките деца използват от рано думи, обозначаващи емоциите (Bretherton et al., 1981), разбиране на тези думи е много различно в сравнение с това на по-големите деца (Widen, 2013, 2016; Widen&Russell, 2003, 2008). Първоначалното разпознаване на емоциите е обединено около категории, изградени върху вариантността (Bullock&Russell, 1984, 1985; Widen&Russell, 2003). Малките деца отнасят гнева, страха, тъгата, притеснението и срама към категорията *да се чувстваш лошо*, а щастието, вълнението, спокойствието – към категорията *да се чувстваш добре*. Когато са помолени да поставят различните лицевы експресии, представени на картинките в „кутията на гнева“, две- и тригодишните деца поставят всички негативни експресии в кутията на гнева, но не и лицевата експресия на щастието (Russell&Widen, 2002a; Widen&Russell, 2008).

С напредването на възрастта постепенно се появяват диференциации в тези обобщени категории (Widen, 2013, 2016, Widen&Russell, 2004, 2008). Smiley&Huttenlocher (1989) откриват известна последователност в разпознаването и обозначаването на емоциите: след третата година децата не изпитват трудности при разпознаването на страха; след четвъртата – на щастието и яростта; след петата година – на изненадата, и след петата-шестата година – на тъгата. Децата разбират, че някои от негативните емоции са причинени от загуба (тъгата), докато други – са следствие от фрустрации – гняв (Widen, 2013). Диференцирането следва предсказуеми модели. Децата могат да обозначат словесно лицевите изрази на много от базовите емоции (Widen, 2013, 2016, 2017), да разберат причините за изпитваните емоции, словесно да ги обозначат и отнесат към различни емоционални категории (Nelson, Hudspeth&Russell, 2013; Russell&Widen, 2002b; Smith&Walden, 1999; Widen&Russell, 2004, 2010a, 2010b).

Разбиране и изразяване на емоциите

Емпиричните изследвания отбелязват наличие на възходящи спирали между разбирането, изразяването и регулирането на емоциите. На определени фази от развитието разбирането на емоциите предхожда и насочва емоционалните преживявания, докато на други фази емоционалните преживявания предхождат и насочват разбирането на емоциите.

Връзката между разбирането и изразяването на емоциите се открива като процес, в който имплицитните и автоматичните емоционални преживявания се трансформират в нови съзнателни и експлицитни инсайти, които преминават отново в имплицитни и автоматични емоционални преживявания. Старото имплицитно разбиране се трансформира в ново експлицитно разбиране и отново преминава в имплицитно, което засяга преживяването и изразяването на емоциите. Повечето 5 – 6-годишни деца могат да прикрият истинските си чувства и да симулират позитивни чувства, когато получат разочароващ подарък. Въпреки това ще трябва да изминат още няколко години, преди да разберат и експлицитно да разграничат явното изразяване на емоциите и действително изпитваните емоции. Овладяването на различните правила за изразяване на емоциите и сблъсъкът с различните ценности изисква експлицитно разбиране, което преминава в автоматично и имплицитно регулиране на емоционалната експресия. Повечето малки деца са в състояние автоматично да регулират своите чувства чрез социални, поведенчески и когнитивни стратегии. Например могат да поискат да ги успокоят, когато се чувстват тъжни; или когато са уплашени, да се оттеглят в стаята си; или когато са ядосани, да възпроизведат ситуацията с техните кукли; или да се отдалечат, когато родителите се карат или като гледат Мечо Пух. Но въпреки това ще мине време, за да разберат как емоциите могат да бъдат регулирани чрез използване на тези стратегии. По-късно ще започнат да използват – в началото съзнателно, а след това и несъзнателно – автоматично все повече нови стратегии (особено когнитивни) за регулиране на собствените чувства: например, „избор на ситуация“, „промяна на ситуацията“, „пренасочване на вниманието“, „когнитивна промяна“, „модулиране на реакцията“ (Gross&Thompson, 2007).

Индивидуални различия в разбирането на емоциите

Въпреки наличието на предвидими количествени и качествени промени в разбирането на емоциите впечатляващ набор от изследвания отбелязва наличие на големи индивидуални различия (Pons&Harris, 2005; Repacholi&Slaughter, 2003).

Съществуват няколко интересни находки.

Първо, индивидуалните различия в разбирането на емоциите се откриват много рано при децата. Например количеството на изказванията с емоционално съдържание варират значително. При двегодишните деца: някои генерират повече от 25 препратки към емоции на час (напр. „палав“, „хубав“, „добър“, „тъжен“ и т.н.), докато при други това не се случва.

Второ, индивидуалните различия в разбиранята на децата се откриват във всички стадии от развитието. Например някои деца между 4- и 5-годишна възраст имат равнище на емоционално разбиране, което е по-добро от това на деца на възраст между десет и единадесет години. Развитието на разбирането на емоциите на децата се характеризира не само с важни възрастови различия, но също и с важни индивидуални различия на всяка възраст.

Трето, индивидуалните различия в разбиранята на емоциите остават стабилни в течение на времето. Надлъжните проучвания за период от една и три години показват стабилност в тези различия. Например децата, които генерират най-малко изказвания с емоционално съдържание, са също и с най-ниски равнища на разбиране на емоциите, когато станат на шест години. Децата, които на 3 – 4 години най-лесно общуват и спонтанно изразяват своите емоции, показват по-късно и по-добро разбиране на емоциите.

Четвърто, социалните, когнитивните и емоционалните промени не са със значими влияния върху индивидуалните различия в емоционалното разбиране.

Подходи за обяснение на емоционалното разбиране

От какво зависи развитието на емоционалното разбиране в детството? Отговорите на този въпрос са свързани с два различни подхода. Първият подход разглежда емоционалното разбиране чрез развитието на емоционалните процеси, ранните преживявания и отношенията със значимите други. Вторият подход разглежда емоционалното разбиране чрез развитието на когнициите и измененията в аза.

Първият подход е изграден около теориите за привързването и значението на различните видове привързване върху емоционалното развитие. Предложените обяснения са основани на следните допускания:

- емоционалното благополучие, изградено в системата на близките отношения, подтиква към изследване, приемане и следователно на разбиране на емоциите – тези изследвания наблягат върху процесите на привързване и различията в социоемоционалното функциониране (Thompson, 1999);
- емоционалното благополучие и разбиране зависи от вида на привързването, около който се конструират различни ментални репрезентации, засягащи собствения аз, другите и отношенията с другите;
- емоционалната регулация е свързана със сензитивността и разпознаването на емоциите, които са зависими от вида на привързването и поведението на значимите други.

Позоваванията върху видовете привързване откриват възможности за обособяване на различни траектории в развитието на емоционалното разбиране. Сравнителните анализи между сигурното и несигурното привързване откриват различия в консистентността на емоционалните преживявания, което засяга изследването на собствените и чуждите преживявания (Fonagy Target, 1999). Сигурното привързване конструира различни отношения между мислите, емоциите и поведението, които засягат емоционално разбиране (Fonagy,

Redfern&Charman, 1997) и емоционалната регулация в специфичните ситуации (Laible&Thompson, 1998).

Съществуват емпирични доказателства, че сигурно привързаните деца демонстрират по-високи равнища на разбиране на емоциите. Сигурното привързване е с позитивни влияния върху осмислянето на:

- емоционалните последици, разкрити в истории, засягащи теми от разделянето (Bretherton, Ridgeway&Cassidy, 1990; Main, Kaplan&Cassidy, 1985);
- отношенията между различните мисли и емоции (Harris, 1989);
- изпитването на смесени емоции (Steele, Steele, Croft&Fonagy, 1999).

Laible&Thompson (1998) показват, че сигурно привързаните деца са с по-добро разбиране на негативните емоции в сравнение с несигурните във времето между втората и шестата година.

Влиянията на привързването върху емоционалното разбиране се откриват и при проследяване на последиците от несигурното привързване.

Изследването на Camras et al. (1990) показва, че децата, преживели насилие между три и седем години, са много неточни в разпознаването на базовите емоции – щастие, тъга, гняв, страх, отвращение и изненада в сравнение с децата, които не са преживели насилие. Shipman, Zeman, Penza&Champion (2000) също отбелязват тази връзка – децата, които са преживели сексуално насилие между шест и дванадесет години, имат проблеми с разбирането на причините и следствията от изпитваните емоции, сравнени с деца, които не са преживели този тип насилие. Shipman&Zeman (2001) също откриват проблеми в емоционалната регулация при децата, преживели физическото насилие.

Движейки се в контекста на отношенията, не е трудно да се долови връзката с разбирането. Отношенията, изпълнени с гняв и враждебност, затрудняват развитието на способността на децата да се справят със задачи, изискващи разпознаване на чуждите емоции (Dunn, et al., 1991; Camras et al., 1990). И обратно – тази способност се усилва, когато отношенията са изпълнени с топлина и майката отговаря на детските инициативи, използвайки знаковото обозначение на отделните емоции (Denham, Zoller&Couchoud, 1994). Dunn (1994) открива, че разговорите между детето и майката относно чувствата и причините, които ги пораждат, помагат за по-точното отчитане на чуждата емоционална перспектива.

Вторият подход е изграден около теориите за когнитивното развитие и теориите за ума. Предложените обяснения са основани на следните допускания:

- емоционалното разбиране е непосредствено свързано с развитието на когнитивните и лингвистичните способности и дискурсите на значимите други;
- прогресивното развитие на когнитивните структури и когнитивни процеси осигурява по-дълбоко разбиране на емоциите (Morra, Parrella&Camba, 2011; Albanese, De Stasio, Di Chiacchio, Fiorilli&Pons, 2010).

Развитието на когнитивните и лингвистичните способности осигурява възможности за:

- символно обозначаване на емоциите;
- извличане на информация от различни източници при разпознаване на емоциите и изграждането на емоционалните скриптове и категории;

- атрибуциране на причините за изпитването на различни емоции;
- осмисляне на различните стратегии за регулиране на емоциите;
- осмисляне на отношенията между емоции от различните модалности и техните възможни преживявания (Tenenbaum, Visscher, Pons&Harris, 2004; Molina, Bulgarelli, Henning&Aschersleben, 2014; Albanese et al., 2010; Rocha et al., 2015; Tang et al., 2018).

Връзката между развитието на когнитивните процеси и разбирането намира емпирична подкрепа, която засяга различните области от емоционалния живот.

Детето разбира, че:

- различните събития при различните индивиди пораждаат различни емоции (Gnepp, 1989; Gnepp&Chilamkurti, 1988); че в една и съща ситуация могат да се изпитват противоположни емоции (Denham&Couchoud, 1990b; Gnepp, 1989);
- събитията индуцират противоположни емоции, които могат да съществуват едновременно (Harter&Buddin, 1987; Olthof et al., 1987);
- емоциите могат да се изменят във времето, както и средствата, с които се въздейства върху тях (Harris, De Rosnay&Pons, 2016);
- моралните емоции също могат да се изменят (Стаматов, 2004).

Изследванията в това поле очертават и измененията в структурата на аза като условие за емоционалното разбиране. Едно от тези фундаментални условия е разграничението „аз – другият“, което е конститутивно за разбирането, че собствените емоционални преживявания са различни от чуждите емоционални преживявания, както и че разбирането на чуждите емоционални преживявания е непосредствено свързано с изграждането на отношенията и емоционалната регулация. Способността да се разглеждат ситуациите от различните перспективи както и за заставане на чуждата перспектива е един от основните механизми за разбирането на чуждите емоции.

Самите изследвания върху когнитивните процеси показват наличие на определени връзки със значимите други. Тази връзка между когнитивното развитие и социалните отношения отбелязва и вътрешната близост между тези подходи при осмисляне на емоционалното разбиране в детството.

Заклучение

Натрупаните емпирични изследвания през последните десетилетия очертават една прогресивна траектория в емоционалното разбиране, както и зависимостта от множество социоемоционални, когнитивни и персонални променливи (Harris, 1989; Pons&Harris, 2005). Въпреки очертаното прогресивно разбиране на емоциите, остават предизвикателствата, свързани с възможностите на по-дълбокото разбиране на емоциите да осигури мотивация за ангажиране с постъпки, които са насочени към благо на другите.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Стаматов, Р., Сарийска, Св. (2005). Винага. Пловдив: „Макро“.
2. Стаматов, Р. (2004). Емпатията в живота на детето. Пловдив: Пловдивско университетско издателство.
3. Albanese, O., De Stasio, S., Di Chiacchio, C., Fiorilli, C.&Pons, F. (2010). Emotion understanding in children: Impact of age and intelligence. *The Journal of Genetic Psychology*, 171, 101 – 115.
4. Arsenio, W.&Lemerise, E.A. (2001). Varieties of childhood bullying: Values, emotion processes and social competence. *Social Development*, 10, 57 – 74.
5. Arsenio, W.F., Cooperman, G.&Lover, A. (2000). Affective predictors of preschoolers' aggression and peer acceptance: Direct and indirect effects. *Developmental Psychology*, 36, 438 – 448.
6. Bayet, L., Pascalis, O., Quinn, P.C., Lee, K., Gentaz, É.&Tanaka, J.W. (2015). Angry facial expressions bias gender categorization in children and adults: Behavioral and computational evidence. *Frontiers in Psychology*, 6, 346.
7. Bower, T.G.R. (1989). *The rational infant : learning in infancy*. New York, N.Y : W.H. Freeman Bretherton, I. (1991). Intentional communication and the development of an understanding of mind. In Frye, D.&Moore, C. (Eds.), *Children's theories of mind: Mental states and social understanding* (pp. 49 – 75). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
8. Bretherton, I., Ridgeway, D.&Cassidy, J. (1990). Assessing internal working models of attachment relationship. In T. Greenberg, D. Cicchetti&E. Cummings (Eds.), *Attachment in the preschool years* (pp. 273 – 308). Chicago, IL: University of Chicago Press.
9. Bretherton, I., Fritz, J., Zahn-Waxler, C. et al. (1986). Learning to talk about emotions: A functionalist perspective. *Child Development*, 56, 529 – 548.
10. Bretherton, I., McNew, S.&Beeghly-Smith, M. (1981). When do infants acquire a „theory of mind“? In M. E. Lamb&L. R. Sherrod (Eds.), *Infant social cognition: Empirical and theoretical considerations*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
11. Bullock, M.&Russell, J.A. (1985). Further evidence in preschoolers' interpretation of facial expressions. *International Journal of Behavioral Development*, 8(1), 15 – 38.
12. Bullock, M.& Russell, J.A. (1984). Preschool children's interpretation of facial expressions of emotion. *International Journal of Behavioral Development*, 7, 193 – 214.
13. Camras, L., Ribordy, S., Hill, J., Martino, S., Sachs, V., Spaccarelli, S.&Stefani, R. (1990). Maternal facial behavior and the recognition and production of emotional expression by maltreated and nonmaltreated children. *Developmental Psychology*, 26(2), 304 – 312.
14. Camras, L.&Allison, K. (1985). Children's understanding of emotional facial expressions and verbal labels. *Journal of Nonverbal Behavior*, 9, 84 – 94.
15. Castro, V.L., Camras, L.A., Halberstadt, A.G.&Shuster, M.M. (2017). Children's prototypic facial expressions during emotion-eliciting conversations with their mothers. *Emotion*, 18, 260 – 276.
16. Cuisinier, F., Clavel, C., De Rosnay, M.&Pons, F. (2010). Emotional experiences at the elementary school: Theoretical and pragmatic issues. In F. Pons, M. de Rosnay&P. – A. Doudin (Eds.), *Emotions in research and practice* (pp. 175 – 202). Aalborg, Denmark: Aalborg University Press.

17. Denham, S.A., Blair, K.A., DeMulder, E., Levitas, J., Sawyer, K., Auerbach-Major, S.&Queenan, P. (2003). Preschool emotional competence: Pathway to social competence. *Child Development*, 74(1), 238 – 256.
18. Denham, S.A., Blair, K.A., Schmidt, M.S.&DeMulder, E. (2002). Compromised emotional competence: Seeds of violence sown early? *American Journal of Orthopsychiatry*, 72, 70 – 82.
19. Denham, S.A., Caverly, S., Schmidt, M., Blair, K., DeMulder, E., Caal, S. et al. (2002). Preschool understanding of emotions: Contributions to classroom anger and aggression. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 43, 901 – 916.
20. Denham, S.A. (1998). *Emotional development in young children*. New York. NY: Guilford.
21. Denham, S.A. (1997). When I have a bad dream, Mommy holds me: Preschoolers' consequential thinking about emotions and social competence. *International Journal of Behavioral Development*, 20, 301 – 319.
22. Denham, S.A., Zoller, D.&Couchoud, E.A. (1994). Socialization of preschoolers' of emotion. *Developmental Psychology*, 30, 928 – 936.
23. Denham, S.A.&Couchoud, E.A. (1991). Social-emotional predictors of preschoolers' responses to an adult's negative emotions. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 32, 595 – 608.
24. Denham, S.A.&Couchoud, E.A. (1990a). Young preschoolers' ability to identify emotions in equivocal situations. *Child Study Journal*, 20, 193 – 202.
25. Denham, S.A.&Couchoud, E.A. (1990b). Young preschoolers' understanding of emotion. *Child Study Journal*, 20, 171 – 192.
26. Denham, S.A.McKinley, M., Couchoud, E.A.&Holt, R. (1990). Emotional and behavioral predictors of peer status in young preschoolers. *Child Development*, 61, 1145 – 1152.
27. De Rosnay, M., Harris, P.L.&Pons, F. (2008). Making links between emotion understanding and developmental psychopathology in young children. In C. Sharp, P. Fonagy&I. Goodyer (Eds.), *Social cognition and developmental psychopathology* (pp. 343 – 385). Oxford, UK: Oxford University Press.
28. Dunn, J., Cutting, A.L.&Fisher, N. (2002). Old friends, new friends: Predictors of children's perspective on their friends at school. *Child Development*, 73(2), 621 – 635.
29. Dunn, J.&Cutting, A.L. (1999). Understanding others, and individual differences in friendship interactions in young children. *Social Development*, 8, 201 – 219.
30. Dunn, J.&Hughes, C. (1998). Young children's understanding of emotions within close relationships. *Cognition&Emotion*, 12, 171 – 190.
31. Dunn, J.&Herrera, C. (1997). Conflict resolution with friends, siblings, and mothers: A developmental perspective. *Aggressive Behavior*, 23, 343 – 357.
32. Dunn, J., Slomkowski, C., Donelan, N.&Herrera, C. (1995). Conflict, understanding, and relationships: Developments and differences in the preschool years. *Early Education and Development*, 6, 303 – 316.
33. Dunn, J. (1994). Understanding others and the social world: Current issues in developmental research and their relation to preschool experiences and practice. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 15, 571 – 583.
34. Dunn, J., Brown, J. R.&Beardsall, L.A. (1991). Family talk about emotions, and children's later understanding of others' emotions. *Developmental Psychology*, 27, 448 – 455.

35. Dunn, J., Brown, J.R., Slomkowski, C., Tesla, C.&Youngblade, L. (1991). Young children's understanding of other people's feelings and beliefs: Individual differences their antecedents. *Child Development*, 62, 1352 – 1366.
36. Fine, S.E., Izard, C.E., Mostow, A.J., Trentacosta, C.J.&Ackerman, B.P. (2003). First grade emotion knowledge as a predictor of fifth grade self-reported internalizing behaviors in children from economically disadvantaged families. *Development and Psychopathology*, 15(2), 331 – 342.
37. Fonagy, P.&Target, M. (1999). An interpersonal view of the infant. In A. Hurry (Ed.), *Psychoanalysis and developmental therapy* (pp. 3 – 31). Madison, CT: International University Press.
38. Fonagy, P., Redfern, S.&Charman, T. (1997). The relationship between belief-desire reasoning and a projective measure of attachment security (SAT). *British Journal of Developmental Psychology*, 15(1), 51 – 61.
39. Garner, P.W.&Estep, K.M. (2001). Emotional competence, emotion socialization, and young children's peer-related social competence. *Early Education and Development*, 12 (1), 29 – 48.
40. Garner, P.W., Jones, D.C.&Miner, J.L. (1994). Social competence among low-income preschoolers: Emotion socialization practices and social cognitive correlates. *Child Development*, 65, 622 – 637.
41. Gao, X.&Maurer, D. (2010). A happy story: Developmental changes in children's sensitivity to facial expressions of varying intensities. *Journal of Experimental Child Psychology*, 107, 67 – 86.
42. Gao, X.&Maurer, D. (2009). Influence of intensity on children's sensitivity to happy, sad, and fearful facial expressions. *Journal of Experimental Child Psychology*, 102, 503 – 521.
43. Graham, S.&Weiner, B. (1996). Theories and Principles of Motivation. In D. C. Berliner&R. Calfee (Eds.), *Handbook of Educational Psychology* (pp. 63 – 84). New York: Macmillan.
44. Gross, J.J.&Thompson, R.A. (2007). Emotion regulation: Conceptual foundations. In J. J. Gross (Ed.), *Handbook of emotion regulation* (pp. 3 – 24). New York, NY: Guilford Press.
45. Gnepp, J. (1989). Personalized inferences of emotions and appraisals: Component processes and correlates. *Developmental Psychology*, 25, 277 – 288.
46. Gnepp, J.&Chilamkurti, C. (1988). Children's use of personality attributions to predict other people's emotional and behavioral reactions. *Child Development*, 59, 743 – 754.
47. Gnepp, J.&Hess, D.L.R. (1986). Children's understanding of verbal and facial display rules. *Developmental Psychology*, 22, 103 – 108.
48. Gnepp, J.&Gould, M. (1985). The Development of Personalized Inferences: Understanding Other People's Emotional Reactions in Light of Their Prior Experiences. *Child Development*, vol. 56 (6), 1455 – 1464.
49. Gnepp, J. (1983). Children's social sensitivity: Inferring emotion from conflicting cues. *Developmental Psychology*, 19, 805 – 814.
50. Halberstadt, A.G., Denham, S.A.&Dunsmore, J.C. (2001). Affective social competence. *Social Development*, 10(1), 79 – 119.
51. Harris, P.L., De Rosnay, M.&Pons, F. (2016). Understanding emotion. In L. Feldman Barrett, M. Lewis&J. Haviland-Jones (Eds.), *Handbook of emotions* (3rd ed., pp. 293 – 306). New York, NY: The Guilford Press.

52. Harris, P. (2008). Children's understanding of emotion. In M. Lewis, J.M. Haviland-Jones & L. Feldman Barrett (Eds), *Handbook of Emotions* (3rd edn). New York: The Guilford Press, pp. 409 – 427.
53. Harris, P. (1989). *Children and emotions*. Oxford: Blackwell.
54. Harter, S. & Buddin, B.J. (1987). Children's understanding of the simultaneity of two emotions: A five-stage developmental acquisition sequence. *Developmental Psychology*, 23, 388 – 399.
55. Huttenlocher, J. & Smiley, P. (1987). Early word meanings: The case of object names. *Cognitive Psychology*, 19, 63 – 89.
56. Hoffner, C. & Badzinski, D.M. (1989). Children's integration of facial and situations cues to emotion. *Child Development*, 60, 415 – 422.
57. Izard, C.E., Fine, S., Schultz, D., Mostow, A., Ackerman, B. & Youngstrom, E. (2001). Emotions knowledge as a predictor of social behavior and academic competence in children at risk. *Psychological Science*, 12, 18 – 23.
58. Laible, D. & Thompson, R. (1998). Attachment and emotional understanding in pre-school children. *Developmental Psychology*, 34(5), 1038 – 1045.
59. Lewis, M. (2008). The emergence of human emotions. In M. Lewis, J. M. Haviland-Jones & L. Feldman Barrett (Eds), *Handbook of Emotions* (3rd edn). New York : The Guilford Press, pp. 304 – 319.
60. Lewis, M., Sullivan, M.E. & Vasen, A. (1987). Making faces: Age and emotion differences in the posing of emotional expression. *Developmental Psychology*, 23, 690 – 697.
61. Lewis, M. & Michalson, L. (1982). The socialization of emotion. In T. Field & A. Fogel (Eds.), *Emotion and Early Interaction*. Hillsdale, NJ : Erlbaum.
62. Main, M., Kaplan, N. & Cassidy, J. (1985). Security in infancy, childhood and adulthood: A move to the level of representation. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 50, 66 – 104.
63. Mancini, G., Agnoli, S., Baldaro, B., Ricci Bitti, P. E. & Surcinelli, P. (2013). Facial expressions of emotions: Recognition accuracy and affective reactions during late childhood. *Journal of Psychology*, 147, 599 – 617.
64. Michalson, L. and Lewis, M. (1985). What Do Children Know About Emotions and When Do They Know It? In M. Lewis & C. Saarni (Eds.) *The Socialization of Emotions* (pp. 117 – 139). New York: Plenum Press
65. Miller, A.L., Gouley, K.K., Seifer, R., Zakriski, A., Eguia, M. & Vergnani, M. (2005).
66. Emotion knowledge skills in low-income elementary school children: Associations with social status and peer experiences. *Social Development*, 14(4), 637 – 651.
67. Molina, P., Bulgarelli, D., Henning, A. & Aschersleben, G. (2014). Emotion understanding: A cross-cultural comparison between Italian and German pre-schoolers. *European Journal of Developmental Psychology*, 11, 592 – 607.
68. Morra, S., Parrella, I. & Camba, R. (2011). The role of working memory in the development of emotion comprehension. *British Journal of Developmental Psychology*, 29(4), 744 – 764.
69. Nelson, N.L., Hudspeth, K. & Russell, J.A. (2013). A story superiority effect for disgust, fear, embarrassment, and pride. *British Journal of Developmental Psychology*, 31(Pt 3), 334 – 348.
70. Nelson, N.L. & Russell, J.A. (2013). Universality revisited. *Emotion Review*, 5, 8 – 15.

71. Olthof, T., Meerum Terwogt, M., Van Eck, O.V.&Koops, W. (1987). Children's knowledge of the integration of successive emotions. *Perceptual&Motor Skills*, 65, 407 – 414.
72. Phillips, A.T., Wellman, H.M.&Spelke, E.S. (2002). Infants' ability to connect gaze and emotional expression to intentional action. *Cognition*, 85, 53 – 78.
73. Pons, F., Giménez-Dasí, M., Sala, N., Molina, P., Tornare, E.&Gamskjær, B.A. (2015). Compréhension et régulation des émotions à l'école. In M. Crahay&M. Dutrevis (Eds.), *Psychologie des apprentissages scolaires* (pp. 115–142). De Boeck Supérieur.
74. Pons, F., Harris, P. L.&De Rosnay, M. (2012). Piaget and consciousness: Retrospect and prospect. In Jaan Valisiner (Ed.), *History and theory of psychology* (pp. 95 – 122). Transaction Publishers.
75. Pons, F.&Harris, P.L. (2005). Longitudinal change and longitudinal stability of individual differences in children's emotion understanding. *Cognition and Emotion*, 19(8), 1158 – 1174.
76. Repacholi, B.&Slaughter, V. (2003). Individual differences in theory of mind: Implications for typical and atypical development. New York, NY: Psychology Press.
77. Rocha, A., Roazzi, A., Da Silva, A., Candeias, A., Minervino, C., Roazzi, M.&Pons, F. (2015). Test of emotion comprehension: Exploring the underlying structure through Confirmatory Factor Analysis and Similarity Structure Analysis. In A. Roazzi, B. Campello&W. Bilsky (Eds.), *Facet Theory: Searching for structure in complex social, cultural and psychological phenomena* (pp. 66 – 84). Recife, Brazil: Editora UFPE.
78. Rodger, H., Vizioli, L., Ouyang, X.&Caldara, R. (2015). Mapping the development of facial expression recognition. *Developmental Science*, 18, 926 – 939.
79. Russell, J.A.&Widen, S.C. (2002a). A Label Superiority Effect in children's categorization of facial expressions. *Social Development*, 11, 20 – 52.
80. Russell, J.A.&Widen, S.C. (2002b). Words versus faces in evoking preschool children's knowledge of the causes of emotions. *International Journal of Behavioral Development*, 26(2), 97 – 103.
81. Russell, J.A. (1994). Is there universal recognition of emotion from facial expression? A review of methods and studies. *Psychological Bulletin*, 115, 102 – 141.
82. Russel, J.A. (1990). The Preschooler's Understanding of the Causes and Consequences of Emotion. *Child Development*, 61, 1872 – 1881.
83. Russell, J.A.&Bullock, M. (1986). On the dimensions preschoolers use to interpret facial expressions of emotion. *Developmental Psychology*, 22, 97 – 102.
84. Russell, J.A.&Bullock, M. (1985). Multidimensional scaling of emotional facial expressions: Similarity from preschoolers to adults. *Journal of Personality and Social Psychology*, 48, 1290 – 1298.
85. Saarni, C. (1999). *Children's emotional competence*. New York, NY: Guilford Press.
86. Saarni, C. (1989). Children's understanding of the strategic control of emotional expression in social transactions. In C. Saarni&P. Harris (Eds.), *Children's understanding of emotions* (pp. 181 – 208). Cambridge: Cambridge University Press.
87. Saarni, C. (1988). Children's understanding of the interpersonal consequences of dissemblance of nonverbal emotional-expressive behavior. *Journal of Nonverbal Behavior*, 12, 275 – 294.
88. Shipman, K.&Zeman, J. (2001). Socialization of children's emotion regulation in mother-child dyads: A developmental psychopathology perspective. *Development and Psychopathology*, 13(2), 317 – 336.

89. Shipman, K., Zeman, J., Penza, S.&Champion, K. (2000). Emotion management skills in sexually maltreated and nonmaltreated girls: A developmental psychopathology perspective. *Development and Psychopathology*, 12(1), 47 – 62.
90. Skerry, A E.&Spelke, E.S. (2014). Preverbal infants identify emotional reactions that are incongruent with goal outcomes. *Cognition*, 130, 204 – 216.
91. Smiley, P.&Huttenlocher, J. (1989). Young children's acquisitions of emotion concepts. In P. Harris&C. Saarni (Eds.), *Children's understanding of emotion* (pp. 27 – 79).Cambridge, UK: Cambridge University Press.
92. Smith, M.&Walden, T. (1999). Understanding feelings and coping with emotional situations: A comparison of maltreated and nonmaltreated preschoolers. *Social Development*, 8, 93 – 116.
93. Steele, H., Steele, M., Croft, C.&Fonagy, P. (1999). Infant-mother attachment at one year predicts children's understanding of mixed emotions at six years. *Social Development*, 8, 161 – 178.
94. Stein, N.L.&Levine, L.J. (1989) The Causal Organization of Emotional Knowledge: A Developmental Study. *Cognition and Emotion*, 3, 343 – 378.
95. Tang, Y., Harris, P. L., Pons, F., Zou, H., Zhang, W.&Xu, Q. (2018). The understanding of emotion among young Chinese children. *International Journal of Behavioral Development*, 42(5), 512 – 517.
96. Tenenbaum, H., Visscher, P., Pons, F.&Harris, P.L. (2004). Emotion understanding in Quechua children from an agro-pastoralist village. *International Journal of Behavioral Development*, 28(5), 471 – 478.
97. Thompson, R.A., Virmani, E.A., Waters, S.F., Raikes, A.&Meyer, S. (2013). The development of emotion self-regulation: The whole and the sum of the parts. In K. C. Barret, N. A. Fox, G. Morgan, D. Fidler&L. Daunhauer (Eds.). *The development of self-regulatory processes in development: New directions and international perspectives* (pp. 5 – 26). New York, NY: Taylor and Francis.
98. Thompson, R.A. (2011). Emotion and emotion regulation: Two sides of the developing coin. *Emotion Review*, 3 (1), 53 – 61.
99. Thompson, R.A. (1999). Early attachment and later development. In J. Cassidy&P. R. Shaver (Eds.), *Handbook of attachment: Theory, research, and clinical applications* (pp. 265 – 286). London, England: Guilford Press.
100. Tornare, E., Czajkowski, N. O.&Pons, F. (2015). Children's emotions in math problem solving situations: Contribution of self-concept, metacognitive experiences and performance. *Learning and Instruction*, 39, 88 – 96.
101. Viana, K.M.P., Zambrana, I.M., Karevold, E.B.&Pons, F. (2016). Beyond conceptual knowledge: The impact of children's theory-of-mind on dyadic spatial tasks. *Frontiers in Psychology*, 7, 1 – 11.
102. Von Salisch, M., Haenel, M.&Denham, S. (2015). Self-regulation, language skills, and emotion knowledge in young children from northern Germany. *Early Education and Development*, 26, 792 – 806.
103. Wellman, H.M. (2014). *Making minds: How theory of mind develops*. Oxford, UK: University Press.
104. Wellman, H. M.&Banerjee, M. (1991). Mind and emotion: Children's understanding of the emotional consequences of beliefs and desires. *British Journal of Developmental Psychology*, 9, 191 – 214.

105. Weiner, B. (198). An Attributional Theory of Motivation and Emotion. New York. Springer-Verlag.
106. Weiner, B.&Handel, S. (1985). A Cognition-Emotion-Action Sequence: Anticipated Emotional Consequences of Causal Attributions and Reported Communication Strategy. *Developmental Psychology*, vol. 21 (1), 102 – 107.
107. Widen, S.C. (2017). The development of emotion recognition. In J. – M. Fernandez-Dols&JA. Russell (Eds.), *The science of facial expressions* (pp. 297 – 312). New York, NY: Oxford University Press.
108. Widen, S.C. (2016). The development of children’s concepts of emotion. In L. F. Barrett, M. Lewis&J.M. Haviland-Joanes (Eds.), *Handbook of emotions* (4th ed., pp. 307 – 318). New York, NY: Guilford.
109. Widen, S.C. (2013). Children’s interpretation of facial expressions: The long path from valence-based to specific discrete categories. *Emotion Review*, 5(1), 72 – 77.
110. Widen, S.C.&Russell, J.A. (2010a). Children’s scripts for social emotions: Causes and consequences are more central than are facial expressions. *British Journal of Developmental Psychology*, 28(3), 565 – 581.
111. Widen, S.C.&Russell, J.A. (2010b). Differentiation in preschoolers’ categories for emotion. *Emotion*, 10, 651 – 661.
112. Widen, S.C.&Russell, J.A. (2008). Children acquire emotion categories gradually. *Cognitive Development*, 23(2), 291 – 312.
113. Widen, S.C.&Russell, J.A. (2004). The relative power of an emotion’s facial expression, label, and behavioral consequence to evoke preschoolers’ knowledge of its cause. *Cognitive Development*, 19(1), 111 – 125.
114. Widen, S.C.&Russell, J.A. (2003). A closer look at preschoolers’ freely produced labels for facial expressions. *Developmental Psychology*, 39(1), 114 – 128.
115. Whitesell, N.R.&Harter, S. (1989). Children’s reports of conflict between simultaneous opposite-valence emotions. *Child Development*, 60, 673 – 682.
116. Wu, Y.&Schulz, L.E. (2018). Inferring beliefs and desires from emotional reactions to anticipated and observed events. *Child Development*, 89(2), 649 – 662.

ДЕТСКОТО РАЗБИРАНЕ НА ЕМОЦИИТЕ

*Проф. д-р Румен Стаматов
Катедра „Психология“,
Варненски свободен университет „Черноризец Храбър“
Доц. д-р Светлана Сарийска
Катедра „Психология“,
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“*

Резюме: Работата представлява преглед на емпиричните изследвания върху емоционалното разбиране на детето. Очергани са етапите в развитието на емоционалното разбиране, както и особеностите на самото разбиране. Проследени са връзките между разбирането на емоциите и регулацията на емоциите, както и влиянията на различните когнитивни, персонални и социални променливи върху развитието на разбирането на емоциите в детството.

Ключови думи: емоционално разбиране, емоционална регулация, етапи на развитие на емоционалното разбиране.

CHILDREN'S UNDERSTANDING OF EMOTIONS

Prof. Rumen Stamatov PhD, DS
Department of Psychology
Varna Free University „Chernorizets Hrabar“
Assoc. Prof. Svetlana Sariyska PhD
Department of Psychology
University of Plovdiv „Paisii Hilendarski“

Summary: This work offers a review of the empirical research into children's emotional development. The stages of emotional development are outlined, as well the particularities of the development itself. The review investigates the relationships between understanding emotions and regulating emotions, as well as the influence of the various cognitive, personal and social variables on the development and understanding of emotions in childhood.

Keywords: emotional development, emotional regulation, stages of development of emotional understanding/ processing.

ЕКЗИСТЕНЦИАЛНИТЕ ДОСТОЯНИЯ НА КРИТИЧЕСКОТО ПСИХОЛОГСТВАНЕ

(Някои наблюдения относно наскоро излязлата монография на проф. д.пс.н. Людмил Георгиев „Критическата психология на екзистенциалните преживявания“, София, 2020, УИ „Св. Климент Охридски“)

Ивайло Лазаров

Настоящият текст е по-скоро рецензия или отзив относно книга, а не статия. Затова монолитният обем, тематичното послание и творческите внушения на текста правят опит за решаване на задачите си именно в рамките на този по-особен академичен жанр. Позволявам си, като философ, да започна с едно споделено откровение за приятната изненада, която ме обзе (веднага след получаване на ръкописа в качеството ми на един от официалните му рецензенти) при първото случайно зачитане на визираната монография „Критическата психология на екзистенциалните преживявания“ на известния български общественик и преподавател във ФФ на СУ „Св. Климент Охридски“ проф. д.пс.н. Людмил Дочев Георгиев, чийто 60-годишен юбилей бе отбелязан през 2020 г. Веднага ми направи впечатление необичайното творческо попадение на един автор психолог, въвеждащ в употреба и умеещ с далечна иновативна цел да използва термина „психологстване“ – една сполучлива заемка от доста оборотния във философските среди термин „философстване“, „светостта“ на чието упражняване обаче за психолозите навярно още дълго време ще продължава да звучи необичайно, независимо от успеха на настоящото произведение. Очевидната повлияност от Хайдегер и заглавието на неговата знаменита студия „Какво е това – философията?“ допълнително разпали любопитството ми на изследовател, който отдавна е „на ти“ с екзистенциалната проблематика, да проследя внимателно какъв би могъл да бъде по аналогия отговорът на този въпрос, но вече отнесен към науката психология. Вглеждайки се в структурата на изложението, всеки читател би могъл да се увери, че такъв въпрос е поставен в началото – като заглавие на първия параграф от Глава Първа на монографията. Ала навярно само професионален философ би успял да оцени до каква степен не само той самият като читател експерт, но преди всичко авторът е развълнуван от опита си да ни представи психологията именно като психологстване, т.е. да екзистенциализира метода си в самото начало

на анализа, подлагайки на самоанализ изконните основания на всеки възможен анализ. И не само защото творческо вълнение в науката е налице там, където имаме проблематизация... Но и защото с подобна рефлексивност на изходната позиция самата научност на метода се оказва в изначален синхрон с проблема, извечно поставящ под въпрос самите критерии за научност – според Хусерл (вж. Гуссерль 1999: § 34), когато проблемът и методът са едно, тъкмо това превръща изследването в *тема*. Една такава тема всякога би разкривала онова, което наричаме изначална сингуларност на психичното преживяване – неговите ситуативна конкретност, дискретност, синтетичност и феноменологична достоверност спрямо описващия субект.

И тъй, темата, удостоверяваща самопроблематизациите на метода – такова е полето на активистка изява на автентичното правене на психология чрез психологстване, при което в нито един момент на анализа на автора психолог не ще убягва предшествието на въпроса „Какво е това психологията?“. Една такава тема е именно *психологическа*, а не някаква друга, доколкото рефлексивността на заетата позиция я припознава като всякога разкриваща иманентния живот на съзнанието и дедуктивно извеждаща из себе си реда и закономерностите на заобикалящата ни външна действителност. Една такава резултативна на психологстването тема е и *критическа* – в смисъла на Кант, доколкото всяко едно психологстване в такъв план е вече поет ангажимент за придържане към началата на критическата процедура, разкриващи се в изискването за априорното извеждане на възможните закономерни връзки между нещата и явленията – откъм критиката на чистия разум (а не откъм мнимото законодателство на обектния детерминизъм). Кант призовава (вж. Кант, 1967: 737) за такава емпирична психология, която би намерила своето достойно място в системата на метафизиката на познанието, а не изпълняваща слугинската роля на дезориентант в една очевидно несамокритицизираща се система на опитните науки за природата. С оглед на метафизиката, психологията би намерила своето автентично (и поради това сигурно) място в архитектурониката на науките изобщо, заемайки почетно отреденото ѝ положение (вж. пак там) сред науките за душата и духа в границите на приложната философия; впрочем само така, оставайки си емпирична наука, изследваща една по-особена област, каквато е психичното, тя същевременно далновидно не би се отдалечавала от чистата философия, без чиято априорно-критическа помощ не би имала легитимни основания да законодателства в собствената си област. Но в този контекст следва да бъдат отчетени преди всичко собствените методологични приноси на тази монография, отразени в цялостното заглавие на нейната Глава Първа – „Архитектониката на критическата психология“. Защото тук следва да говорим вече за една вътрешна архитектуроника в границите на самото психологическо, съобразно което се извежда системата на критическата психология с нейните раздели, грижливо подреждани и подсигуравани изследователски от автора в множество негови публикации през годините, включително и от ранга на монографии.

Привилегията на критическата психология да има своя архитектоника се диктува от изконните критически тематизации на самото психологстване в качеството му на рефлексивна процедура – така даже в първично-етимологичния пласт на името си, психологията припознава душата (психея) като едната от три-

те, според Кант, онтологично конструктивни трансцендентални идеи на метафизиката, заедно с Бога и „света като цяло“. Ето как още в самото име на науката се таи основанието за напълно коректното прибягване до априорния принцип за методологично изграждане на тази наука. В такъв план условието за научност не би произтичало просто от съвременните популярно подразбиращи конотации на понятието „наука“, а ще се преучредява от съзнателно предприеманите от автора в течение на изложението стъпки за достойно завръщане на психологията в системата на метафизиката, което, както отбелязахме, вече на философска база би осигурявало чистото условие за нейната научност, както и извеждането на вътрешната архитектурника на самата критическа психология, за която претендира цялата Глава Първа на монографията.

Впрочем не само въпросната глава, но и цялото съдържание на книгата предоставя на читателя многобройни аналитико-критични свидетелства откъм априорно-критическото психологстване в какъв смисъл „традиционната западна психология“ (както авторът приема да нарича доминиращия императив на съвременния глобален научнопсихологически дискурс с всичките му представи, институти и представители) не би следвало да излиза с претенциите за научност: по същество тя е лишена от априорна идея за своето познание, нейната емпирична база е откъсната от законодателната инициатива на разума спрямо описанието на всяко възможно съществуване, тя е вкопчена в „природата“ и местата на нещата и по такъв начин ни най-малко не е заинтересована изначално от основополагащото априорно условие за тяхната уместност изобщо. Това води до догматизиращо предоверяване в „същностното съществуване“ на нещата такива, каквито се разкриват в емпиричния наглед, без критическо и феноменологично изпробване на условията за нагледна явимост на каквото и да е изобщо. Абсолютизацията на емпирично-нагледното (предметно) състояние, наблюдавана в традиционната западна психология, обикновено издава незаинтересованост спрямо условието, под което опитът ни става достояние. Априористката парадигма в психологията, доколкото е критическа, не допуска подобна абсолютизация, понеже всеки момент предоставя разкриващите се емпирични конфигурации на рефлексивна изложеност откъм процедурно предприетата критика на чистия разум. Емпиричността на афективните и сетивни данни, дадени в наблюденията и измерванията, сама по себе си не е гарант за научност на обработките и резултатите. Критерият за научност е тъкмо в критическия усет за това, че един такъв самоцелен емпиризм е *само вид* познавателен избор за субекта – избор, който подлежи на фалсификационизъм и като целевост, и като ценност, и като епистемна далновидност на достоянията и прозренията си. Емпирията сама по себе си не създава архитектурниката, напротив, тя може процедурно да бъде включена в една такава архитектурника, посредством научната обработка на темата (съобразно гореизложенения контекст). Ето защо, без основна *идея за наука* и само основавайки се на догмата за пасивно подето емпирично изследване, което при това положение няма как да бъде психологстване, традиционната западна психология е забелязана от автора като само „техническо средство“, реагиращо на хаотични цели, несъгласувани с разумно предприеманата архитектурника на науките, и поставящи изявата на всеки възможен емпиричен ред в плен на случайни случвания и хрумки изсред фактите,

игнорирайки критиката на съдната способност откъм фактора. Тъкмо идеята за научен експеримент е априорен регулатив спрямо всякога апостериорните, случайни конфигурации, удостоверими на експериментално-опитното поле. Емпиричното познание не изпреварва идеята за емпирично познание, защото самата тази идея е вече контролиращ фактор откъм априорното познание. И тук възраженията на критическата психология чрез критиката на разума не са срещу идеята за психология, а – както изрично е подчертал авторът – спрямо претенциите на традиционната западна психология да бъде представяна за „единствено научна“.

Съдържанието на вътрешната архитектура на критическата психология се демонстрира във втория параграф на Глава Първа, където на преден план излизат теоретични източници, отнасящи се вече не до метафизическите, а до психологическите ѝ основания. Авторът специално визира наиндивидуални психични регулатори с априорен характер, каквито са езикът, митовете, обичаите и „народната душа“ в народопсихологията на Вилхелм Вунт (в силната му повлияност от сходни идеи на неговия предшественик Вилхелм фон Хумболт); колективните представи в социологическите и антропологични теории на Емил Дюркем и Люсиен Леви-Брюл; табуто, религията и културата в психоанализата на Зигмунд Фройд; архетипите на колективното несъзнавано в аналитичната психология на Карл Густав Юнг; теорията за социалните представи на социалния психолог Серж Московичи и др. Може да се каже, че от определена философско-критическа гледна точка всички посочени от автора теории са несубстанциалистки, или поне имащи мощен несубстанциалистки потенциал, доколкото всички те са базирани върху априорно ориентирана идея за психология дори когато авторите им не го експлицират явно. Другият показател за несубстанциализъм е свързан с изследователския парадигмален вектор: ако опростенчески перифразираме Московичи, можем да заключим, че при всички тях представите предопределят реалността, а не обратното. Генезисът на реалността не се извежда от същностни характеристики на самата реалност, а е плод на действието на социално значими фактори, чиято регулативна воля се разпознава сравнително ясно. За съжаление, огромна част от онова, което ни предлага традиционната западна психология, няма нищо общо с априорно-структуралния научен анализ и представлява просто завихряне около набор от статистически константи, но не и процес, изразяващ вътрешната архитектура и телеология на науката психология. Традиционната психология гравитира върху субстратен подход, който не е вкоренен в природата на психичното – така не само неправомерно се имплицира в изследванията ноуменална субстанциалност на психиката, но по-опасното е допускането на опасен редукционизъм на психичното до жалка последица от дейността на мозъка в рамките на физиологията на висшата нервна дейност, което си е направо отстъпление от идеята за психология, изградена без заемки и предпоставки откъм друга частна сфера на реалността. Повечето от изброените психолози, например Фройд, са чужди на един такъв самоцелно „статистически“ подход към психология: специално при последния съзнателно-несъзнателната структура на психиката като регулативна матрица си е по същество чисто априорно понятие, понеже психичното се издейства динамично, в процеса на социалните взаимодействия, а симптоматиката се анализира на основата на клинична работа с всеки отделен случай.

Схематизмът на чистите разсъдъчни категории, както отбелязва Кант (вж. Кант, 1967: 747), дава архитектурното единство на съществуващия обект, докато една съвкупност от случайно подбрани единични цели може да даде в най-добрия случай техническото единство на субстанциалистски схващана реалност, каквато си я представя традиционната западна психология. Налице са всички основания да обвиним тази психология в липса на усет за вътрешен телеологизъм, без който е невъзможно всякакво достоверно описание на психичния живот (вж. Дилтай 2013: I, 5 и Лазаров, 2013: 253 – 8). Защото само когато е авторефлексивно ориентирана¹, както забелязва авторът, една наука е цялостна. В противен случай тя ще се възпроизвежда като занаятчийска практика, реагираща на хаотични емпирични цели, въобразявайки си, че отчита едни или други социални факти, от които всъщност нищо не разбира.

Различието между архитектурно и техническо единство се отнася до самия принцип за правене на наука. Философски погледнато в духа на Аристотеловото наследство, това е нещо аналогично на разликата между *фюзис* и *техне* по отношение на сътворяването (вж. напр. Михайловский, 2016: 43 – 9). В третия параграф, разкриващ принципите и системата на критическата психология, авторът си дава сметка за главната методологична заблуда на традиционната западна психология: че няма никакво достигане до същност *a priori* единствено чрез описание на явления. Феноменологичността на подхода от Кант насетне не отрича явимостта на емпирични съдържания, но същевременно не счита, че зад разкриващия се феномен има нещо повече от видимостта на онова, което се разкрива. Напротив, субстанциалистката наука вярва, че такава същност е налице, въпреки че е безсилна да достигне до нея. Посочен е правилният метод: психологическото описание би следвало да иманентизира наличния емпиричен материал според принципите на разума, които са законодателстващи спрямо всяко едно описание. Във видимостта и най-вече в приложимостта на самата тази процедура като психологстване става недвусмислено ясно, че няма емпиричен наглед изобщо, еднакъв за всички – и самото това въобразено хипостазиране на подобна „еднаквост“ е псевдонаучна операция, изпълняваща вече други – идеологически – функции. Психологстването в критическата психология е по същество *философско* психологстване – чрез едно такова критическо психологстване ние не целим, по цитираните думи на Кант, разширяване на познанието, обвързвайки го с потенциално безкрайни или затворени константи, а само неговото изправяне. Липсата на архитекtonика в една предпоставено частна и ориентирана към естественически методи наука за психичното би изразявала нескончаем анализ без синтез, т.е. фактически би изявявала *несвободата* на лутащия се разсъдък, гравитиращ към сетивистка участ (без метафизична цел). В такъв план парадигмата на критическата психология като априорна идея за наука, съгласувана с целта на разума непосредствено чрез критическата философия на Имануел Кант (като чиста философия) предпоставя заедно с това и собственото си измерение като *приложна философия*, спрямо която разделите на нейната система – етническата

¹ В една такава наука редът и връзката между идеите, а не между нещата контролират познавателния процес и самата световност. Защото, според Кант, самата природа на връзката е дедуктивна операция на чистия разсъдък.

психология, политическата психология, психологията на историята и екзистенциалната психология (в рамките на тази монография), вече задават перспективите на една възможна емпирична психология. На този фон ноумени на практическата философия, разпознаваеми като общностни регулативи в критическата психология като нейна съставна, са такива структуроопределящи априорни понятия като: етническо, политическо, идеологическо, религиозно, цивилизационно, историческо. В самата вътрешна архитектура на критическата психология пък можем да различим раздели като: критическа етническа психология, критическа политическа психология, критическа психология на историята и др. Първата и втората от тях са обезпечени от автора с три специални монографии: „Критическата психология на политиката и историята“ (2014), „Критическая психология политики и истории“ (2017, на руски) и „Критическа психология на българската история“ (2018). Настоящата монография, която имах честта да рецензирам, попада в тази архитектура със своето особено място и предназначение – самата критическа психология на екзистенциалните преживявания тук изпълнява ролята на метафизика на критическата психология. Заедно с това обаче критическата психология на екзистенциалните преживявания може да бъде и пълноценна емпирична психология, т.е. да дава релевантен практически метод, базиран върху априорни основания.

Закономерна е постигнатата стойност на авторите постижения и в четвъртия параграф на тази по същество методологично фундираща Глава Първа, към която неслучайно е насочен моят по-особен интерес в ролята ми на философ, който от години се занимава с методологични проблеми на психологията. Параграфът е озаглавен „Многообразието на нормата, патологията и психотерапията“. Ако можем да посочим пунктове на предоверяване на т.нар. емпирична психология, ориентирана към естественически методи, това на първо място е предоверяването в самото емпирично изследване; и на второ място – слабостта на логиката и методологията тук е, че, както забелязва Дилтай (вж. Дилтай, 2013: IV, 30), този тип психология започва с хипотези, а една описателна психология, основана на априорни начала, би следвало не да започва, а да завършва с хипотези. Подплатеността с емпирично изследване не е ценност сама по себе си, тя не доказва самата теория; така само се разширява до безкрайност хаотичността в рамките на техническото единство на събраните и анализирани данни. На практика в западната наука, въпреки че е модерна, традиционно се идеологизира емпиричната база, която се използва за създаване на норма, доколкото стремежът към унификация е идеологическа операция и само вторично може да служи за целите на научното изследване. Налице е старата дискриминация през самопредставата за собствена универсалност на западната цивилизация, която продължава да си позволява да нарича „примитивно“ всяко различие. Индивидуализмът и колективизмът като културни синдроми, вината и срамът като механизми за осъществяване на културен контрол по отношение на усвояването на моралните норми са именно социални регулатори и няма как да бъдат „функция на мозъка“, нито да наместват критерологията в презумпция за културно развитие/изостаналост. Инструментите за удостоверяване на една некритицизирана емпирия нямат универсална стойност, тъй като всякога се отнасят към случайни, обстоятелствени, нееднозначни съби-

тия и особи. Еталоните за психологически измервания не могат да бъдат изначални, а са в крайна сметка конвенционални. Например няма изначално универсални тестове, включително за изследване на интелигентността; нерядко в самата тестова методика за изследване и измерване на интелигентността биват имплицитно намесвани психични способности и състояния, принадлежащи по-скоро към афективната, отколкото към когнитивната сфера. Авторът е категоричен, че дилемата „норма – патология“ е идеологема за разлика от научността, която не следва да се базира на апостериорна универсалност. Защото универсална е само априорната способност за универсализиране, а не привилегията, продиктувана от демократична множественост (масовост), или расова, етническа, историческа или някаква друга пълноценност. Разликите, които отчитаме, са по-скоро културно обособени, а културните различия няма как да са патология. По същия начин и самата психотерапия е свързана повече с конкретната етнокултурна и религиозна общност. Нещо повече, не може да съществува психотерапия, свободна от културни ценности – ако за хората от незападните общества проблемът се състои в разрушената хармония със себе си, околните или с духовете на прадедите, или пък с влиянието на външни и природни сили, то психотерапевтичното лечение трябва да бъде насочено към възстановяване на равновесието и минимизиране на повлияността от външните духовни сили; ако пък за западните хора проблемите в установяването на контакти, в т.ч. и сексуални, се дължи на неосъзнати травми от миналото, то лечението трябва да върви в посока на осъзнаване на травмите и ситуацияите, в които те са възникнали, за да бъдат преодолени.

Четейки книгата, се натрапва внушението, че би следвало да наречем западната цивилизация прогресивно самоизраждане в последствията на тоталитарно (достигащо до глобално-повсеместно) утвърждаване на културата на идеологическото. Логиката на анализа от фундиращата за монографията Глава Първа ни насочва към очевидния страх на тази идеологическа цивилизация да проблематизира човешката екзистенция. В Петия параграф се прави опит за представяне на фундаменталната екзистенциална дихотомия, която в следващите глави ще се превърне в гордиевия възел за анализ на отделните екзистенциални проблемни състояния. Този възел се затяга чрез подходящо вмъкнатия обзор на цялостната академично-университетска култура на Запад, погледнат през призмата на Хосе Ортега-и-Гасет и донякъде изпълнен с носталгия към средновековния университет, олицетворяващ инстанцията, експонираща архетипа на университетската идея, вкл. като система на организация на преподаването и научното изследване, която упорито и целенасочено се е изгубвала като наследство през столетията. Като че ли най-злобещо звучи конкретно поставеният въпрос: Защо в западните университети се пренебрегват културата и науките за духа? Тук с автора отчитаме най-вече грешките в логиката и методологията, които обаче няма как да са случайни. Те се дължат на нововремското политическо лице на Запада – великата несполука около замяната на (уж преодоляното) религиозно с идеологическото. Специалистът, подготвян от съвременния университет днес, това е новият варварин, чиито способности и мотивация обаче са ориентирани и инкорпорирани в масовизирания обществен регламент за задоволяване на потребности – така западната цивилизация в лицето на науката психология не изследва повече никаква

душа, защото предварително и за целите на отчуждаващата власт е фрагментирала сингуларното единство на човешката монада до социално алиенирани образи и натрапени роли, които сме принудени да изпълняваме, подтиквани от бихевиорално оптимизирани парадигми, неавтентични избори и фалшиви влечения към опредметяване на едно всякога вторично същество, което повече не знае и не умее да се разпредметява, за да бъде свободно. Идеологическият контрол е тотален, защото си остава незабележим дори и за някои от най-прозорливите представители на академичните среди. Бих отсъдил, че съпротива срещу този позор е налице, макар тази съпротива да избива в превърнати и ентропийни за личността и обществото форми на изява, които нямам за задача да коментирам специално в този текст. Защото дори и в психологията, включително вследствие на определени целенасочени академични политики, все още си остава обгърната в неяснота екзистенциалната тема. Културата на идеологическото на Запад по същество уби културата като автентичен символизъм на обществената и лична изява – защото промислянето в плана на всяка култура само би задълбочавало различията за сметка на унификациите, а това няма как да обслужва стремежа към тоталната власт, избиваща в практики на колониализъм и глобализация. Бихевиоралното е за предпочитане пред културалното именно защото първото не е пречка за социалния инженеринг, създаващ унифицирано човечество от биороботи, имащи една цел – да консумират експоненциално блага и удоволствия. А екзистенциалната тема все пак не само иска да улови различието, но и да се научи да го мисли през самото него. Защото екзистенциалното е осъзнаване и бунт срещу все по-усъвършенстващото се битуване на масовия човек, все едно как ще бъде наречена темата: дали абсурдът като антитеза на разума (С. Киркегор), или битие-към-смъртта (М. Хайдегер), или пребиваване в гранични състояния (К. Ясперс), или самоубийството като основен философски въпрос (А. Камю). Дихотомията е в това, че човек схваща и осъзнава, че не е това, което би искал, разширявайки границите на „моето“ до самите предели на света и в същото време продължавайки да споделя нищетата на своето отчуждение, своята крайност и своята смъртност. Принципно нямам предел да универсализирам себе си в плана на личността, но дали това, което пресрещам като мой образ и смисъл на съществуването, автентично съм аз самият? Отговорът е винаги „не“, защото разминаването остава: екзистенцията е неавтентична физически, човек би искал за себе си винаги повече от образа (плът и кръв, наследственост и биография), в който пресреща себе си. Следователно автентичната екзистенция всякога трансцендира себе си с оглед на смисъл-за-битие (Хайдегер), автентичната екзистенция е метафизика, доколкото трансцендирането на себе си е неудовлетвореност от вменената същност на унифицирания и регламентиран образ, който, уви, е всякога фалшив; затова и формулата тук е „съществуването предхожда същността“ (Ж.П. Сартр), което ще рече, че в мен нищо не може и не бива да бъде отнапред детерминирано външно. Фактически едно екзистенциално психологстване е израз на именно това – конкретно изживявана екзистенциална тревожност на съществуването от абсурда, който всеки момент оспорва смисъла, идещ откъм околния регламент, откъм другите. Затова е и това натрапчиво внушение на властовите агенти (включително в университетите) спрямо масите, спрямо подрастващите, за „радост от живота“ и „гонене на

щастие“ – така всичката мотивация бива отдалечавана от дълбинното осмисляне и изпращана към следване на нормата, към неавтентично преклонение пред еталони и потребности.

Същността на идеологичността в западните общества: унифициращата власт и властта, произтичаща от унификация... Тотално господство на епистемологичния окупационен режим... На този фон представата няма как да се интересува от начина, по който се представя – в един свят, където всичко е универсално, не остава никакво място и време за въпрос, свързан с генеалогията на производството на същото това универсално; евентуалното поставяне на един такъв въпрос, би било нещо извънредно, именно екзистенциално, доколкото такъв въпрос би нанесъл пробив в епистемологично еднородната тъкан на света. Затова, както забелязва авторът, даже „академично“ ориентираните клиницисти и терапевти в западния свят възпроизвеждат отново и отново страха и ужаса си дори при споменаването на етикета „екзистенциален“... Това е така поради безусловно предвзетия критерий за научност, който идеологически определя „същността“ в рамките на една-единствена дефиниция. Самата тази унификация на същността изхожда от дълбокото предоверяване в предзададена емпирия, каквато обаче не съществува. Не съществува универсализация чрез физиката на света – и ако такава все пак ни вменяват, тя се основава на всякога стихийно и обстоятелствено въздигани и натрапвани технически единства. Една вътрешно присъща на душата архитектуроника на преживяващите интенции обаче не се основава на физически универсализации, а на *метафизически* такива. Защото основите на екзистенциалната душевна ориентация съвсем не са емпирични, а дълбоко интуитивни – което ще рече – спонтанни. С въпросната метафизика се занимава Шестият параграф на Главата и тук са изведени едни от най-важните методологични императиви за критическата психология. В този параграф е особено забележимо психологически приносното припознаване на критическата психология на екзистенциалните преживявания в аспектите ѝ на метафизика на критическата психология, архитектуронична научна система, емпирично знание на априорна основа и практически лечителски метод. Цитираният от автора Макс Шелер отбелязва: „Съпреживяването на реалността не следва, а предшества нашата представа за него!“ (Шелер, 1991: 72) и „Що се отнася до границите на психичното, то те съвпадат с границите на живота изобщо!“ (пак там, 41). „Критическата психология на екзистенциалните преживявания – забелязва в тази връзка авторът – предполага първоначалното неосъзнато, но и метафизично безпокойство в проблематичността на съществуването като „съпротивление на света“ в индивидуалната история на отделния човек и последващото осмисляне на неговата лична екзистенция чрез културно или религиозно детерминирани конкретни *системи* от екзистенциални представи, които са характерни за общността, в която се случва да се роди, да живее и да умре всяка една отделна личност.“ Това „съпротивление на света“ се отчита като уникално психично преживяване, което заедно с това е непроницаемо конкретно и не зависи от никакви детерминанти на средата и общо споделяне. Емпиричното познание на традиционната западна академична психология е само привидно конкретно знание, което обаче изобщо не е в състояние критико-теоретично да отчете и удостовери емпиричното познание на всяка една конкретизация на идеята за психология

a priori. Американският психотерапевт Ървин Ялом (вж. Ялом 2018: 33), който авторът цитира, забелязва, че смисълът никога не може да се извлече от изучаването на съставните части, защото той никога не се предизвиква, а се създава от човека, който е над всички части и ги обема. Методът на едно такова дедуктивно представяне на емпиричното през трансценденталното се нарича *феноменология*. Феноменът е всякога цялостна единица смисъл, ситуативно събирана през субекта (Вж. Лазаров 2020: § 7, 272 – 86). Така разбирани обаче, феноменът никога не е явлението в една класически схващана метафизика, на каквато се основава традиционната западна психология – напротив, метафизичността на феномена при нашия случай, която същевременно съвпада с неговата емпиричност, се изразява в това, че феноменът е всякога цялостен конфигуратив (конститутив) на смисъл откъмто субекта, а не явление, изразяващо някаква предпоставено външна на възприятието изначална същност, каквато при всички положения е недостижима и поради това – ненужна – за стерилизационните действия на изследователя, изпълняващи функцията на своеобразен „Окамов бръснач“ (убиец на същности) в рамките на критическата процедура. Така се преодолява всякакво абсолютно раздвояване между субекта и обекта в познанието, както и между съществуващо и екзистенция в смисъла на една феноменологична онтология. В епистемологичен план започваме да говорим за *трансцендентална емпирия* (срв. Лазаров, 2019: 194), както би следвало да означаваме иманентно разкриващата се цялост на трансценденталния опит; в онтологичен план говорим за екзистенциална себеприсъщност, през която се регулира всяко едно присъствие.

Всичкото това има непосредствена методологична стойност за психологията, която авторът е уловил и изявил по специфично свой начин. Така например е забелязано, че метафизичната стойност на критическата психология на екзистенциалните преживявания поема база в самата тъждественост на емпирично и трансцендентално, която все пак, критически и феноменологично погледнато, е тъкмо метафизичен излаз от тяхната абсолютна напрегнатост при една субстантивистка гледна точка, каквато е тази на опитните науки, затваряйки изначално хоризонта пред евентуално субективно преучредяване на опитните значения. Освен това, забелязано е, че екзистенциално по-коректно, особено в психотерапията, е да говорим за *субект-субектна едновременност* на психичните преживявания, визираща едновременно двата полюса на екзистенциалното преживяване тъкмо през конститутивния гещалт на учредяващия и оцелостяващ ги смисъл. (Всяко съществуващо, забелязва Хайдегер (вж. Хайдегер 2005: 23, § 5 и 252), е вече конфигурирано в нечие битие-разбиране и бива ейдетично овременявано в хоризонта на екстазите откъм екзистирация.) Така се преодолява субект-обектната измама, залагаща методологична бомба пред науките за духа и душата, доколкото превръща субекта в едностранно пасивно зависим от извечно трансцендентната „обективна реалност“ и нормативизмите на множествеността в качеството ѝ на псевдород. Субект-субектното като екзистенциална и феноменологична релация обаче преодолява посочената трансцендентна недостъпност на обективното, понеже парадигматично е превърнало т.нар. обективен свят – в свят на обективациите. Така то се оказва всякога в *иманентната* проектория на тепърва универсализиращото екзистенциално припознаване в качеството му на мета-

физика, недопускаща неоспорен статус на която и да е емпирична идентичност на иначе склонния към обективация субект. Тоест, метафизика е самата открита възможност за трансцендиране на субектовия емпиричен статус в процедурата на оспорването му. За автора правилният метод за разбиране на вътрешния свят на човека е „феноменологичният“ – да се тръгне директно към самите явления, да се срещне другият без „стандартизирани“ инструменти и предварителни допускания (срв. Лазаров, 2010). От тази гледна точка и погледнато в сравнителен план, западната екзистенциална психология е невъзможна като наука най-малкото поради две фундаментални причини: първо, извън Университета психологическата интерпретация на екзистенциалната проблематика се реализира в рамките на подозрителната от „академична“ гледна точка и достатъчно популяризирана екзистенциална психотерапия, която също не може да бъде наука, тъй като е само практически метод или ограничено емпирично познание, адекватно на конкретна културна среда – евро-атлантическата цивилизация; второ, дори и да присъства като профилираща дисциплина в университетските програми, което е изключителна рядкост, западната екзистенциална психология също не е възможна като наука, тъй като няма как да се подреди в някаква научна система на традиционната академична западна психология, която по принцип няма такава, защото е само техническо единство, реагиращо на хаотични емпирични цели.

По-обстойното внимание, което обърнах в прегледа на Глава Първа на монографията, както вече стана ясно, бе обвързано с по-особените ми интереси към методологията, произтичащи от статуса ми на философ. Рядко съм попадал на психологическо произведение, преосмислящо дотолкова критически пълноценно психологическото наследство, както настоящото, особено в рамките на вече подобаващо преекспонираната глава. Останалите пет глави от книгата ще разгледам по-скромно, т.е. без потъване в прекалено разточително за жанра разпростиране в подробностите.

Всяка една от главите след Първа приема еднотипното заглавие „Критическият психологически силогизъм за...“, като последователно авторовото внимание и усилия се насочват към проблемен анализ на смъртта, смисъла, суицида, свободата и любовта. Излишно е да казвам, че в рамките на всяка глава всеки един силогизъм бива формулиран изрично в контекста ѝ, задавайки база за критико-аналитичните достижения в изложението на отделните параграфи. Похватът със силогизацията намирам за особено сполучлив творчески акцент в авторовия замисъл, сякаш допълнително подчертаващ дедуктивната стойност на метода. Всяка отделна глава се състои от по шест параграфа, в чиято последователност откриваме хронологичен и историко-географски ритъм на представяне на тезите и възгледите по съответния проблем, започвайки със спецификите на представи, обичаи и ритуали от древността и в територии извън ареала на Европа (африкански или индиански тотемистични култури, азиатски далекоизточни политеистични култури), преминавайки към средновековни монотеистични културно-религиозни доминации в Европа и Близкия изток, прехвърляйки се на съвременните западни секуларни възгледи и реакции и завършвайки с представяне на психо-

терапевтични модели спрямо разглеждания проблем в съответните традиции, с регулярен авторски опит за интегриране на специфичните отграничения в рамките на екзистенциалния подход. Анализът на главите предоставя обилни доказателства за правилността на избраните парадигма и метод, доколкото дава своите приноси както към критическата психология и изброените нейни подразделения – етническа, политическа и психология на историята, които са собствено специализираната област на изследователски интерес за автора от дълги години насам, така и в по-общ план – към социалната, крос-културната психология, психологията на религиите, психологията на социалните манипулации и др.

Що се отнася по-конкретно до отделните глави, тук ще представя най-общия, но и съществен шрих на авторските постижения, които намирам като най-важно условие за публикуване на книгата. Глава Втора представя фундаменталната екзистенциална проблематизация, върху която следва надстройкаване на всички останали значими екзистенциални състояния – а именно *смъртта*. Ние не можем да разберем смъртта, както и всеки друг екзистенциален факт, ако не отчетем изискването за удържането в изследването между универсално (общочовешко), от една страна, и културно (предимно религиозно-специфично), от друга. Смъртта е универсален екзистенциален факт, неразрешим като „същност“, но вечен като житейска и изследователска проблематизация. Изконната екзистенциалност на проблема „смърт“ е преди всичко *страхът от смъртта* като перманентно и парадоксално психично преживяване, с който различните култури се справят по различен начин при очевидно наличие на изначален респект към смъртта у всички тях (и у всеки индивид), отразен в представите и ритуалите. Тук става въпрос именно за метафизически страх, който е страх от нищото (С. Киркегор). Доколкото, според Хайдегер, „човек се ражда като всички, но умира сам“, отчита се, че смъртта е екзистенциално проблематизируема само на нивото на индивидуалното съществуване. Забележителен е контрастът, който авторът умишлено създава и преследва преднамерено (а не само заради спазването на хронологичната последователност), между *древните* (тотемно-култовите и азиатските религиозни системи) и *по-съвременните западни* монотеистични и светски културно-религиозни представи. Това – в рамките на всичките оставащи пет глави – обслужва преди всичко внушаването на едно иновативно и будителско разбиране за отношението между сетивно и метафизическо, профанно и сакрално, което би могло да даде известно по-благодатно теоретично и практическо решение на невъзможното разминаване между страните в посочените дихотомии. На подобен неразрешим дуализъм ние сме приучени като че да на западната цивилизация. И този дуализъм си има своите последици по отношение на болезнено травмираното ни психично състояние като европейски човеци. Проблемът е, че западната цивилизация слабо или никак не умее да рефлексира върху културното състояние, тя почти не се задълбочава в опитите си за изясняване на манипулациите със съзнанието и несъзнаваното, които съпътстват налагането на идеологическия императив, който по същество потиска или напълно унищожава културно-символичния пласт и здравето религиозно чувство в западния човек. Специално тотемно-култовото проявление на религиозното в неговите ритуали, целящо смекчаване на общностното и личното безпокойство от смъртта, е обект на специален интерес от автора в изследването на проблемите, визиран в всичките

изброени глави. Това е така, понеже западният човек няма релевантна представа какво е това едновременност и съвместимост на социалното и политическото с природната действителност. Защото при тотемно-култовото (2.3) природата и човешкото са едновременно обожествени и това предполага едно твърде различно спрямо съвременен познатото възприемане на смъртта и останалите гранични екзистенциални състояния, за които книгата говори. Самата циклична идея за времето, която доминира в тотемистичен план, внушава, че смъртта не е край, а начало на нов живот. Бог не се представя в етическа и духовна релация с човека; Бог и човек са само две страни в единния религиозен процес. Специално в африканските култури феноменът на смъртта е драматизиран, доколкото е търсено и намирано чрез вярванията и ритуалите точното място на мъртвия в отвъдното, но и чрез поддържане на едно непрекъснато „опресняване на миналото“, което осигурява ефективната интеграция на два свята, които по същество не си противостоят драстично – този на мъртвите и този на живите. Получава се нещо като странна диалектика, изразяваща се в ритуалистично-култова непрекъснатост на живота с цената на неговото прекъсване.

Има съществени разлики в схващането за смъртта между азиатските култури и културите на тотемно-култовото, които са подходящо обяснени (2.4). Но и тук си остава доминиращо схващането, продиктувано от цикличното разбиране на времето: смъртта не спира цикличността на преражданията, следователно в абсолютен смисъл край няма – в индуистки контекст погледнато, има карма и сансара. Интересно и безкрайно полезно е това източно разбиране за необходимостта от предефиниране на светското битие в свещено: то може да стане чрез учене и самопознание, без да се налага да се откъсва човек от житейската реалност. Изтокът е древен предизвикател спрямо страха от смъртта, доколкото го намира като следствие от изкривена самоидентификация. Този страх може да бъде победен чрез самопознание, доколкото се осъзнава (напр. при будизма), че вкопчването в нещата е източник на ужаса. Да се учиш да живееш, означава да се отказваш. Според будистката трактовка животът и смъртта като метафизически императиви са само в ума и никъде другаде. При смъртта умира фактически обикновеният ум. Препоръчителният метод, специфичен за Изтока, си остава *медитацията*, представляваща самия процес на изучаване природата на ума.

Закономерен е авторовият акцент върху т.нар. въобразени „научни победи“ над смъртта (2.5). Доста емоционално авторът се изказва за „църквата на подмененото християнство“, която в религиозната си насоченост всякога е изключвала всички опити за отстояване на човешка субектност чрез учене, себепознание и знание на природата на ума. Заради неприемливи, включително политически практики на тая официална църква, покрай дълбокото разочарование на западното човечество от мирогледната ѝ доктрина, идва нововремската реакция на нововъзникналите естествени науки, започващи да твърдят, че няма такова нещо като безсмъртие на душата. Тук забележителен е очертаващият се проблем, който произхожда от религията, но и провокира светската идеологическа реакция: че ограниченията на самата църковна доктриналност в условията на капитализъм и материализъм може би някак „естествено“ се прехвърлят и в рамките на критиките срещу нея – говорим за ограничения, които са философски или естествено-

научни. Всъщност тук продължаваме да подразбираме мирогледна повърхностност, този път откъм секуларния императив; това е така, доколкото отричането на безсмъртието на душата не промисля из основи дуализма между душевно и телесно и още повече разкъсва метафизично от емпирично. Чрез Кант и след него в западната вече неklasическа и постмодерна традиция се забелязват критически и екзистенциални линии в опитите за трактовка на проблема „смърт“. Отчита се, например от Камю, че ужасът от смъртта иде най-вече от математическата страна на събитието, а ние поначало сме приучавани да съществуваме под презумпцията за господство на чистото количество. Душата обаче не е съставна на телесния опит – значи тук не става дума за никаква математика, а за метод, ориентиран към качествено преучредяване на човека (рефлексия, перманентно търсене на смисъла и т.п.). Що се отнася до културните модели на предсмъртната терапия (2.6), по-забележително се оказва специалното авторово аналитично внимание към психотерапията на терминално болни, демонстрирана от Елизабет Кюблър-Рос, както и тибетските препоръки (в духа на ваджраяна будизма) за умирането и обгрижването на умирация.

Що се отнася до критическия психологически силогизъм за смисъла (Глава Трета), авторът го разглежда в руслото на фундаменталната екзистенциална дихотомия „живот – смърт“. За лайтмотив се взема изказването на Камю от „Митът за Сизиф“, че „абсурдът е пролог към търсенето на смисъла“; следователно „най-неотложният въпрос е въпросът за смисъла на живота“. Основополагането на връзката между универсално и специфично в осмислянето на живота (3.1) опира на позовавания на авторитети като Андре Малро, Алфред Адлер, Паул Тилих, Байрн Екхарт, Петър Дънов, при които акцентите са поставени преимуществено на прехода между религиозно и екзистенциално. Разглеждането на смисъла в ранните човешки общности въвежда термина „религиознозиране на ежедневието“, означаващ непрекъснато препотвърждаване (в ритуала) на единството между сакрално и профанно. Това единство се улеснява от факта, че самите гадатели и шамани на един тотемистичен клан живеят в общността, т.е. всички членове на клана, както забелязват Дюркем и Фройд, са еднакво важни, подобно на елементите на природната действителност. Друг термин, с който се оперира за аналитични цели, е терминът „уравновесен човек“, представляващ своеобразна емблема на психичния статус на хората от древните времена. Уравновесените хора не допускат отказ от непрекъснато ритуализиране на ежедневието, за да осигуряват сливането на небесното и земното. Очевидно в тотемистичната общност е живо убеждението, че ако хората не са силни чрез боговете си, самите богове губят силата си и изчезват от сцената (срв. Дугин 2015: I).

В азиатските житейски смисли (3.3) се подчертават изключителното значение на кармата и прераждането като екзистенциално ориентирани концептуални опори. Смисълът е в съзercателния живот и стремежа към успокояване, имайки предвид, че един Шрила Прабхупада, цитиран често от автора в монографията, намира западната състезателност в преследването на пари и удоволствие за символ на нещастие и лишеноост от дълбинност при осмислянето на живота. Цикличността в схващането на епохите и тяхната огромна продължителност налагат космически, а не исторически печат в осмислянето на съществуването, прогон-

вайки по този начин неудържимия стремеж към вкопчване в притежание и състезателната мотивация у хората. Затова източният човек (в Китай, Индия, Япония) е приобщен към дисциплината в живота, доколкото тя е начинът да опростяваме живота си чрез пречистване. Медитацията е квинтесенцията на самите дисциплинарни усилия в този смисъл. Според конфуцианството великият смисъл на живота е пътят към укрепване в мъдростта. Авторът отбелязва психологизирането на космоса в даоизма и конфуцианството. В тези учения мъдрият човек остава безсмъртен именно чрез влиянието на делата и думите си, когато те са били пример и извор на мъдрост.

Разкривайки монотеистичния смисъл на живота (3.4), авторът посочва някои характерни отстъпления на монотеистичното разбиране по отношение на тотализацията на сакралното. Самата монотеистична теология предполага догматична отделеност на хората от Абсолютния Създател, което увеличава ролята на вярата в сърдечната връзка с Бога. На преден план излиза ключовата роля на религиозните посредници, чиято институция се обособява кастово и съучаства в политическата власт. Нещо повече, в лоното на еврейската религиозност тласъкът, който получава западният монотеизъм, е причастен на основополагащата идея за „световна история“ в комбинация с „избран народ“. Историчността в този смисъл е своеобразно епохално снемане на природното в линейно-историческото (срв. Бердяев 1994: 103 – 4), и уповаването на духовете на природата – в идея за Невидимия Бог (исляма), Бога-Дух (думи на Исус Христос) или Триединния Бог (християнството) с всичките произтичащи от това мирогледни и организационни особености на западната цивилизация. Но при това ново схващане постепенно църковният ритуал прекъсва връзката между метафизично и емпирично, между трансцендентно и иманентно в самия човек, прекъсвайки и конкретизираните мостове за духовно упование. Така на човек бива оставено само полето на светското с всичката му профанност и потенции за извращения (вкл. и със смисъла). Единствената сакрална територия остава църквата, но така само се задълбочава отчуждението между Бога и хората, както и алиенацията в самите обществени отношения. Вследствие на това (като тенденция) *профанното* непрекъснато ще се стреми да елиминира всяка конкуренция за властта – било чрез „философската“ критика на Ренесанса, било чрез по-късната и съвременната научна критика спрямо църковната догматика. В такъв контекст авторът закономерно отправя напomenянето си, че критическата психология няма нищо общо с профанизираната философска критика от Ренесанса и Просвещението спрямо монотеистичната религиозна догма.

Изследването на смисъла на живота в модерните западни общества (3.5) тръгва от констатацията за драматичната подмяна на религиозното от идеологическото като велика несполука на антиклерикалната профанизирана критика от зората на модерността. Разкрита е общата екзистенциална криза по отношение на смисъла на живота за западното човечество с приведени доводи за обръкващите намеси на големите идеологии и(ли) „научни“ системи, каквито са марксизмът-ленинизмът и либерализмът. Авторът в това отношение се е позовал на специфичната екзистенциална терминология на авторитети като: Роло Мей, Ървин Ялом, Сидни Хук („да не онтологизираме смисъла!“), Иван Калчев и Виктор

Франкъл („екзистенциалният вакуум“ у съвременника и двете лоши алтернативи: демократичен конформизъм или фашистки/комунистически тоталитаризъм). Един от изводите звучи закономерно спрямо общия песимистичен фон на анализа: западното общество дава път на хитростта вместо на мъдростта и боготвори най-повърхностните, груби и безполезни аспекти на интелигентността.

Разглеждайки културните терапевтични вариации в търсенето на смисъла, авторът изхожда от едно знаменито положение на В. Франкъл, че всяка психотерапия е и екзистенциална такава, защото представлява намеса в живота на човека за подобряване на неговото качество. Критическото отношение спрямо проблема за смисъла рядко се е прокрадвало в западната култура, западният човек рядко мисли с оглед на смисъла да се мисли, затова и замислянето му почти не е било дълбоко, метафизично съобразно конкретни и близки, а не абстрактно-далечни перспективи. Други културни матрици обаче, например откъм ведическите мъдrecи на Индия, вменияват в изначалната педагогика на смисъла ясновидското положение, че ние съвсем не сме материални същества, а сме изцяло духовни, вечни и неунищожими. Шрила Прабхупада, който иначе не е като западните „преследвачи на щастие“, е убеден, че пълното щастие е налице само когато възстановим естественото си състояние на духовно съществуване. В такъв контекст е изтъкнатата просветителската роля на древноизточните учения за уясняване статуса на всичките екзистенциални преживявания и проблеми. Накратко казано, източният метод е *рефлексията*: обръщането на съзнанието към самото него още в първите стъпки на житейския процес; това е начинът „да не изпускаш себе си от окоето на душата“, както казваше един мъдрец. Обученият да обединява в едно съзнанието и метода е в състояние, образно казано, сам да „терапевтира“ себе си ежедневно, а това не изисква никакви специални усилия от страна нито на „терапевта“, нито на „пациента“, тъй като в процеса на медитацията отделният човек се представя и като единия, и като другия. В западната традиция на ХХ в. авторът обръща специално внимание на терапевтичните методики спрямо смисъла на Алфред Адлер и Виктор Франкъл; тъкмо първият въвежда в психотерапията *терапевтичната беседа* като практически метод, действащ по посока на корекциите на чувството за общност. *Екзистенциална среща* пък е наречена създаваната базова терапевтична ситуация при Франкъл. В контекста на такава среща се прави опит за смяна на вектори и акценти: напр. предпочитането на *осъзнатост* пред отговорност на клиента, или *телеологизъм* пред каузалност. Франкъл е този, който ни помага да схванем, че психогенезата ражда психотерапията – универсализациите тук са вторични спрямо конкретиката в душевния свят на всеки отделен клиент. За да подготвим волята за смисъл, трябва да мислим отвъд афективната динамика на неврозата и да се опитваме да видим човека в неговата духовна угнетеност. *Волята за смисъл* е противоположна на волята за удоволствие (при Фройд) като основополагащ принцип. Франкъл е първият психолог, който дава изчерпателни значения на термина „екзистенциален“ според употребата му във философията, психологията и ежедневния живот. „Волята за смисъл“ дава приложнопсихологическия смисъл на термина.

В Глава Четвърта авторът ни представя екзистенциално-психологически разрез на суицидното поведение, мотивите и последиците от суицидалното със-

тояние. Проблемът за самоубийството е преди всичко в плен на западните дихотомии, подсилван от могъщото влияние на църквата – самоубийството на Запад се приема за ненормален човешки акт и грях пред Бога. Авторът грижливо е подбрал най-типичните опити в изследователската литература на Запад да се очовечи самоубийството, т.е. да бъдат преодолени патологичната и греховната версия за обяснението му. Той подсилва мисията си чрез специален анализ на труда на Емил Дюркем върху самоубийството, където за причинители на самоубийствения акт твърдо биват посочени социални фактори, както и на трактата на Жан Амери „Да сложиш ръка на себе си“, представен пред публиката чрез Томаш Брониш. Множество изводи, взети от книгата на Брониш, представляват допустимото оправдание на суицидния акт. От критическо-психологически позиции става ясно, че е невъзможен обективен психологически поглед/наглед върху човешките психични факти, в това число и спрямо целите, мотивите и акта на самоубийството като екзистенциално преживяване. Опитът за адекватно научно обяснение и евентуално оправдание би могъл да бъде успешен, ако се отчита разграничението между универсално и специфично по отношение на анализа на апостериорните случвания. На този фон се разбира, че все пак критическата психология в лицето на автора не подкрепя едностранно изцяло социалния подход към суицида.

Интересът в рамките на главата е очевиден спрямо култури, които толерантно приемат суицидния акт, без обаче да го пропагандират. Такива са древните култури на Азия и индианските, с чиито изследвания и постановки авторът ни запознава обстойно, позовавайки се включително на трудове на Дюркем, Марсел Мос и Клод Леви-Строс. Самоубийства при келтите и брамините в Индия носят дълбоко сакрални и нравствени мотиви. В сакраментален план индивидуалното жертвоприношение при тях представлява своеобразен собствен ритуал, над който не тегне табуизация. При конкретизацията на азиатските представи за суицида се анализира книгата на Морис Пенге върху смисъла на суицидния акт в средновековна и днешна Япония. Жестът е специфично културен и посвоему ценен, доколкото показва безмерната независимост на човека, поел към смъртта. Става дума за благовидна допустимост на един дълбоко мотивиран, жертвоготовен индивидуален акт, който частично има своите културни предписания в свещените книги и морала. Готовността за самоубийство и изпълнението му не означава, че смъртта е изгубила силата да тревожи извършителя. Но тук бива отчетена една специфично японска педагогика на суицида, твърде подобна на педагогиката на смъртта. Има случаи, особено в самурайската обхода, когато харакири или кое да е мотивирано самоубийство представлява специфичен протестен жест за отнемане на триумфа у противника. При всички случаи жестът на суицид трябва да се декодира през дълбоко интимния и културно обогатен контекст, при който се извършва, а не по принцип.

Специално монотеистичното отношение към суицида е широко познато – църквата забранява самоубийството, но това си има традиция още във философите на античността. Ала подобно отношение дава тласък на съвременната патологична версия спрямо суицида. Западната идеологическа цивилизация изпада в уникалното противоречие, представляващо лицемерие – да пропагандира свобода на избора и индивидуална автономия на личността и същевременно да счита

за ненормален и престъпен един от фундаменталните екзистенциални избори на личността, свързан с въпроса за смисъла. Съвременето набляга на личната вина за суицидното поведение; ако на Изток срамът подтиква към самоубийство, тук определяща е ролята на вината. Но срамът е в презумпцията на приемане и оправдане съобразно този контекст, докато тук обществото заклеймява... и сами-ят извършител много често е склонен към самозаклеймяване поради неправилно насочвано възпитание. Съобразно психотерапията на суицидантите критическата психология осигурява определена емпатия към суицидантното поведение, която обаче извън тази книга все още трудно се познава. Екзистенциално погледнато, нищо присъщо човешко не е отнето, ако мотивите се осъзнават и оправдават не в руслото на универсализма, а на интерпретативното вглеждане в себе си и в света. В този смисъл „свободната смърт“ за автора не е грях, не е болест – съчувствието към суициданта изисква състрадание и разбиране – тъкмо това би могло да спре или да отложи у потърпевшия суицидното намерение. В този смисъл психотерапията на суицида е едновременно психотерапия и за смисъла на живота.

Ключово за разбиране на критическия психологически силогизъм за свободата (Глава Пета) се оказва методологичното напомняне от Глава Първа, че екзистенциалните преживявания са едновременни и в никакъв случай не могат да бъдат разделяни на *по-рано* и *по-късно* възникнали в живота на хората по света. Така се имплицира не само нелинеен характер на времевата последователност (линейното време е конвенционално натрапено време!), но също и конститутивната (а не просто дескриптивна) роля на съзнанието в екзистенциалното преживяване. В първия параграф на главата авторът привежда ключови концепции на Ерих Фром и Виктор Франкъл за свободата и несвободата – бягството от свободата и екзистенциалният вакуум изразяват посвоему измеренията на кризата в западните тоталитарни и демократични общества. Коментирайки философа Ал. Андонов, авторът подчертава своеобразния идеологически капан, в който методите на Хегел и марксистката диалектика натикват дефинициите за свободата. Установява се, че чрез отчуждението в своите индивидуални взаимоотношения хората се припознават и възпроизвеждат като отделни индивиди и обекти, т.е. чрез психичната си несъвместимост в един пласт на поддържано опредметяване на себе си те си остават на нивото на несвободата.

Визирайки проблема в измерението на ранните човешки общности (5.2), авторът специално обръща внимание на индивидуалното действие, разполагащо се в т.нар. *митично* време. Заета е позицията, че хората от примитивните човешки общности са далеч по-свободни от съвременните именно заради характера на интерпретацията, свързан със сакрализацията. Идеологическите конфигурации в това отношение изразяват желязна необходимост, потискайки волята и творческото въображение спрямо потенциите на себепредставянето. Тук авторът взема предвид откровения на Клод Леви-Строс, че политическата власт на вожда е по-скоро символична, а не реална, ето защо и социално-политическата структура на обществото се оказва „студена“. Днешната социална психология е в дълг спрямо обясненията относно възприемането на живота, времето и символизацията на примитивните общности; а това познание би могло да се използва в крос-културен и терапевтичен план. Без дълбинни рефлексии върху смъртта няма как да

провидим свободата в границите на човешкото съществуване. Това означава, че все още нямаме достъп до Уравновесения човек от далечното минало, умещ да практикува религиозното смирение, установявайки методично хармония с всички източници на сила. В началото на времената, в епохата на мита, всичко е възможно. Авторът твърдо застава зад думите на Марсел Мос, че „религиозното (особено от ранните периоди – б.м., И.Л.) има свойството да прави така, че протичащите във времето религиозни явления съвсем логично и законно да бъдат смятани за ставащи във вечността“. Изключително симптоматично на този фон звучат заключенията, че заклинанието възстановява имагинерното време, напълно изчезнало за хората от техническата западна цивилизация, включително в контекста на забелязаното от К. Леви-Брюл: че паралогичната менталност не е нелогичност (в подобен контекст Кантовите паралогизми за съществуването на душата не я отменят като ноумен, а предлагат съвсем друга логика на една трансценденталистка обхода към нейното предшествие). Само приветстван може да бъде авторовият бунт на тези страници спрямо идеологически вменията детерминизъм на западната изследователски нарочваща парадигма: защото не регулативните функции на тотемно-култовите вярвания и на традициите и обичаите на Уравновесения човек, предпоставяни като примитивни и анимистични, а тъкмо обективните условия на съществуването предполагат неговата несвобода, която в никакъв смисъл не е абсолютна, понеже – по силата на сакрализационните представи и ритуали – тя е *едновременна* със свободата.

Обръщайки се към азиатските схващания върху проблема (5.3), ни се предоставят достоянията на будизма, доколкото се припомня основното правило на Буда: идентифицирането с обекти е същността на несвободата. Благодарен за индуисткото ортодоксално и самото будистко неортодоксално проникновение тук е изповядването на илюзионизъм (реалността е *мая*, привидение). В будизма т.нар. теория за зависимия произход (*пратитя самутпада*) обяснява илюзията с невъзможността да удържаеме съществуването на едно отделно нещо без друго. В крайна сметка съзнанието е това, което овластява съществуването – извън отношенията, които създава съзнанието, светът е неустановим, следователно корекцията на самите отношения може да коригира нещата, без да ги прави субстанциални (будизмът е първото исторически установено феноменологично учение!). Защото начинът на познанието определя нещата, а не някаква си илюзорна причинност извън нас. Специално дзенбудизмът акцентира на освобождението като мигновен акт на просветление (сатори), изискващ упорита предварителна подготовка и най-вече бдителност. Вкопчването в нещата за дзен е плод на думите и логиката.

Не са пропуснати и монотеистичните контексти за свободата и несвободата (5.4), доколкото авторът разобличава лицемерието на обръщащите се към наложително профанното свещеници, явявали се дълги векове своеобразни гаранتي за несвободата на миряните. В противовес на догматичния възглед на църквата се предлага възхвала на езотеричния ислям в лицето на суфитите и едно изказване на българския Учител на Бялото братство Петър Дънов, което дава ключа към религиозната обхода спрямо свободата: „Свободен е този, който е научил законите на кротостта и смирението“. Защото злото умира пред онзи, който е буден чрез смирение.

Параграфът, разкриващ западните идеологически диверсии спрямо свободата (5.5), разкрива екзистенциалния план на фалша в разбирането на свободата в съвременните индивидуалистични западни култури – той се корени в обективацията на ближния. В такъв контекст е извлечен специфичен екстракт от позовавания на Н. Чомски, А. Тойнби, Е. Фром и В. Франкъл. Налага се изводът, че свободата е възможна единствено като екзистенциално преживяване, тя не се закрепва във външните опори на идеологическите конструкции, нито пък в определени универсални модели и критерии, произтичащи предимно от глобално доминантното пролиберално западно светоусещане. Спрямо свободата думата „адекватно“ е оксиморон. За съжаление, през вековете, по откровението на Джон Дюи, Църквата не е осигурила личното преживяване на свободата. В това отношение, използвайки контекстите на Дънов и едно изследване на Мая Чолакова, авторът още веднъж предлага *смирението* като екзистенциален буфер между тревожността и смъртта.

Така подета, нишката за смирението попада и в следващия параграф, разкриващ културните и терапевтични модели на свободата и несвободата (5.6). Три са възможните инстанции за терапевтична помощ и самопомощ, привнесени от културите на миналото и духовните учения: 1) Запознатостта с ролите и обходите на гадателите и знахарите; 2) Опит за постигане на смирението на Уравновесения човек от древността; 3) Шансът да попаднеш на автентични напътствия от Духовен учител. А онова, което обикновено препоръчват Учителите, това са методи с религиозна окраска, които обаче са открити за изпробване пред всеки съвременен човек: евхаристия и покаяние, молитва, концентрация и медитация. Дарът за уравновесяване обаче би бил невъзможен без размишленията за екзистенциалната отговорност, препоръчвани от Ялом – свободата при него (и при редица други големи авторитети) се интерпретира през отговорността, доколкото, когато се учи задълбочено и правилно, човек в крайна сметка се учи да живее своя живот – едновременно да уважава неговото (защото екзистенциалността е по същество универсализирана *моевост*) и да се смирява.

Сещайки се за една мисъл на българския писател Елин Пелин – „За любовта кой каквото каже, все е вярно“ – тук изрично ще си позволя да формулирам критическия психологически силогизъм на автора за любовта, който можем да прочетем в Глава Шеста: любовта е универсален човешки психичен факт, докато специфичните преживявания на нейните множество конкретни проявления от хората в различните човешки общности в историята и днес се определят от съдържанията на характерните за тях религиозно или идеологически детерминирани екзистенциални представи. И за автора, и за всеки изкушен читател е съвсем очевидно нужно преодоляването както на западния мит за страстната или романтична любов чрез сексуалността, така и на заблудата, че това е „същността“ на любовта. Навярно е много прав авторът в напомнянето си, че цялата драма на любовта за западното човечество е положена още от момента на трансформацията на автентичното християнство в подмененото християнство на Църквата... Тя се изразява в концепцията, която приема, че между Бог и човека съществува пропаст, или, както казва Киркегор, „безкрайна качествена разлика“. Следователно не е възможно нито сливане, нито единение, а само общуване, чийто образец е бракът между Църквата и нейния Господ. Поначало тази рискована тема е всякога в прелюдията на склонността на западния човек да редуцира любовта до съвременните светски представи за половата

любов преди всичко в аспекта на сексуалните взаимоотношения между мъжете и жените. И въпреки че е наблегнал преди всичко на аспекта на сексуалните разбирания, разбира се, пречупен през интерпретативните матрици на различни култури и религиозни учения и на Изток, и на Запад, все пак авторът е бил достатъчно коректен уговоръчно да отчете, че целите на Ерос и Агапе изобщо не са систематично противоположни – те може да са такива в Западния свят на подмененото християнство и последващата секуларизация на Западната цивилизация, но коректността тук изисква включително да бъде направено подобно уточнение, за да не бъдат насочвани изводите към човечеството като цяло. Тъкмо в такъв контекст „Всички (източни – б.м., И.Л.) текстове за сексуалните отношения представят жената като велик учител, а мъжа – като невеж ученик“ (Хюлик 2003: 20). Защото има култури, където диморфизмът на половете е космологично, а не просто идеологически обезпечен – и тъкмо такива култури са извор на живото знание за любовта. Основната авторова теза на цялата глава се свежда до следното откровение: ако „любовта е детето на свободата“, а свободата за западния човек е възможна само в редките изключения на социалните организации от типа на *общността социалност*, тъй като той по принцип пребивава основно в *несвободата* на социалните организации от типа на *социалността на обществото*, то как е възможно този западен човек да преживява единството на множеството проявления на любовта, тоест любовта към живота, а оттам и любовта между мъжа и жената като духовно и физическо удовлетворение, в т.ч. и от техните сексуални взаимоотношения? Точно в такъв драматичен план наблюденията на пишещия книгата са, че хората в Западната цивилизация сякаш са обречени да не могат да опознаят и да преживяват в своя живот сакралните измерения на любовта между мъжа и жената, чиято еманация е тъкмо физическото и духовното удовлетворение от техните сексуални отношения, от сексуалния акт, тъй като те, тези хора, осъществяват своето битие наистина единствено и само в рамките на профанното. А същевременно трябва да отчетем, че любовното чувство в сексуален смисъл все още де факто е най-слабо лишено от сакрализационен потенциал в сравнение с други човешки дадености; любовта е търсена и днес, вдъхновението не си е отишло с последните вопли на класицизма и сантиментализма – за съжаление, в условията на технологична модерност и бесен материализъм то просто е насочвано в грешната посока.

Как да лекуваме всичко това? (6.6) Авторът забелязва проблема не толкова или само във факта, че психотерапията на любовта е сведена до терапия на сексуалните нарушения, колкото и най-вече до обстоятелството, че дори нарушенията, макар че те въобще не изчерпват любовта между мъжа и жената и повече я профанират (да не говорим за множеството други конкретни проявления на любовта), не се разглеждат в по-широкия контекст на самото профанно битие, тъй като на „*науката*“ това ѝ е забранено от самата *идеология* – не може науката да си позволи функции и роля, които не са ѝ разрешени от *идеологическата* конструкция на профанното общество. Свеждането на любовта единствено до любов между мъжа и жената чрез секса днес унищожавя, както забелязваме, и любовта, и секса, което изглежда напълно логично за профанния западен свят, възприел за единствено реална практическата, сетивната част на човешкия живот. Лекуването изисква известно отдръпване от ентропията на техницизираните, протезни

аспекти на любовта, една възможност за събиране в себе си, една навярно даоистка синтетична събраност на двете половини в иманентността на оцелостяващия и олицетворяващ космически символ на противоположностите, включително и в пола – и всичко това в името на другояче промисления Ерос, който умее да се одухотворява. Защото авторът, пък и всеки читател, няма как да не приеме откровението на Роло Мей: „Еросът е центърът на жизнеността на една култура – нейното сърце и душа. И когато отпускането на напрежението заеме мястото на творческия ерос, падането на цивилизацията е гарантирано“.

Приключвайки настоящия опит за рецензионно обглеждане, споделям вдъхновението си от цялостното асимилиране на този прекрасен и многостранен монографичен труд и дълбоката си удовлетвореност от добре свършената работа по нейния експертен обзор и оценка. За мен не е случайно, че този мой текст бе завършен тъкмо в Деня на народните будители (в годината на издаването на книгата) – знак, който сам по себе си е символ на просветителската мисия и съвременното възрожденско значение на такъв род произведения и техния автор проф. д.пс.н. Людмил Георгиев спрямо българската културна саморефлексия и опорите на българската душевност. Оставам и с надеждата за докосване до други страници на бъдещи негови книги, чиито проекти авторът бе любезен да ни сподели – например „Критическата психология на литературното творчество“ или защо не „Естетика на критическата психология“?! В такъв контекст се оказва и препоръката ми към издателството (през оная вече отминала 2020 г.) книгата да бъде отпечатана без забележки по структурата и съдържанието ѝ (това, разбира се, вече е факт!), пожелавайки на нейния автор по-нататъшни творчески успехи и съвместни пътища по утвърждаването на критическата психология в академичния и обществения живот.

ЛИТЕРАТУРА:

ЗА КНИГА

1. Бердяев, Н. 1994. Смисльът на историята. София: ИК „Хр. Ботев“.
2. Георгиев, Л. 2020. Критическата психология на екзистенциалните преживявания. София: УИ „Св. Климент Охридски“.
3. Гуссерль, Э. 1999. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии, 1. Москва: ДИК.
4. Кант, И. 1967. Критика на чистия разум. София: БАН.
5. Лазаров, Ив. 2010. Парадоксалната феноменология на другостта (Другият: социален образ, екзистенциален опит, онтологична структура). Варна: УИ на ВСУ „Черноризец Храбър“.
6. Хайдегер, М. 2005. Битие и време. София: АИ „М. Дринов“.
7. Хюлик, Р.В. 2003. Сексът в Древен Китай. София: ИК „Труд“.
8. Шелер, М. 1991. Мястото на човека в космоса. София – Плевен: Евразия – Абагар.
9. Ялом, Ъ. 2018. Екзистенциална психотерапия. София: Колибри.

ЗА СТАТИЯ В СПИСАНИЕ

1. Михайловский, А.В. 2016. Хайдеггер и Аристотель о *techne* и *physis*. Герменевтическое значение Аристотеля для формирования Хайдеггеровской мысли о технике. // (прикачена 'copy-paste' препечатка от оригиналното издание) <https://cyberleninka.ru/article/n/haydegger-i-aristotel-o-techne-i-physis-statya-pervaya-germenevticheskoe-znachenie-aristotelya-dlya-formirovaniya-haydeggerovskoy-mysli>

ЗА ПУБЛИКАЦИЯ В СБОРНИК

1. Дилтай, В. 2011. Описателна психология (нередактирана онлайн версия). // http://truden.com/modules.php?name=Downloads&d_op=getit&lid=681
2. Дугин, Ал. 2015. Ноомахия. Битката на умовете – логосът и цивилизацията, I. // <http://www.memoriabg.com/2015/11/22/noomahia-bitkata-na-umovete/>
3. Лазаров, Ив. 2013. Учебно-методически проект „Феноменологична психология“ (опит за теоретико-изследователско оправдание). // Приложна психология и социална практика, 253 – 8 – https://www.vfu.bg/dokladi_ot_konferentsii/files/Psihologia-2013.pdf
4. Лазаров, Ив. 2019. Кантовият синоптикум: метафизика на дедуктивното предявяване на опита. // За ценностите в правото (Сборник с доклади и статии от Научна конференция по случай 120-годишнината от рождението на проф. д-р Цеко Торбов). София: Изд. на НБУ, 187 – 207.
5. Лазаров, Ив. 2020. Феноменологичната психология като изконна сърцевина на критическата психология (глава IV от колективна монография, 190 – 331). // Творческите предизвикателства на критическата психология II. София: УИ „Св. Климент Охридски“ (с. 813).

ЕКЗИСТЕНЦИАЛНИТЕ ДОСТОЯНИЯ НА КРИТИЧЕСКОТО ПСИХОЛОГСТВАНЕ

(Някои наблюдения относно наскоро излязлата монография на проф. д.пс.н. Людмил Георгиев „Критическата психология на екзистенциалните преживявания“, София, 2020, УИ „Св. Климент Охридски“)

Доц. д-р Ивайло Лазаров

Варненски свободен университет „Черноризец Храбър“, катедра „Психология“, filosofivo@abv.bg

Резюме: Предложеният текст е по-близо до жанровите особености на рецензия, отколкото до статия или отзыв, макар собствено да носи редица приноси интерпретации на автора си. Той представя на академичната ни общественост наскоро излязлата от печат авторска монография на проф. д.пс.н. Людмил Георгиев „Критическата психология на екзистенциалните преживявания“, представляваща логично и систематично продължение на поредицата от фундаментални произведения, бележещи узряването и възхода на критическата психология като неформална научна школа и академична дисциплина у нас. Рецензираната монография е своеобразна кулминация на дългогодишното архитектурно изграждане на критическата психология като емпирична наука с приложно-философска насоченост, прис-

вояваща си правото да бъде неклассическа метафизика на екзистенциалните преживявания в руслото на Кантовата парадигматична традиция. За първи път в България от учен психолог е предложен саморефлексивен метод за прокарване на критическа и самодеструктивна процедура спрямо достоянията на науката психология, на която е дадено наименованието „психологстване“ (с отчет на очевидна повлияност от типичния за философията процедурен термин „философстване“ и фундаменталния Хайдегеров въпрос „Какво е това – философията?“, но вече отнесени към психологията). Така рецензията проследява екзистенциалните достояния на критическото психологстване, отнесено към анализа на базовите психични регулатори на различните типове общества и култури от древността до днес, съчетавайки го с аргументирана критика спрямо идеологичните тежнения в експликациите и институциите на модерната западна психология. Рецензията се съсредоточава върху разкриване на монографичните формулировки и приноси (в отделните глави) относно критическите психологически силогизми спрямо преживяващите интенции на такива екзистенциални състояния като: смъртта, смисъла, суицида, свободата и любовта.

EXISTENTIAL SEEKINGS OF CRITICAL PSYCHOLOGIZING

(Some observations regarding the newly published monograph of Prof. Lyudmil Georgiev, D.Sc. „The Critical Psychology of Existential Experiences“, Sofia, 2020: „St. Kliment Okhridsky“ University publishing house)

Assoc. Prof. Ivaylo Lazarov, PhD

Varna Free University „Chernorizets Hrabar“, Department of Psychology

Summary: The proposed text is closer to the genre features of the review than to the article or notice on book, although it actually carries a number of contributing interpretations of its author. It presents to our academic community the recently published author's monograph of Prof. Dr. Sc. Lyudmil Georgiev "Critical Psychology of Existential Experiences", which is a logical and systematic continuation of a series of fundamental works, marking the maturation and rise of critical psychology as an informal scientific school and academic discipline in our country. The peer-reviewed monograph is a kind of culmination of the long-term architectonical construction of critical psychology as an empirical science with applied-philosophical orientation, appropriating the right to be a non-classical metaphysics of existential experiences in line with Kant's paradigmatic tradition. For the first time in Bulgaria a psychologist proposed a self-reflexive method for conducting a critical and self-destructive procedure in relation to the achievements of the science of psychology, which was given the name „psychologizing“ (with a report of obvious influence of the typical philosophical term „philosophizing“ and Heidegger's fundamental question „What is this – philosophy?“, but already related to psychology). Thus, the review traces the existential achievements of critical psychologizing that is related to the analysis of the basic psychic regulators of different types of societies and cultures from antiquity to the present day, combining it with reasoned criticism of ideological tendencies in the explications and institutions of modern Western psychology. The review focuses on the disclosure of monographic formulations and contributions (in separate chapters) about critical psychological syllogisms to the experience intentions of such existential states as death, meaning, suicide, freedom and love.

Keywords: critical psychology, non-classical psychology, self-reflexion, psychologizing, transcendental method, existential experiences, applied-philosophical science, death, meaning, suicide, freedom, love.

ОБРАЗОВАНИЕ



ADOPTION OF AI IN THE EDUCATION

Silvena Dencheva

Introduction

Artificial intelligence has entered in all areas of our life. The fourth revolution has a huge impact on the way we live, learn. The paper focuses on the importance of AI. What is more, it presents how AI can be successfully used and applied in education. Both perspectives have been discussed from teachers and from students point of view. Factors affecting the advent of AI have also been presented.

The fourth industrial revolution has a dramatic change on the relationships between people, the links between customers and the company. The advent of Internet technologies, robots, social media has affected the way communication is performed. As Xing and Marwala, 2019 discuss, the 4th industrial revolution caused by robots and AI requires specific and different skills from the ones needed in the third industrial revolution such as critical thinking, people management, emotional intelligence, negotiation skills and cognitive intelligence too. There has been a shift in the attitude and perceptions towards education too. The education was not affordable for all people in the 20th century whereas nowadays there is a mass supply of the educational product (Xing and Marwala, 2019). It means that more people have access to universities. On the other hand, it has intensified the competition between universities as they focus on branding of their universities and one of the ways to distinguish successfully between them is through the use of AI.

The paper is structured in the following way. In the first part of it is presented the importance of AI in the fourth industrial revolution. The advantages and disadvantages for all sides involved in the education has been well addressed as well as discussed. The second part of deals with how AI can be applied in the education. Best practices have been given there too as well as the specifics of the situation in Bulgaria in ICT sector have been addressed.

Main body

Artificial intelligence has become a hot topic nowadays.

The advent of Internet has impacted in high extent the communication process between people and between business and customers. Due to Internet there are huge opportunities for communication and to connect people from remote geographic places. Due to Internet, people can buy products from everywhere. The Internet has brought many new trends, introduced new business models, such as social networks, electronic shops, virtual communities. If Internet has presented the third industrial revolution, what about robots and artificial intelligence systems?

Now we witness the Fourth Industrial revolution presented by systems of artificial intelligence. The question that arises is not if we are prepared but what will be the consequences for all of us.

At first we need to clarify what means artificial intelligence.

Artificial Intelligence (AI) is a branch of the field of Information and communication technologies with a strong focus on hardware and software systems that give solutions to different type of problems. The field of AI includes studying and developing machines such as robots, automatic pilots for airplanes and space ships, and „smart military weapons“ (Zanetti et al. 2020).

McCarthy et al. 1955 have defined artificial intelligence as „making a machine behave in such way that can be defined as intelligent if a human were having same behavior“.

AI is perceived as the ability of a computer or software to reproduce skills considered typical of the human being, and is based on different technologies, such as machine learning, deep learning, neural networking and natural language processing (Zanetti et al., 2020).

Advantages that AI provides for the education as a process.

AI provides benefits for all sides in educational process as it could be useful for teachers to focus on students and provide personalized education for them according to their educational needs. Thus, AI can improve the creativity, problem solving skills of students as tailored to the specific educational needs they possess. What is more, through different educational platforms people from different and even excluded communities can have access to educational resources as Gocen and Aydemir (2020) conotate.

On the other hand, through AI, the quality of education is increased at all educational levels as AI support teachers to save time and avoid repeating of the lessons, but in-class artificial intelligence-supported assistants (secondary teachers) can provide support to teachers to be more involved in student guidance and one-to-one communication (Gocen and Aydemir, 2020).

The benefits for all participants according to Gocen and Aydemir, 2020 include:

- adjusting the educational content to the speed of learning that each individual has
- Determine how fast student learn
- the lecturer can be more practical oriented

- Less paperwork in schools
- Save time in routine procedures
- Improve educational quality
- provide personalized decisions to each student
- Increase effectiveness by choosing the right learning methods using a learning analysis
- Increase efficiency of work in small groups.

To sum it up, AI can be used to provide analysis on students activity in specific tasks. In the first case, AI can help to achieve better results as the learning material is adapted to the personalized status of each student as discussed by Angelica et al. (2020).

Disadvantages caused by AI

Although AI provides benefits it also can provoke some disadvantages such as the potential risks of usage of AI in the education, that has been well studied by Zanetti et al., 2020.

For example, Zanetti et al., 2020, consider that the use of virtual reality in the learning process can have unknown consequences for students.

Another aspect of potential risk is related to exchange of emotions between student and machine as it impacts the role of the teacher as an example that will be also changed with the use of intelligent systems. Educational process involves constant exchange of opinions, emotions that are ignored in application of AI in education.

Aspects of AI fo use in the education

There are several aspects of application of AI in education.

The first one is related to machine learning as Ghahramani, 2015 defines ML as a system in which existing data is used for future predictions as Goksel, N., et al. (2019) discuss.

Machine learning can support and guide students to easily gather and better analyze big amount of data and make better decisions as discussed by Goksel, N., et al. (2019). In this regard, the researchers Jordan and Mitchell (2015) explained that mobile devices and embedded computing can be used to collect a huge number of data, whereas machine-learning algorithms can use the data to provide personalized services based on the specificity of the needs each individual.

The second aspect in AI application in education refers to deep learning(DL) as defined by Shaikh (2017) as a specific kind of machine learning with more opportunities and flexibility. Thus as Goksel et al. (2019) explain that DL can support the machine learning as it has many layers.

The next level of adoption of AI is „Natural Language Processing (NLP), dealing how to use computational techniques for learning purposes and how to perceive and produce human language content“ as discussed by Goksel et al. (2019).

According to Cope, 2021 the main advantage of AI is in the evaluation process as through use of data mining technologies including: intelligent tutoring systems.

Data mining can support and be used by students when they start to learn new language by text mining (Burstein, 2009; McNamara, Graesser, McCarthy, & Cai, 2014;

Rose&Ferschke, 2016; Zhai&Massung, 2016); and computer-managed peer assessments (Balfour, 2013; Carlson & Berry, 2003; Kern, Saraiva, & dos Santos Pacheco, 2003) as cited by Cope, 2020.

Due to data mining technologies, students are not only reproducing by repeating but they learn by having an access to nameable knowledge, learning is through schema framing, model making, evidence seeking, and validation of models.

Even though that the lecturer has a crucial role as a leader in the classroom, the opportunity to personalize the content based on the educational needs that each student has is quite difficult. With the advent of digital technologies, AI, there is a transit from mass education to a personalized which proved very suitable in the pandemic situation required fast technological innovations from universities, high schools. They moved to online environment very quickly to respond to the new requirements.

In this way, AI is very useful and applicable to educational institutions. Each university promotes its brand, places students in the center of their corporate culture. The role of the teacher is very important not only to learn students but also to meet their different needs and levels of skills they possess. However, most lecturers at universities and high schools continue to work with the group rather than with the individual student.

AI provides opportunity to define the level of knowledge that each student has. To achieve this, several models can be used. One of the most popular models of AI is called scalar model (Liu, Zh.&Cercone, N, 2016). In 1994, Brusilovsky was the first to define the types of student models and classified them in the intelligent tutoring systems (Brusilovskiy, 1994). The student model can be split to two basic groups: models of course knowledge and models of individuals (Liu, Zh.&Cercone, N, 2016).

The model chosen should adapt to the educational aims of the lecturer. Therefore, there is a big variety of models for data mining to choose from and apply in education.

AI can supply such content in accordance with the state of learning that the student has. Thus, the learning pace is defined by each student so is the progress. This is the advantage of application of AI in the education, the opportunity to work individually not with the whole class, but to have in mind the specific abilities and skills of every student.

One of the main advantages that AI gives is the opportunity for personalization of the education. In this regard, AI can help teachers in imparting education and can be used for predicting student potential in specific tasks. The personalized approach can become the competitive advantage for each university as the lecturer tracks the individual achievements of each student. It is especially helpful for students that are not so successful and need support in their studies by their mentors or lecturers (Panirani&Joshi, 2020).

AI can be used for personalized education and be helpful in the evaluation process by using a Remote Proctoring device and thus tracking the physical movements of the students as suggested by Panirani&Joshi. 2020.

Many universities apply the tutor system where a tutor is assigned to a group of students. By AI mentors and tutors are replaced as AI enables students to discover a new way of learning, adapted to their educational needs and personalized motivation.

Application of AI in education

AI can be applied in several ways by improving the relationships between student and a teacher. For example, in China is applied facial recognition tracking the behavior of students in class such as use of smart phones or concentration in specific tasks. Thus, through use of AI the teacher can understand which part of the learning material is interesting and which is perceived as boring by students. In some schools of China, chips have been installed in students' uniforms to know where students are located (Bilal and Krupaben, 2020).

Another potential applications of AI as performed in the School's of China concerns the progress of each student. AI gives detailed and prompt information regarding the success in each subject of each student. Thus lecturers can understand the favourite subject of each student so that the educational content can be tailored to his/her needs and preferences. What is more, AI can help the lecturer to understand when students are not paying attention to the lecture and what is most interesting to them.

The intelligent study room management system includes three subsystems as applied in the schools in China and described by Krupaben et al., 2020:

- 1) The environment management device that presents the classroom as the best place for teaching and learning;
- 2) The preparation mode management device helps lecturers to adapt to each students/needs and saves time;
- 3) The learning conduct management machine tells when students feel motivated and when they are bored with specific tasks.

Best practices in AI at schools

AI teacher language learning system used by some schools in China, consisting of a specialized software for the educational needs of the Chinese students and also can be used specific software to make easy the study of Mandarin or other language in classroom. It is known as AI teacher language learning system and use cartoons to provide interactivity to make education fun. The system can be fixed based on the age and educational needs of each student and can use speech recognition and speech measurement technology and also track how concentrated each student is by monitoring children's interest through a computer, which receives statistics from the headbands. The lighting will tell about student's interests (Krupaben et al., 2021).

Another example how AI can be adopted in education has been proposed in Estonia through the use of different educational platforms as presented by Chounta et al., 2021:

- *E-kool* as a very efficient educational platform to gather data about learning schedules as well all needed educational resources. The platform can be used to exchange messages between teachers, school administration, students and parents.
- *E-koolikott* as online platform contains a big variety of learning materials for different age groups of students.
- *Stuudium Stuudium* is very good for planning of academic activities and lessons in the form of diaries. It can be used for estimation of students and gives information on their advancement. It is used also by administration of schools

to keep archive of the whole documentation of the academic performance of all students. It is helpful for easy communication between staff, students and parents too.

- *Opiq*. An online learning repository for easy access to all database as it is in accordance with the national curriculum
- *Moodle*. Very good system used to personalize the learning environments and computer-supported learning designs.

AI can be also applied as an Intelligence behavior management system that has successfully been applied in universities in China. The system gives opportunity to study what expression the student has, defined from neutral, to angry and disaapointed (Krupaben et al., 2021)

Specifics of AI in the context of Bulgaria

The application and adoption of AI in any school and university depends on the government support and policy related to AI, In this regard, the strategy for AI has been developed on national level for Bulgaria for a period from 2020 to 2030 year.

The main priority in the strategy is the level of digitalization of Bulgaria that is well described by DESI (the digital economy and societal index). According to it, Bulgaria ranks on the last 28th position in EU Member States in the European Commission Digital Economy and Society Index (DESI) for 2019.

70 000 people are working in the ICT sector in Bulgaria for 2020, which represents 2.3 percent of the total number of employees in the country. The annual salary of a highly qualified IT specialist is approximately \$20 000, that makes very attractive the professions in ICT sector as the ICT specialists receive approximately three times more than the average salary of a very qualified specialist (<https://www.trade.gov/country-commercial-guides/bulgaria-information-and-communications-technologies>).

As for the use of Internet, Bulgaria takes 19th place among the EU's 28 countries. According to the data, 82 percent of Bulgarians use Internet for internet communication whereas 74 percent use it for social media. The level of Internet commerce is not so high due to lack of trust in this type of commerce as only 7 percent of Bulgarians use Internet banking and only 31 percent shopping online <https://www.trade.gov/country-commercial-guides/bulgaria-information-and-communications-technologies>

Regarding the e-government policy and e-government public services, Bulgaria is the second lowest in the EU and is on 21st place in the EU in Digital public services sector. E-government users are 36% of internet users, below the EU average of 64%.

The business environment for business is attractive due to low operating costs and skilled local workforce but Bulgaria scores well below the average in Human capital. The level of digital skills is the lowest from EU countries. The data shows that people with at least basic digital skills represent 29% of the total Bulgarian population, which is again below an EU average of 57%. Only 11% of people have skills defined above basic, which equals almost one third of the EU average (DESI, 2019).

Bulgaria also performs well below the average in integrating digital technology (DESI, 2019). ICT specialists are 2,3% of all employed people for 2017 year. The good tendency in this case arises from the fact that women ICT specialists are well

represented, at 1,3% of total female employment, in line with the EU average (DESI, 2019).

Regarding IT infrastructure, the most powerful petascale supercomputer in eastern Europe to be used for the purposes of pharmacy, biochemistry, mechanics, quantum chemistry and monitoring of climate change has been hosted in Bulgaria (DESI, 2021).

The Internet connectivity defined by the level of Internet speed is very good as 75.7 percent of homes have high speed broadband, but in villages there is no such coverage. Around 71 percent of Bulgarian homes are connecting to Internet by fixed broadband connection. As we have mentioned already, the level of digital skills is not high as 41 percent of the population has basic digital skills (<https://www.privacyshield.gov/article?id=Bulgaria-Information-and-Communications-Technologies>). As a whole, Bulgaria is among the lowest countries on criteria digital skills as people with at least basic digital skills represent only 29% of the total, against an EU average of 57%. It is especially true for the young generation aged to 24 years: 54% of 16 – 24-year-olds have at least basic digital skills (DESI, 2019). People having more proficient internet user skills are only 11% of the total, again lower than EU average.

Conclusion:

The fourth industrial revolution has entered all spheres. It provides huge opportunities for personalization and makes easy the administrative part of the educational process. At the same time, it has a lot of risks for teachers and students. The emotional part of the interaction between the student and lecturer can not be replaced neither by data mining nor by intelligent classroom systems.

The main challenges for using AI requires answering the questions how people learn and what skills are needed in the new century. AI supports lecturers to create a student's profile by focusing on the personal strengths, weaknesses, challenges, and what are students motivations (Arroyo et al., 2009). To sum up, intelligent systems today can provide clear and logical explanation about human cognitive style of learning, thinking style as well emotional status. However, they can not replace the essence of educational process which is related to constant exchange of energy through emotions between lecturers and students.

In this regard, new skills are necessary for professionalisms of the future such as creativity, problem solving, systems thinking, and critical thinking as well as good communication skills (ranging from active listening, to being a good presenter too as discussed by Wolf et al., 2013).

AI can support educational process with use of global classrooms so that learners can work virtually together in specific projects as Wolf et al, 2013 says. Global classrooms should use educational data mining and machine learning to collect data and analyze it for specific purposes as discussed by Wolf et al., 2013.

Machine-learning and data mining methods are very suitable to understand the learning style of the student and to adapt the right educational content to him as cited by Cope, 2013.

As Theodoropolous, 2019 discusses, AI can be implemented in 3 ways to help with the cognitive field of children or adults.

- To support existing abilities
- To improve the progress in a cognitive domain
- Can degrade some human inabilities and be useful for medical treatment.

Are we ready for this future and what will be the price that we have to pay in the era of invasion of AI?

REFERENCES:

1. L. v. Ahn (2006). Games With A Purpose, IEEE Computer Magazine, pp. 96 – 98.
2. L. v. Ahn, M. Blum, N. Hopper and J. Langford (2003), CAPTCHA: Using Hard AI Problems for Security, Eurocrypt, pp. 294 – 311.
3. Andrich, L. Novosel and B. Hrnkas (2009). Common Sense Knowledge, Exercise Paper – Information Search and Retrieval, Available at: <http://www.iicm.tu-graz.ac.at/cguetl/courses/isr/uearchive/ue06> – CommonSenseKnowledge.pdf, 2009.
4. Anusuya, M. and Katti, S. Speech (2009). Recognition by Machine: A Review, International Journal of Computer Science and Information Security (IJCSIS), 6(3), pp. 181 – 205.
5. Bajaj, V. (2010). Spammers Pay Others to Answer Security Tests, The New York Times.
6. Bergmair, R. (2004). Natural Language Steganography and an ``AI-complete'' Security Primitive, 21st Chaos Communication Congress, Berlin, December.
7. Angelica, I. and Bardone, E., Raudsep, M. (2020). Exploring Teachers' Perceptions of Artificial Intelligence as a Tool to Support their Practice in Estonian K-12 Education. International Journal of Artificial Intelligence in Education.
8. Chad, L., K. Chaudhri, L. Kolodner, Woolf, P. (2013). AI Grand Challenges for Education. AI magazine, p. 66.
9. Chen, J. Liu, W. Yu and P. Wu, Combining Lexical Stability and Improved Lexical Chain for Unsupervised Word Sense Disambiguation, Second International Symposium on Knowledge Acquisition and Modeling (KAM '09), Wuhan November 30, 2009, pp. 430 – 432.
10. Chounta, I., Bardone E., Raudsep, E., Pedaste, M. (2021). Exploring Teachers' Perceptions of Artificial Intelligence as a Tool to Support their Practice in Estonian K-12 Education. International Artificial Intelligence in Education Society 2021.
11. Cope, B. Kalantzis, M. & Sears, D. (2020): Artificial intelligence for education: Knowledge and its assessment in AI-enabled learning ecologies, Educational Philosophy and Theory.
12. DESI, 2019. CONCEPT FOR THE DEVELOPMENT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN BULGARIA UNTIL 2030 Artificial intelligence for smart growth and a prosperous democratic society.
13. C. Gentry, Z. Ramzan and S. Stubblebine (2005). Secure distributed human computation, 6th ACM conference on Electronic commerce, pp. 155 – 164.
14. Gocen, A. and Aydemir, F. (2020) Artificial Intelligence in Education and Schools Research on Education and Media Vol. 12, N. 1, ISSN: 2037-0830.
15. Goksel, N. & Bozkurt, A. (2019). Artificial Intelligence in Education: Current Insights and Future Perspectives. In S. Sisman-Ugur & G. Kurubacak (Eds.), Handbook of Research on Learning in the Age of Transhumanism (pp. 224 – 236). Hershey, PA: IGI Global.

16. Hendler, We've Come a Long Way, Maybe (2008) *IEEE Intelligent Systems*, 23(5), pp. 2 – 3.
17. Hirschman, L. and R. Gaizauskas (2001). Natural Language Question Answering. *The View from Here.*, *Natural Language Engineering*, 7(4), pp. 275 – 300.
18. Horvitz, E. (2007). Reflections on Challenges and Promises of Mixed-Initiative Interaction, *AI Magazine-Special Issue on Mixed-Initiative Assistants*, 28(2).
19. Horvitz, E. and Paek (2007). T. Complementary Computing: Policies for Transferring Callers from Dialog Systems to Human Receptionists, *User Modeling and User Adapted Interaction*, 17(1), pp. 159 – 182.
20. Ide, N. and Véronis, J. (1998). Introduction to the special issue on word sense disambiguation: the state of the art, *Computational Linguistics*, 24(1), pp. 1 – 40.
21. Kapoor, D. Tan, P. Shenoy and Horvitz, E. (2008). Complementary Computing for Visual Tasks: Meshing Computer Vision with Human Visual Processing, *IEEE International Conference on Automatic Face and Gesture Recognition*.
22. Leahu, P. Sengers and M. Mateas (2008). Interactionist AI and the promise of ubi-comp, or, how to put your box in the world without putting the world in your box, *Tenth International Conference on Ubiquitous Computing*, Seoul, South Korea, September 21 – 24, pp. 1 – 10.
23. Liu, Zh.&Cercone, N. (2016). Part II Pedagogical Applications of EDM79. Chapter 6 Design of an Adaptive Learning System and Educational Data Mining. *Data Mining and Learning Analytics: Applications in Educational Research*, ISBN: 978-1-118-99823-6.
24. Lin, P.H., Wooders, A., Wang, J.T.Y.&Yuan, W.M. (2018). Artificial Intelligence, the Missing Piece of Online Education? *IEEE Engineering Management Review*, 46(3), 25 – 28. doi:10.1109/EMR.2018.2868068.
25. Lopatovska, I., Rink, K., Knight, I., Raines, K., Cosenza, K., Williams, H., Martinez, A. (2018). Talk to me: Exploring user interactions with the Amazon Alexa. *Journal of Librarianship and Information Science*. doi:10.1177/0961000618759414.
26. McArthur, D., Lewis, M.&Bishary, M. (2005). The roles of artificial intelligence in education: Current progress and future prospects. *Journal of Educational Technology*, 1(4), 42 – 80.
27. McCarthy, J. (2007). What is artificial intelligence. Retrieved from <http://www-formal.stanford.edu/jmc/whatisai.html>.
28. National AI strategy, 2020. CONCEPT FOR THE DEVELOPMENT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN BULGARIA UNTIL 2030 Artificial intelligence for smart growth and a prosperous democratic society.
29. NABIYEV, V.V. (2010). *Yapay zeka: İnsan bilgisayar etkileşimi*. Seçkin Yayıncılık.
30. Nielsen, J. (2003). Voice interfaces: Assessing the potential. Retrieved from <http://www.useit.com/alertbox/20030127.htm>
31. Nilsson, N.J. (2010). *The quest for artificial intelligence*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
32. Nilsson, N.J. (2014). *Principles of artificial intelligence*. Burlington, MA: Morgan Kaufmann.
33. Pane, J.F., Steiner, E.D., Baird, M.D.&Hamilton, L.S. (2015). Continued Progress: Promises Evidence on Personalized Learning. RAND Corporation. Retrieved from https://www.rand.org/pubs/research_reports/RR1365.html

34. Panirani, Ash. & Joshi, V. (2020). The use of artificial intelligence in education. Management accountant.
35. Panchal, Krupaben and Shaikh Mohammad, Bilal N, Artificial Intelligence used in School's of China (April 8, 2020). Proceedings of the 3rd International Conference on Advances in Science & Technology (ICAST) 2020, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3560832> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3560832>
36. Paramythis, A. & Loidl-Reisinger, S. (2004). Adaptive learning environments and e-learning standards. *Electronic Journal on e-Learning*, 2(1), 181 – 194.
37. Ramey, W. (2017). The AI Podcast, Ep. 1: Deep Learning 101-Computing. Retrieved from <https://soundcloud.com/theaipodcast/ai-podcast-deep-learning-101>.
38. Sison, R. and Shimura, M. 1998. Student Modeling and Machine Learning. *International Journal of Artificial Intelligence in Education* 9(1 – 2): 128 – 158.
39. Stephenson, N., 2003. *The Diamond Age, Or, a Young Lady's Illustrated Primer*. New York: Random House.
40. Suthers, D., 1999. Representational Support for Collaborative Inquiry. In Proceedings of the 32nd Annual Hawaii International Conference on System Sciences, 14. Piscataway, NJ: Institute of Electrical and Electronics Engineers.
41. Suthers, D.D. 2003. Representational Guidance for Collaborative Inquiry. In *Arguing to Learn: Confronting Cognitions in Computer-Supported Collaborative Learning Environments*, ed.
42. Swartout, W.; Artstein, R.; Forbell, E.; Foutz, S.; Lane, H. C.; Lange, B.; Morie, J.; Noren, D.; Rizzo, S.; and Traum, D. 2013. Virtual Humans for Learning. *AI Magazine* 34(3).
43. Shahaf, D. and Horvitz, E. (2010). Generalized Task Markets for Human and Machine Computation, TwentyFourth AAAI Conference on Artificial Intelligence, Atlanta, GA.
44. Shapiro, S. (1992). Artificial Intelligence, in S.C. Shapiro, ed., *Encyclopedia of Artificial Intelligence*, John Wiley, New York, pp. 54 – 57.
45. Shieber, M. (2006). Does the Turing Test demonstrate intelligence or not, Twenty-First National Conference on Artificial Intelligence (AAAI-06), Boston.
46. Shieber, M. (2007). The Turing Test as Interactive Proof, *Nous*, 41(4) pp. 686 – 713.
47. Surowiecki, J. (2004). *The Wisdom of Crowds: Why the Many Are Smarter Than the Few and How Collective Wisdom Shapes Business, Economies, Societies and Nations*, Brown.
48. H. Takagi (2001). Interactive Evolutionary Computation: Fusion of the Capacities of EC Optimization and Human Evaluation, Proceedings of the IEEE 89, 9, pp. 1275 – 1296.
49. Theodoropolous, D. (2019). Artificial intelligence in the education.
50. Talwar, S. Xu, E. S. Hawley, S.A. Weiss, K.A. Moxon and J.K. Chapin (2002). Behavioural neuroscience: Rat navigation guided by remote control, *Nature*, 417, pp. 37 – 38.
51. Turing, A. (1950). Computing Machinery and Intelligence, *Mind*, 59(236), pp. 433 – 460. A.M. Turing, On Computable Numbers, with an Application to the Entscheidungsproblem, Proceedings of the London Mathematical Society, 42 (1936), pp. 230 – 265.
52. Vaas, L. (2007). Striptease Used to Recruit Help in Cracking Sites, *PC Magazine*, December 1.

53. Vidal, J. (1973). Toward direct brain-computer communication, *Annual Review of Biophysics and Bioengineering*, 2, pp. 157 – 80.
54. Woolf, B.P.; Shute, V.; VanLehn, K.; Bursleson, W.; King, J.L.; Suthers, D.; Bredeweg, B.; Luckin, R.; Baker, R. S.J. d.; Tonkin, E. 2010. *A Roadmap for Education Technology*. Washington, DC: Computing Research Association.
55. Yampolskiy, R. (2007). Embedded CAPTCHA for an Online Poker, 20th Annual CSE Graduate Conference (Grad-Conf2007).
56. Yampolskiy, R. (2007). Graphical CAPTCHA embedded in the cards, Western New York Image Processing Workshop (WNYIPW) -IEEE Signal Processing Society, Rochester, NY.
57. Yampolskiy, R. (2007). Embedded Non-Interactive Continuous Bot Detection, *ACM. Computers in Entertainment*, 5(4) (2007), pp. 1 – 11.
58. Xing, B.&Marwala, T. (2017). Implications of the Fourth Industrial Age on Higher Education. *ArXiv, abs/1703.09643*.
59. Zanetti, M., Rendina, S., Picci, L.&Peluso Cassese, F. (2020). Potential risks of Artificial Intelligence in education. *Form@re – Open Journal Per La Formazione in Rete*, 20(1), 368 – 378. <https://doi.org/10.13128/form-8113>
60. Visakhapatnam,R., Pradesh, A. (2019) Artificial Intelligence in Education -From a Teacher and a Student Perspective Faculty of Management.

ПРИЛОЖЕНИЕ НА ИЗКУСТВЕНИЯ ИНТЕЛЕКТ В ОБРАЗОВАНИЕТО

Доц. д-р Силвена Денчева
ВУМ – Варна

Резюме: Изкуственият интелект навлезе във всички сфери на живота ни. Четвъртата революция има огромно въздействие върху начина, по който живеем, учим. Статията се фокусира на значимостта на ИИ. Освен това тя представя как ИИ може да бъде използван и приложен в сферата на образованието. Методите за извършване на ИИ, както и най-добрите практики, са представени. Дадени са и двете гл.т. както на преподавателите, така и от гл.т. на студентите. Моделите и предпоставките за приложение на ИИ също са разгледани. Представени са и спецификите за приложение на ИИ в България.

Ключови думи: изкуствен интелект(ИИ), образование, висше образование, дигитални умения, дигитализация, интелигентни класни стаи, data mining, сензори в училищата.

ADOPTION OF AI IN THE EDUCATION

Assoc. prof. Silvena Dencheva, PhD
Varna university of management– Bulgaria
silvena.dencheva@yumk.eu

Summary: Artificial intelligence has entered in all areas of our live. The fourth revolution has a huge impact on the way we live, learn. The paper draws attention on the importance of AI. What is more, it presents how AI can be successfully used and applied in education. Methods

of AI as well as best practices are also presented. Both perspectives have been discussed from teachers and from student's point of view. Models and prerequisites for the adoption of AI in educational sphere have also been discussed. The specifics of adoption of AI in Bulgaria has also been addressed.

Keywords: artificial intelligence, AI, education, high education, school education, digital skills, digitalization, data mining, intelligent classroom systems, sensors at schools.

АСПЕКТИ В РАЗВИТИЕТО НА ОБРАЗОВАТЕЛНИЯ ПРОЦЕС В СИСТЕМАТА НА СРЕДНОТО ОБРАЗОВАНИЕ – ЕВОЛЮЦИЯ И ПЕРСПЕКТИВИ

Румяна Станева

1. Въведение

Четвъртата индустриална революция е в ход – светът бързо се променя, а динамиката на промяната във всички области от живота е толкова голяма, че не винаги човешкото съзнание има достатъчно време за реакция. Трудно е в тези условия да се предвиди какъв ще е моделът на образование в бъдеще. В контекста на едно толкова бързо променящо се настояще, е по-скоро трудно да бъдат заложени цели в образованието така, че то да отговаря на бъдещите нужди на обществото, без да се познават особеностите на образованието в миналото и развитието му през вековете. Ако бъдещето е трудно предвидимо, то миналото може да бъде използвано като отправна точка за бъдещи анализи и целеполагане в образователната сфера.

Развитието на образованието е следствие и отражение на социалните процеси и в този смисъл тенденциите в него са исторически и социално обусловени и не могат да бъдат разглеждани изолирано от икономическите и културни особености на обществото. Образованието, като проявление на вродената човешка потребност от развитие и като функция на човешкия стремеж към еволюция, се корени още в праисторията, когато по-възрастните индивиди са предавали на по-младите знанията и уменията, необходими им за оцеляване. И докато в праисторическото общество е достатъчно да се усвои нужното чрез имитация, то необходимите за оцеляването на индивида знания и умения постепенно се увеличават и усложняват. Това се дължи на промяна в структурата на самите общества и на новите социални роли, които се появяват в тях и които индивидът трябва да упражнява. Затова се възприема твърдението, че разбирането на образователните тенденции на XXI век е по-трудно, ако не се познават редица основополагащи моменти в

Румяна Веселинова Станева, докторант във ВСУ „Черноризец Храбър“, учител по португалски език в 4ЕГ „Фредерик Жолио-Кюри“ – Варна, Португалски културен институт „Камойш“ – София

историята на образованието. Целта на настоящата разработка е след критичен анализ на образователните тенденции през вековете да се синтезират основни модели в образователния процес. На тази основа обосновано да се определят някои устойчиви тенденции в образованието.

2. Образованието през вековете

2.1. Образованието в Месопотамия и Древен Египет

Първите училища са открити още III – II хил. пр. Хр. в Древния изток, на територията на Азия (Шумер, Вавилон, Асирия, Персия и др.). *„Освен всичко друго древните цивилизации оставили на човечеството и начините за преподаване на културното наследство на поколенията – организираното възпитание и обучение в специално създадената за това институция – училището. Първите училища били открити в тези страни през III – II хил. пр. Хр., като за тяхното появяване са способствали и възникналите през тази епоха различни писмени системи.“*¹

Всяка промяна и нововъведение в едно общество води до образователна промяна, а писмеността е определящ фактор за образованието. В този смисъл училището като институция е толкова старо, колкото и възникването на писмената система.

Интересна е системата на образователния процес в Междуречието (Месопотамия), където се развиват науки като математиката и астрономията. Според цитирания по-горе автор: „Почти във всеки град е имало училища, чиято история води началото си още от III хил. пр. Хр. и е отразявала развитието на стопанството и културата, нуждаещи се от грамотни хора – писари. Първите училища за тяхната подготовка в Междуречието се наричали „домове на плочките“ (на шумерски едуба). Начело на едуба е стоял „баща“, а учителите са се наричали „братя на бащата“. Учениците са се подразделяли на старши и младши „деца на едуба“². Названията, дадени на ръководителя на училището и на учителите, разкриват нагласата на човека да възприема своя учител като „баща“ – човек, на когото да разчита, на когото да се уповава, лидер, авторитет, личност, задаваща правилата и управляваща процеса на обучение. Учениците, от своя страна, са наричани „деца“, като това обръщение отразява и обратната връзка – отношението на самия учител към неговите ученици. Названието на учителите по това време „братя на бащата“ (т.е. на ръководителя на училището) демонстрира отношението, което трябва да имат и самите учители помежду си – да бъдат сплотени, да се уважават и подкрепят, да работят заедно за една цел, като членове на едно семейство, или казано по друг начин – да работят добре в екип.

Отношението и общочовешките ценности са заложили още с появата на образованието. Въпреки че в III хил. пр. Хр. няма как да са използвани термини като: „лидерски умения“, „управление на класната стая“, „работа в екип“, то на-

¹ Терзийска, М. (2019). Информационните революции и образованието. Първа част. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, с. 106.

² Терзийска, М. (2019). Информационните революции и образованието. Първа част. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, с. 107.

чинът на управление на образователния процес недвусмислено е заложен в обръщенията на участниците в него. Може да се каже, че съвременните изисквания за работа в екип и за лидерски качества на учителя се коренят още в III хил. пр. Хр. и ясно са заложиени в привидно обикновените названия на учителите, учениците и на ръководителя на училищата от Междуречието по това време.

Според Енциклопедия Британика³ Месопотамската и Египетската цивилизации, като развиващи се по едно и също време, имат много сходства по отношение на процеса на образование и неговите цели. Образованието е с практическа насоченост и има за цел да обучи предимно писари и свещеници. От основни умения, като четене и писане, и основни познания по религия, образователният процес се разширява, включвайки висше обучение по право, медицина и астрология. Младите хора от висшите класи са подготвяни за писари в библиотеките и за учители. Смята се, че училищата за свещеници са толкова много, колкото и храмовете, което показва, че и по това време целта на образованието е да задоволи нуждите на приоритетните за обществото сектори. Периодът на образование е дълъг, а дисциплината е много строга. Методите на преподаване включват запаметяване, устно повторение, копиране на модели и индивидуално обучение, като се смята, че точното копиране на скриптове е най-трудно и затова се използва като тест за високи постижения в обучението.

Отново според Енциклопедия Британика⁴ в Древен Египет има два вида училища – училища за писари и училища за свещеници. Още по това време се забелязва разделението в етапите на образование – в първи етап учениците се учат да пишат, във втори – след 13-годишна възраст, се включва практическо обучение, а трети етап е само за обучение на свещеници. Прилагат се методи, включващи дисциплина, а отклонението от традиционния модел на мислене е строго забранен, което отразява нуждите на тогавашното общество от вярна работна ръка.

Като устойчиви тенденции в образованието на Древна Месопотамия и Древен Египет могат да бъдат открити:

- лидерската роля на учителя;
- взаимното уважение в класната стая;
- индивидуалното отношение към обучаемите.

По отношение на поставените цели пред образованието и днес се запазва тенденцията за практическа насоченост на образователния процес. Възрастта, в която започват да се обучават учениците, и разделението на образователните етапи също не са съществено променени. В Древен Египет обучението започва на 5 години, но практическото обучение навлиза едва във втория етап на обучение.

Ако се направи паралел към образователната система в България, се установява, че и тук се наблюдава ранно образование. Предучилищната подготовка става задължителна от 2020 година, когато в Държавен вестник е публикуван Закон за изменение и допълнение на Закона за предучилищното и училищното об-

³ <https://www.britannica.com/topic/education/Education-in-the-earliest-civilizations>. Сайт на Енциклопедия Британика, достъпен на 05.12.2020.

⁴ <https://www.britannica.com/topic/education/Education-in-the-earliest-civilizations>. Сайт на Енциклопедия Британика, достъпен на 05.12.2020.

разование (ЗПУО), който предвижда въвеждане на задължителна предучилищна подготовка на четиригодишните деца от учебна 2023/2024 г.⁵

2.2. Образованието в Древна Индия и Древен Китай

Историята на Древна Индия е белязана от две епохи, които според Ножендра Натх Мазумдар⁶, по чиито трудове се обучават и днес университетските преподаватели в Индия, се разделят по следния начин – първа епоха от II хил. пр. Хр. до 200 г. пр. Хр., втора епоха – от 200 г. пр. Хр. до VII век сл. Хр. По време на първата историческа епоха в Древна Индия се достига връх в поезията, правото и философията. Към края на VI век пр.Хр. Ведическата традиция, ограничаваща пълния достъп до знание само до брахманите, постепенно се измества от будизма и джайнизма. Тези два религиозни култа дават достъп до образование на всички – независимо от пол, раса и вероизповедание.

По време на втората епоха в Древна Индия (от 200 г. пр. Хр. до VII век сл. Хр.) ведическият език постепенно се променя в „класически“ санскрит, а „тази епоха е била време на изключителна интелектуална активност в различни сфери на литературата и науката“⁷. По това време в Древна Индия бурно се развиват математиката, астрономията, архитектурата, граматика, реторика, медицина, философия, скулптурата и художествените и музикалните изкуства. Мазумдер пише: „Хюен Цанг, китайски пилигрим, казва, че 10 000 студенти живеят в университета „Наланда“ в Бехар и получават безплатно образование по различни науки – Граматика, Реторика, Логика, Аритметика, Геометрия, Астрономия и Музика. Медицина, Философия, Санскрит и Литература също се изучават“⁸.

Около края на VI век пр. Хр. в Древна Индия е постигнат равен достъп до образование – без значение на пол, раса или социална класа, а образованието е безплатно. Този модел на образование е актуален и през XXI век. Друга устойчива тенденция, която може да бъде открита в образованието в Древна Индия и днес, е преподаването на достъпен за учениците начин. На базата на направените наблюдения може да се предположи, че независимо от бъдещите неизвестни в образованието, ще се запази тенденцията за осигуряване на равен достъп и достъпен начин на преподаване.

Индийската култура оказва голямо влияние върху Южна Азия. От части това влияние е обусловено от будизма, разпространен в Азия още в началото на I век

⁵ Закон за Предучилищно и училищно образование, ДВ, бр. 82 от 18.09.2020, Обн., ДВ, бр. 79 от 13 октомври 2015, изм. и доп., ДВ, бр. 82 от 18 септември 2020 г.

⁶ Mazumder, N. (1916). A history of education in Ancient India. London: Macmillan&Co, 15 p. <https://indianculture.gov.in/rarebooks/history-education-ancient-india>, достъпно на 06.12.2020

⁷ Mazumder, N. (1916). A history of education in Ancient India. London: Macmillan&Co, 15 p. <https://indianculture.gov.in/rarebooks/history-education-ancient-india>, достъпно на 06.12.2020.

⁸ Mazumder, N. (1916). A history of education in Ancient India. London: Macmillan&Co, 16 p. <https://indianculture.gov.in/rarebooks/history-education-ancient-india>, достъпно на 06.12.2020.

от н. е., но и от търговските, културните и политическите отношения с Индия – много индийски учени са били канени в Китай и Тибет, а много тибетски монаси са учили в Индия. До разпространението на будизма в Китай по времето на периода Хан, и по-точно Източен Хан период (25 – 220 година), образованието в Китай е с високо качество.

Първите училища в Китай се появяват около три хиляди години пр. Хр., като „Главна цел на обучението било усвояването на йероглифното писмо, което първоначално са владели само жреците“⁹. Образованието в Древен Китай, както е на повечето места в древния свят, спомага за базова социална организация и обслужва нуждите на селското стопанство.

Според Енциклопедия Британика¹⁰, тъй като хартията и мастилото все още не са открити, а „бамбуковите книжа“, на които се е записвало по това време, са с ограничена употреба, то основните методи на обучение са вербалното преподаване и обучението чрез личен пример. Основна цел на образователния процес е сформиранието на характерите на учениците. Отдава се и голямо значение на моралното обучение, като основно се набляга на човешките отношения и отношенията в семейството като основа на обществото. От изключителна важност е моралът, като високо се оценява благочестието, а уважението към възрастните хора се смята за най-важната добродетел. Отговорност на управляващите е да се предостави възможност на талантливите ученици да заемат държавна служба, като по този начин се поставя и етичната, и морална основа на обществото. Образованието в Древен Китай претърпява голям възход по време на четвъртата династия от бронзовата епоха – Династия Джоу.

Династия Джоу управлява от 1042 до 256 г. пр. н. е., като нейното управление е разделено на два периода – Западен Джоу период (1042 – 770 г. пр. Хр.) и Източен Джоу период (771 – 256 г. пр. Хр.).

По времето на Западния Джоу период, или т.нар. феодален период, според Енциклопедия Британика¹¹ има училища за начинаещи и за напреднали както за управляващите, така и за обикновените хора. За децата на благородниците училищата са в столицата Джоу и във феодалните центрове, а училищата за обикновените хора са в селата и махалите и са посещавани след работата на полето. Момичетата имат и специално обучение, свързано с ролята им на домакини.

Обучението на благородническата класа включва шестте изкуства: ритуали, музика, стрелба с лък, каране на колесница, писане и математика. Тъй като тези изкуства съставляват това, което можем да наречем „либерално образование“ в този период, то се смята, че по време на династия Джоу е историческият произход на образованието за свободни изкуства в Китай.

Важно е да се акцентира на факта, че според конфуцианството заучаването без разбиране е загубен труд. Именно под знака на Конфуцианството в образова-

⁹ Терзийска, М. (2019). Информационните революции и образованието. Първа част. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, с. 113.

¹⁰ <https://www.britannica.com/topic/education/Education-in-the-earliest-civilizations>. Сайт на Енциклопедия Британика, достъпен на 05.12.2020.

¹¹ Education – Indian influences on Asia. Britannica. Сайт на Енциклопедия Британика, достъпен на 05.12.2020.

телната сфера преминава Източният Джоу период, по време на който се разпада феодалният строй, а градската цивилизация и търговията са в разцвет си.

Философията на Конфуций около 500 г. пр. н. е. онагледява нуждата от целенасочено образование, отговарящо на нуждите и устройството на държавата. Наричан приживе „учител на 10 000 поколения“, идеите на ученика на Лао Дзъ все още са актуални и оказват голямо влияние не само в Китай, но е в цял свят. *„Да се придържаш към мъдростта на традицията, но и да проверяваш дали издържа на времето и дали не е повлияна от егоистични интереси, е основната житейската мъдрост на Учителя.“*¹² Тази мисъл на Конфуций, актуална и до днес, точно отразява неговата философия за образованието и за ролята на учителя в него. Според Хантиан Ву и Кианг Жа корените на Китайското висше образование могат да бъдат открити именно в Източен Джоу период: *„Конфуций е известен в своето време с това, че създава частна академия за изучаване на шестте изкуства – аристократично образование за граждани. Образователната философия на Конфуций има за цел привличане на владетели, в този смисъл неговите идеи за общество, основано на ритуала, могат да бъдат реализирани за благо на обществото“*¹³.

Конфуцианството, като връх в класическото образование в Династичен Китай, се фокусира не само върху разбирането на историята, но и върху човешките отношения. *„Конфуцианската наука има тенденция да се фокусира върху разбирането на историята и човешките взаимоотношения, да проучва въпросите за доброто управление от локалното към глобалното. То също така признава важността на приложното познание в медицината, селското стопанство, напояването, инженерните науки и свързаните с тях области на растеж на човечеството.“*¹⁴

Идеите на Конфуцианството могат да бъдат открити в съвременните образователни цели, поставени от Европейската комисия. Европейската образователна стратегия предвижда до 2020 г. да се подобри ефикасността на обучението, да се насърчи равнопоставеността, социалното сближаване, както и активното гражданство. Да се акцентира върху творчеството и иновациите, включително върху предприемачеството на всички равнища.¹⁵ Все повече се акцентира и върху развитието на социалните умения на учениците и отношението в класната стая, приоритетни и за Конфуцианството. В този смисъл, като устойчиви принципи, аналогични на характерните за образованието от Древен Китай, могат да се определят:

¹² Lun, Y. (2010). The Analects of Confucius. <http://wengu.tartarie.com/wg/wengu.php?l=Lunyu>, достъпно на 06.12.2020.

¹³ Zhejiang, W., Qiang, Zha. (2018). History of Chinese Higher Education. https://www.researchgate.net/publication/331574378_History_of_Chinese_Higher_Education, достъпно на 06.12.2020.

¹⁴ Hayhoe, L. (2010). China's Universities, Cross-Border Education, and Dialogue among Civilizations. China's Universities, Cross-Border Education, and Dialogue among Civilizations (researchgate.net), достъпно на 06.12.2020.

¹⁵ Education and training | European Commission (europa.eu). Сайт на Европейската комисия, достъпен на 06.12.2020.

- моралното обучение и възпитанието;
- нравствеността, като начин за поставяне на етична рамка в обществото;
- ученето чрез разбиране;
- преподаването чрез личен пример.

Тези принципи лесно могат да бъдат разпознати и в образователната система на България.

2.3. Тенденции в образованието от Древна Гърция и Древен Рим. Преход от класическо към християнско образование

По времето на Конфуций около 570 г. пр. Хр. на о-в Самос в Егейско море се ражда Питагор, основател на питагорейството.

Питагор, който счита, че светът е организиран на базата на числата, методично и на базата на логиката изработва система за обучение, съобразяваща изцяло начина и вида на преподаването с фазите на развитие на личността и с възрастовите особености на учениците. И днес световните и европейските тенденции в образованието са подчинени на идеята, че знанието се възприема най-добре поднесено спрямо възрастовите особености на ученика.

Почти 200 години след Конфуций и след Питагор, комплицирането на социалните структури и новият човешки светоглед водят до появата на първата академия в Европа – Платоновата академия. Основана в Древна Атина, Академията на Платон е отговор на новите екзистенциални търсения на хората от онова време за смисъла и устройството на живота в неговите физически и духовни измерения.

В „Държавата“ Платон определя основните цели и задачи на образованието в идеалната държава. Платон, също като Конфуций, смята, че хората се раждат различни и на основата на това съждение трябва да се поставят различни цели и да се очакват различни резултати в процеса на обучение на индивидите – идея и до днес аргументираща стремежа на Европейските образователни политики към индивидуален подход спрямо учениците. В „Държавата“ учителят на Платон – Сократ, се обръща към Адимант: „... всеки се ражда, без да е подобен на всички други в началото, но се отличава по своята природа, и всеки е определен за някаква работа“. И продължава: „... повечето работи се извършват по-добре и по-лесно, когато един човек извършва една работа, и то според природната си дарба и в удобно време, като изоставя всички други занимания“¹⁶. Конфуций също поддържа тази идея и смята, че способностите на хората по природа не са еднакви – едни притежават висша вродена мъдрост, други достигат знание посредством учене, а на трети ученето не се отдава¹⁷.

Платон е вдъхновен от „старите“ методи на обучение. В главата „Възпитание на стражите“ от „Държавата“ на Платон се казва: „Какво е впрочем това възпитание? Или е трудно да се намери по-добро от това, което е намерено отдавна? Едното е гимнастиката и се отнася до тялото, а другото е музиката и се отнася до душата“¹⁸.

¹⁶ Платон. (1981). Държавата. София: Наука и изкуство, с. 68.

¹⁷ Терзийска, М. (2019). Информационните революции и образованието. Първа част. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, с. 114.

¹⁸ Платон. (1981). Държавата. София: Наука и изкуство“, с. 80.

Идеите на Платон за възпитанието и образованието са силно повлияни от тези на Конфуций и основавайки се на индивидуалните потребности и възможности на всеки ученик, включват физическите упражнения и изкуството – музиката, като основа на възпитателния процес. Тук е редно да се направи уточнението, че Платон отнася словесността (литературата) към музиката и смята, че именно с нея трябва да започне възпитанието. Според него най-важно е да се започне с възпитанието от ранна детска възраст, като се четат подходящи приказки, т.е. в началото е литературата, като именно това начално словесно възпитание е предпоставка за бъдещото успешно образование на младите хора. *„Нали знаеш, че началото на всяка работа е изобищо твърде важно, особено за младежа и за човека в нежна възраст? Тогава предимно се образува характерът, който някой желае да създаде у другите... Така лесно ли ние ще допуснем децата да слушат и да приемат в душата си случайни приказки, съчинени от случайни хора и съдържащи в себе си такива представи, които са противоположни на тия, които смятаме, че те трябва да имат, когато достигнат зряла възраст?“*¹⁹

Както в Династичен Китай, така и в Древна Гърция много важна част от обучението заема възпитанието в морални ценности. Отново в „Държавата“, където е определен основен аспект в образователния процес според гръцките философи, Адимант се обръща към Сократ: *„... Несправедливостта е най-голямата от злините, които крие душата в себе си, а пък справедливостта е най-голямото добро. Ако всички вие така говорите от незапомнени времена и ни убеждавате още от юношески години, то ние ще се пазим един друг от несправедливост, всеки ще стане сам на себе си пазач, страхувайки се да не би чрез несправедлива постъпка да стане съучастник в най-голямото зло“*²⁰.

За формирането и развитието на съвременните образователните модели допринася и Аристотел. Учител на Александър Македонски и основател на Ликейската школа в Атина през 335 г. пр. Хр., Аристотел дава на света идеи, сред които необходимостта за учене през целия живот, използването на златната среда в процеса на обучение и възпитание, ученето чрез практика и опит. Въпреки че не смята, че робите имат право на образование и има разногласия с учителя си Платон, то и двамата са на едно мнение – че добродетелите, мъдростта и щастието се постигат чрез образованието. Платон и Аристотел вярват, че образованието учи човека на изкуството да живее, следователно то е основна част от подготовката за света. Ето защо според тях образованието трябва да се осигурява от държавата, докато по онова време повечето училища са частни²¹. Все пак има и опити още VI – IV век от страна на държавата да се грижи за образованието, като на о. Крит свободните граждани имат достъп до безплатно образование.²²

¹⁹ Платон. (1981). Държавата. София: Наука и изкуство, с. 81.

²⁰ Платон. (1981). Държавата. София: Наука и изкуство, с. 61.

²¹ Витанова, Н. (2015). Образователната парадигма на Аристотел. https://www.researchgate.net/publication/303737135_OBRAZOVATELNATA_PARADIGMA_NA_ARISTOTEL_ARISTOTLE'S_EDUCATIONAL_PARADIGM, достъпно на 06.12.2020.

²² Терзийска, М. (2019). Информационните революции и образованието. Първа част. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски, с. 115.

Формално обучението на младите хора в Древна Гърция е съобразено с пола на учениците. Според Нешънъл Джиографик²³ младежите са ходели на училище, където са били обучавани чрез физически и умствени предизвикателства, а девойките често допълнително са били обучавани за формиране на социални умения. Неоспоримият принос на Платоновата академия и на нейните ученици в световната наука – философия, математика, реторика и др., както и тласъкът, който дава самият Платон за развитието на западната философия и математика, са най-голямото доказателство за правилността на неговите съждения относно идеалния образователен модел.

Систематизираното до момента илюстрира влиянието на образователните модели на древния свят върху съвременните образователни политики. След масовото образование, наложено по време на Втората индустриална революция в края на XIX и началото на XX век, поради индустриализацията и липсата на квалифицирана работна ръка, то съвременните образователни Европейски политики са все по-насочени към развиването на индивидуалния потенциал на ученика, удовлетворение на личните му потребности и развитие на специфичните му таланти. Като устойчиви образователни политики в Древна Гърция могат да се определят съобразяването на учебния материал с етапите на личностно развитие, индивидуалният подход към ученика и развитието на личните му таланти. Устойчиви тенденции са и залагането на ранното детско развитие, включването на физически упражнения и изкуства в процеса на обучение, както и ученето през целия живот.

И докато за Сократ крайната цел на образованието е истината, за Платон това е справедливостта, а за Аристотел – щастието, то в Римска империя задачата на образованието е успешното управление на различните народи, които са част от нея. И ако „гърците са създали драмата и метафизиката, то римляните са усъвършенствали канализационната система и правните кодекси“²⁴.

През имперския период системата на римското образование получава своя завършен вид: начално училище, граматическо, училище по реторика. Основната цел на образованието в Римската империя е обединението на съставляващите я народи чрез едно общностно усещане за държавна и законова система. Ето защо изучаването на законите и правното образование са основен приоритет в империята. Андрю Ригсби, изследвайки правното образование в Империята, пише: „В голяма част от римското общество законът изобщо и правното образование в частност са били обект на нарастваща централизация и държавна намеса в късната империя“²⁵.

Образованието съществува още от зората на човечеството, като то винаги е съобразено с актуалните за съответния период цели на обществата – развиване на земеделие, запазване на територия, създаване на общностно чувство. И ако в древния свят целите на образованието са свързани с общностното физическо

²³ Education in ancient Greece (nationalgeographic.com). Сайт на Нешънъл Джиографик. Достъпно на 06.12.2020.

²⁴ Yun, Lee Too. (2001). Education in Greek and Roman Antiquity, Corbeill Anthony, Education in the roman Republic: Creating Traditions. Boston: Brill Academic Publishers, p. 261.

²⁵ Riggsby, A. (2015). Roman Legal Education. A companion to Ancient Education. New Jersey: John Wiley&Sons, Inc. cap. 30, p. 449.

оцеляване и ефективното управление на масите, то църковната култура внася идеята за индивидуалното духовно развитие на личността. Образованието започва да има ценност само като път към Бога и начин за познаване на свещените книги.

Ранното средновековие е време на синтез между класическото и християнското образование, като според Пиер Рише²⁶ традициите на античното училище все още са запазени. Например в Испания, при вестготската аристокрация, въпреки желанието на религиозните среди да се установи образование, в чиито център е Светото писание. В „*Образованието през Средновековието*“²⁷ Пиер Рише определя VI в. като начало на автономното Християнско училище – първоначално монашеско, то се откъсва от светското, за да се съсредоточи върху библейските текстове, обучавайки монаси и духовници, а след това и млади миряни. Постепенно се появяват и епископски, и презвитерски училища, а трактатите на Свети Бенедикт (480 – 543), разпространяващи се между V и VIII век, окончателно карат античните ценности да отстъпят пред християнските. Църквата постепенно завзема контрола върху образованието и го упражнява самостоятелно чак до XII в., когато се разрастват търговските градове, а техните административни нужди трябва да бъдат задоволени от светските училища.

Църквата е в основата и на възникването на Университетите, като те се появяват като следствие от епископските училища, но престижът на Университетите е кратък вследствие на Голямата Схизма (1054) и Стогодишната война. Техните функции се свиват до формиране на административен човешки ресурс. Според Рише образованието през Средновековието не е запазено само за малцинството на аристокрацията. До религиозно и морално образование имат достъп всички, независимо от произхода си, от пола и възрастта си, а на децата се дава специално място в този процес.

Учителите през Средновековието не разделят обучението от възпитанието. Според същия автор безплатното образование не датира от XIX в., а още от XII в., когато духовници и миряни събират средства за храна и настаняване на желаещите обучение.

Откриват се методологични и структурни сходства между модела на образование, установен в Магнаурската школа, и съвременните образователни тенденции – например ученето чрез диспут и задаване на въпрос. Основана от Теодосий II, Магнаурската школа съществува до 1453 г. Съставена е от 31 катедри – право, философия, медицина, аритметика, астрономия, музика, риторика и др. Обучението се осъществява чрез поставяне на въпроси, разисквания и упражнения. Запазва се обучението в 2 степени – тривиум и квадриум, а школата периодично се трансформира в частна или подчинена на Църквата.

Българската средновековна образователна традиция не се разграничава много от западноевропейската. В България преди турското владичество образованието е килийно-религиозното, като по-късно, след падането под турска власт, религиозната насоченост на обучението в килийните училища и в манастирите спомага за запазването на духовното единство на българите.

²⁶ Riché, P. (2016). *L'enseignement au Moyen âge*. Paris: CNRS Editions.

²⁷ Riché, P. (2016). *L'enseignement au Moyen âge*. Paris: CNRS Editions.

От казаното до тук се затвърждава тезата, че образованието е функция на социално-икономическата реалност в едно общество и е културно-исторически обусловено.

Идеята за обучение от ранните години на детето възниква още при Платон, но идеята за задължителното ранно обучение се появява като отражение на индустриалния и технологичен прогрес и фактът, че децата вече не са заети със селскостопанска работа. Вследствие на това детството е възприето като период, подходящ за образование.

За налагане на задължителното държавно образование важна роля играе Протестантството, като Мартин Лутер постулира, че всеки трябва да може да интерпретира сам Свещените текстове, като за тази цел трябва да умее да чете.

През XVII век Германия приема закони в почти всички свои области за задължително образование на децата, а управлението на тези училища се осъществява от Лутеранската църква.²⁸

Отново следвайки отражателната функция на образованието, с развитието на индустрията става належаща нуждата от технически квалифицирана и изпълняваща заповеди работна ръка – налагат се нови образователни цели, кореспондиращи с все по-централизиращите се нации и нуждата – наред с техническото – от патриотично и военно образование.

Методите на образование през XX и XXI век се развиват, ставайки по-хуманни и изключвайки физическите наказания. Въвежда се индивидуалният подход, иновативният начин на преподаване, образованието става все по-достъпно за учениците и съобразено с познавателните им потребности и когнитивните им особености. Към иновативните методи на преподаване, които предлагат ИКТ, се добавя въвеждането на образование, основано на общочовешки ценности, които са винаги актуални.

2.4. Устойчиви образователни тенденции

Идеята за равен достъп до образование датира от Древна Индия. Моралното възпитание на ученика и индивидуалният подход към него, основан на личните му способности, са модели, заложили още в конфуцианството. Питагор въвежда съобразяването на учебния материал с особеностите на възрастовото развитие на ученика, а Платон поставя идеята за ранното детско развитие.

Въпреки експоненциалното развитие на високите технологии и промените, които обуславя това развитие във всички сфери на живота, основните приоритети пред образованието не са се променили много, тъй като те са общочовешки и нямат пряко отношение към технологичното развитие. В този смисъл, въпреки че професиите на бъдещето остават неясни, то бъдещите политики в областта на образованието в известна степен могат да бъдат прогнозирани, използвайки систематизираните като устойчиви образователни тенденции в хода на еволюцията на обществото.

Основните цели и методи на образование в древния свят са систематизирани в Таблица 1.

²⁸ Mulhern, J. (1959). *A History of Education*. New York: Ronald Press.

Таблица 1.

Образователни цели и тенденции в древността

| Държава | Образователни цели | Образователни методи и тенденции |
|------------------------------------|---|---|
| Месопотамия – Шумер, Акад, Вавилон | <ul style="list-style-type: none"> • Образование с практическа насоченост | <ul style="list-style-type: none"> • Устно повторение • Запаметяване • Копиране на модели • Индивидуално обучение • Строга дисциплина |
| Древен Египет | <ul style="list-style-type: none"> • Образование с практическа насоченост | <ul style="list-style-type: none"> • Запаметяване • Строга дисциплина • Разделение на обучението на два етапа, от 5- до 13-годишна възраст обучение в писане и четене, след 13-годишна възраст свещеническо обучение |
| Древна Индия | <ul style="list-style-type: none"> • Образование насочено към нуждите на държавата | <ul style="list-style-type: none"> • Учене чрез разбиране • Достъпно преподаване • Равен достъп до образование • Безплатно образование |
| Древен Китай | <ul style="list-style-type: none"> • Създаване на общество, основано на морала и етиката • Сформиране на хармоничен характер у ученика • Практическа насоченост • Поставяне на талантиливи ученици на държавна служба | <ul style="list-style-type: none"> • Устно преподаване • Преподаване чрез личен пример • Учене с разбиране • Морално обучение • Възпитание на отношение в обществото (уважение към възрастните, спазване на йерархия и др.) |
| Древна Гърция | <ul style="list-style-type: none"> • Практическа насоченост • Развитие на индивидуалните таланти на ученика | <ul style="list-style-type: none"> • Съобразяване на образователните етапи с етапите на развитие на личността • Индивидуален подход • Обучение в спорт и изкуство наравно с науката • Обучение в добродетели • Ранно детско развитие • Учене през целия живот • Учене чрез практика и опит |
| Древен Рим | <ul style="list-style-type: none"> • Запазване и поддържане на границите на Римската империя | <ul style="list-style-type: none"> • Правно образование • Заучаване на информация • Обучение в риторика |

Източник: авторова разработка на базата на използваните в разработката източници

Впечатление прави, че през вековете в образованието постепенно се налага индивидуалният подход и обучението в морални ценности. Строгите наказания и ученето чрез заучаване, характерни за ранните векове на образованието в Месопотамия и Египет, не са актуални в Древен Китай и Древна Гърция. И въпреки че основната цел на образованието във всички, коментирани в работката образователни системи, е практическа и цели задоволяване на държавните нужди, то видно е, че образователните подходи са различни. След период на индивидуален подход, нравствено обучение, преподаване чрез личен пример и учене чрез разбиране в Древна Индия, Древен Китай и Древна Гърция, образователните тенденции се завръщат в изходна точка в Древен Рим. В Древен Рим отново се въвежда ученето чрез заучаване, но може да се предположи, че това е поради естеството и спецификите на правното обучение. През Средновековието заучаването като метод на обучение продължава да се използва, но наравно с него се използва ученето чрез задаване на въпроси и диспут. И докато след въвеждането на масовото образование ученето чрез заучаване доминира над ученето чрез диспут и задаване на въпрос, то в образованието през XXI век се залага на учене чрез разбиране. Може да се каже, че достъпът до ИКТ в съвременния свят до голяма степен обезсмисля необходимостта от заучаване на точни научни данни, които са лесно достъпни в мрежата. В този смисъл се акцентира върху развитието на съвсем нови умения у учениците – анализ и синтез на информация, критично мислене и др.

Съвременното образование в България включва не само обучение по определените дисциплини с цел покриване на държавния образователен стандарт. В ЗПУО ясно е определено съдържанието на образователния процес: *Чл. 3. (1): „Образованието като процес включва обучение, възпитание и социализация“*²⁹. В същия закон са дефинирани и принципите на образованието като национален приоритет, сред които са ориентираност към:

- интереса и мотивацията на ученика;
- възрастовите и социални промени в живота му;
- способността му да прилага усвоените компетенции на практика.

Основни образователни приоритети са равният достъп до качествено образование, равнопоставеността, хуманизмът и толерантността, съхраняването на културното многообразие и иновативните и ефективни педагогически практики.

Българската национална образователна политика акцентира върху интелектуалното, но и върху емоционалното, духовно-нравствено и физическо развитие на ученика.

В така систематизираните, законово регламентирани, приоритети на българската образователна система се разпознават факти, присъщи на образователните тенденции в Древна Гърция за комплексно развитие на учениците – интелектуално, нравствено и физическо.

Съгласно българските образователни цели съвременният ученик трябва да е поставен в условия, в които да придобие компетентности не само за успешна

²⁹ Закон за предучилищното и училищното образование. Обн., ДВ, бр. 79 от 13 октомври 2015 г. В сила от 01.08.2016 г. Раздел II, чл. 3. (1), посл. изм. и доп., ДВ, бр. 82 от 18 септември 2020 г.

професионална реализация, но и за личностна такава. Основните цели на образованието в страната, определени от ЗПУО, ясно дефинират хуманните образователни политики в българското училище.

Освен с хуманната си и практична насоченост, българското образование се характеризира и с устойчиво развитие, изразено в тенденцията за учене през целия живот. Обучението не се ограничава само до класната стая и до ученическа възраст. Залага се на ранното детско развитие и ранното откриване на заложбите и способностите у всеки ученик, като насърчаването на развитието му и индивидуалния подход имат за цел да развият у ученика компетентности за учене през целия живот.

Образованието в България залага на добри образователни практики, включващи интелектуалното и нравственото развитие на ученика, индивидуалния подход, ранното детско образование, ученето през целия живот.

Заедно с това в образователния процес се въвеждат актуални нови практики, обусловени от навлизането на ИКТ в ежедневието под формата на иновативни методи на обучение. От казаното до тук аргументирано може да се предположи, че и в бъдеще образованието в България ще продължава да следва традиционните образователни принципи и ще ги съчетава с методи на преподаване основани на ИКТ.

Заклучение

В светлината на бързото развитие на ИКТ и влиянието им във всички сфери на живота, включително и образованието, бъдещето е трудно предвидимо. Автоматизирането и роботизираното ще доведат до съществена промяна в много отрасли, до изчезването на професии и до появата на нови. Пред образованието стои задачата да подготви съвременните поколения ученици за един все още неясно изглеждащ пазар на труда, с неясни нужди и функции.

Ясно обоснован анализ на бъдещите нужди на обществото и на пазара на труда в частност не може да се направи, за да се определи посоката, в която да се развива образованието. В този смисъл задълбоченият анализ на образователните тенденции през вековете би могъл да допринесе за по-точно прогнозиране на бъдещия образователен модел.

Основни устойчиви образователни тенденции през вековете са обучението в общочовешки ценности и морал, политиката за равен достъп до образование, индивидуалният подход, достъпното преподаване, обучението чрез личен пример, обучението през целия живот и ранното образование. Българските образователни политики следват класическите образователни цели, като същевременно ги адаптират към съвременния дигитален свят. В този смисъл относно бъдещото развитие на българското образование може да се каже, че то ще продължава да е функция от класически образователни цели и иновативни методи на преподаване, основани на дигиталните иновации.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Витанова, Н. (2015). Образователната парадигма на Аристотел. https://www.researchgate.net/publication/303737135_OBRAZOVATELNATA_PARADIGMA_NA_ARISTOTEL_ARISTOTLE'S_EDUCATIONAL_PARADIGM, достъпно на 06.12.2020.
2. Закон за предучилищното и училищното образование. Обн., ДВ, бр. 79 от 13 октомври 2015 г. В сила от 01.08.2016 г. Раздел II, чл. 3. (1), посл. изм. и доп., ДВ, бр. 82 от 18 септември 2020 г.
3. Платон. (1981). Държавата. София: Наука и изкуство, с. 68.
4. Терзийска, М. (2019). Информационните революции и образованието – първа част. София: Университетско издателство Св. Климент Охридски, с. 106.
5. Харари, Ю. (2019). 21 урока за 21 век. София: Изток-запад, с. 211.
6. Riggsby, A. (2015). Roman Legal Education. A companion to Ancient Education. New Jersey: John Wiley&Sons, Inc.
7. Hayhoe, L. (2010). China's Universities, Cross-Border Education, and Dialogue among Civilizations. China's Universities, Cross-Border Education, and Dialogue among Civilizations (researchgate.net), достъпно на 06.12.2020.
8. Lun, Y. (2010). The Analects of Confucius. <http://wengu.tartarie.com/wg/wengu.php?l=Lunyu>, достъпно на 06.12.2020.
9. Mazumder, N. (1916). A history of education in Ancient India. London: Macmillan&Co, 15 p. <https://indianculture.gov.in/rarebooks/history-education-ancient-india>, достъпно на 06.12.2020.
10. Mulhern, J. (1959). A History of Education. New York: Ronald Press.
11. Riché, P. (2016). L'enseignement au Moyen âge. Paris: CNRS Editions.
12. Yun, Lee Too. (2001). Education in Greek and Roman Antiquity, Corbeill Anthony, Education in the roman Republic: Creating Traditions. Boston: Brill Academic Publishers, p. 261.
13. Zhejiang, W. Qiang, Zha. (2018). History of Chinese Higher Education. https://www.researchgate.net/publication/331574378_History_of_Chinese_Higher_Education, достъпно на 06.12.2020.
14. Education and training | European Commission (europa.eu). Сайт на Европейската Комисия, достъпен на 06.12.2020.
15. Education in ancient Greece (nationalgeographic.com), сайт на Нешънъл Географик, достъпно на 06.12.2020.
16. <https://www.britannica.com/topic/education/Education-in-the-earliest-civilizations> – Сайт на Енциклопедия Британика, достъпен на 05.12.2020.

АСПЕКТИ В РАЗВИТИЕТО НА ОБРАЗОВАТЕЛНИЯ ПРОЦЕС В СИСТЕМАТА НА СРЕДНОТО ОБРАЗОВАНИЕ – ЕВОЛЮЦИЯ И ПЕРСПЕКТИВИ

*Румяна Веселинова Станева,
докторант във ВСУ „Черноризец Храбър“,
учител по португалски език в 4ЕГ „Фредерик Жолио-Кюри“ – Варна,
Португалски културен институт „Камойш“ – София*

Резюме: Развитие на образованието е следствие от социалните тенденции и особености на времето, новите търсения и изисквания на пазара на труда и на обществото като цяло. Предвид динамиката на средата, промените в обществените нагласи и навлизането на информационно-комуникационните технологии (ИКТ), натрупаният опит може да бъде използван за акумулиране на актуалните отговори. Историята на образованието може да бъде анализирана с цел идентифициране на постоянни тенденции и използването им в образователна политика в бъдеще. Целта на настоящата разработка е да се направи обзор на основните тенденции в образованието от древността до XX век, за да се идентифицират повтарящи се модели и тенденции, които са подходящи за използване при определяне посоката на развитие на образователния процес.

Ключови думи: история на образованието, образователни политики, тенденции в образованието.

ASPECTS IN THE EDUCATIONAL PROCESS DEVELOPMENT OF THE SECONDARY EDUCATION SYSTEM – EVOLUTION AND PERSPECTIVES

*Rumyana Vesselinova Staneva,
VFU „Chernorizets Hrabar“ – PhD student,
Portuguese teacher – IV French Language School „Frederic Joliot-Curie“ Varna
and Camões – Institute for Cooperation and Language*

Summary: The development of education is a consequence of the actual social trends and peculiarities, the new demands of the labor market and the society as a whole. Considering the environmental dynamics, the changes in public attitudes and the implementation of Information and Communication Technologies (ICT), the experience gained can be used to accumulate up-to-date answers. The history of education can be analyzed in order to be identified permanent trends which to be used in future educational policies. The present work's purpose is to review the main trends in education, from ancient times to the XXth century, with the aim of determining repeating patterns that can be used to determine the direction of development of the educational process in the future.

Keywords: history of education, educational policies, trends in education.

КРИМИНОЛОГИЯ

КОРУПЦИОННИ ПРАКТИКИ В БЪЛГАРИЯ СЛЕД 1989 Г.

Коста Влъчков

ВЪВЕДЕНИЕ

Борбата с корупцията е критично предизвикателство пред много страни по света, с което те са натоварени да се справят, особено когато това е въпрос за по-нататъшно икономическо развитие, а в някои случаи и на възможност за поддържане на държавата като независим икономически и политически субект.

Нивото на корупцията и ефективността на антикорупционната политика на практика се оказва една от най-тревожните теми през последните няколко години, превръщайки се в перманентен проблем за българското общество.

Корупционните практики и процеси неизменно са в дневния ред на българина и се възприемат като част от народопсихологията, част от „естествения ред“ на нещата в икономическия и социалния ни бит. Корупцията радикално промени както българското битие, така и самосъзнанието на българския гражданин. Именно на свързаното с нея морално безразличие се дължи традиционното вече недоверие на обществото към публичните институции, и особено към тези, които са свързани с правораздаването. Нещо повече – нравственото ни изтощение от непрекъснато развиващите се и произтичащи един от друг корупционни скандали предизвика недоверие към политиката като инструмент за общото добруване. Всъщност корупцията и злоупотребата с власт се оказаха много по-страшен проблем за страната ни от икономическите и социалните проблеми. Те са сред основните причини за драматичния провал на българския преход към демокрация, който така и не завърши.

Акцентът в настоящата студия е поставен върху примери на конкретни корупционни практики след 1989 г., разкриващи корупцията като социално зло, произтичащо от липсата на ценности.

Корупционни практики от политическата корупция

Големият отлив на чуждестранни инвестиции е пряко следствие от ширещите се корупционни практики в страната ни.

В своята книга „Българската корупция“ Грозев и Ненков посочват четири общи признака на корупцията, свързана с властта¹:

- възложител на заданието (обществената поръчка, избор на изпълнител или търг) и платец по него е държавата/общината;
- процедурата се поставя в действие по решение на властовия орган, а не по инициатива на граждани или представители на обществеността;
- предметът и съдържанието на проявата и условията за участие се определят от лицата на ръководни позиции в органа, провеждащ процедурата;
- пълен контрол и управление на проявата от началото до края се осъществява от същите тези лица.

Характерни корупционни практики са следните популярни в медийното пространство модели²:

- 1) Осъществяване на търг/конкурс в интерес на конкретен субект;
- 2) Апорт на държавно/общинско имущество;
- 3) Бартер на държавно/общинско имущество;
- 4) Завишаване на цените на заданието;
- 5) При приватизационни сделки;
- 6) Експлоатиране на държавни и общински предприятия;
- 7) Използване на служебно положение;
- 8) Отказ на служителите да изпълняват задълженията си (характерно е за прокуратурата);
- 9) Други (включващи финансови машинации с пране на ДДС, комисионни, дадени за реструктуриране на външния дълг, прекратяване на обществени поръчки, докато избраният изпълнител не плати определената корупционна цена).

Периодизация на политическата корупция в България

Авторите, занимаващи се с анализ и описание на политическата корупция в България, се обединяват около идеята за три периода:

- 1) от края на 1989 до средата на 1997 г. – Период на преход към демокрация;
- 2) от средата на 1997 до края на 2006 г. – Междинен период на преход към членство в ЕС;
- 3) от началото на 2007 до днес – Период на членството на България в ЕС.

Основанията за тази периодизация са: началната точка на най-новата история на България – 10.11.1989 г.; краят на първоначалното безогледно натрупване на капитал, завършило с парламентарните избори от 19.04.1997 г.; влизането на България в ЕС – 01.01.2007 г. В следващото изложение са представени конкретни корупционни практики от политическата корупция през всеки от тези периоди.

¹ Грозев, П., Г. Ненков. Българската корупция. София, 2018, с. 55.

² Пак там, с. 56 – 67.

I. Период на прехода към демокрация (1989 – 1997)

В том I на обширното изследване на корупцията в България Е. Сугарев, Х. Христов и П. Бучков определят границите на този период от рухването на комунистическия режим на 10 ноември 1989 г. до банковия банкрут на България в края на 1996 и началото на 1997 г.³

Е. Сугарев, Х. Христов и П. Бучков използват документи от различни източници – от Централния държавен архив, от архивите на Парламентарната комисия за борба с корупцията, от архивите на МВР, от тематичните архиви на БТА, от личните архиви на авторите. Представени са десетки случаи на корупция, систематизирани по глави в следните направления: *Зората на прехода; Гангстерските времена, Банковото ограбване*. В хода на изложението авторите представят голяма част от събитията в този период, свързани с нерегламентирани и престъпни схеми (**голяма част от които обаче не са чисто корупционни, а са свързани с други престъпления срещу собствеността и заграбването по незаконен начин на имущество и финансово облагодетелстване**). По-широкото разбиране на корупцията от гореспоменатите автори, а именно като всякакво престъпление на властимащите или подземния свят с цел лично финансово облагодетелстване, прави изключително трудна задачата да се структурират конкретните корупционни практики като отличаващи се в този период.

От значение е опитът на авторите да отговорят на важните въпроси в този период от развитието на България: „на какво се дължи динамиката в процесите на корупционни практики, дали корупцията в новата демократична държава се поражда естествено и се разгръща спонтанно, или самата корупция е инструмент, чрез който една определена каста реставрира своите временно напуснати властови позиции, като подменя идеологическите си опори, законодателно закрепени и разчитащи на своите структури в дотогавашната народна република, с икономическо могъщество, чийто потенциал гарантира тайна власт над обществените механизми с перспективата тази власт да се трансферира от икономическа отново в политическа?“⁴.

Подробният анализ на представените огромно количество факти от дейността на политическата класа и свързаните с нея престъпни групи и отделни лица ни позволява все пак да направим макар и бегъл преглед на забележителните случаи на корупция и корупционни схеми в периода 1989 – 1997 г. Основните от тях са:⁵

- Неявните фирми на ДС и приватизирането на контрабандните им канали след промените;
- Оръжейната търговия;
- Фирмите на външнотърговските дружества и опитите за връщане на изнесените капитали зад граница след краха на комунизма;
- Корупционните схеми при източването на ДЗУ;

³ Сугарев, Е., Х. Христов, П. Бучков. Корупционната България. Т. I (1989 – 1997). София, 2016, с. 12.

⁴ Сугарев, Е., Х. Христов, П. Вучков. Корупционната България. Т. I (1989 – 1997). София, 2016, с. 13 – 14.

⁵ Пак там.

- Агенцията за чуждестранна помощ – или как се натрупва първият милион;
- Случаят с фондация „Сапио“;
- Габонската афера, или прокурорският чадър над Балканбанк и банкера Иван Миронов;
- Македонската оръжейна сделка;
- КТ „Подкрепа“ – заможният синдикат;
- Корупционният модус на 90-те – „Мултигруп“;
- Един по-особен казус – цесионният договор на „Мултигруп“ за дълговете на „Химко“ и „Кремиковци“ към „Булгаргаз“;
- Югоембаргото и контрабандната търговия;
- „Булгарлизинг“, или лизинговата приватизация;
- Приятелският кръг „Орион“;
- Масовата приватизация и нейните масирани грабежи;
- Зърнената криза;
- Корупцията в съдебната власт;
- Аферата „Акрам“, или тайното финансиране на БСП;
- Финансовите пирамиди;
- Тайната приватизация на българските банки;
- Банковият фалит на България.

Първият период в историята на политическата корупция в България завършва със събитията в края на управлението на кабинета Ж. Виденов. Фалита на много банки, главоломната инфлация и обезценяването на лева, както и дефицита на стоки водят до масови недоволства и безредици в страната. Следват нови избори и управлението на страната се поема от И. Костов и кабинет на Обединените демократични сили (ОДС). С това обаче корупционните практики не спират, а приемат нови форми.

II. Междинен период на преход към членство в ЕС (1997 – 2006)

Междинният период е означен с няколко знакови тенденции: касова приватизация, строги финансови икономии и нови изкушения пред властимащите да придобиват имущество от раздържавяването на предприятия и различни сделки с имущество.

Във втория том на „Корупционната България“, обхващащ периода 1997 – 2005 г., Е. Сугарев, Х. Христов и К. Николов ни представят широка палитра от корупционни практики и други незаконни управленски и покровителствани от властта престъпни дейности по усвояване на финансови средства и незаконно придобиване на имущество. По характерните от тях са представени като отделни раздели и подробно подкрепени с архивни документи в книгата⁶. Ето и основните корупционни схеми и подходи представени в отделни раздели:

- Приватизацията на „Плама“ – Плевен, или как се паразитира върху гърба на губещите предприятия;

⁶ Сугарев, Е., Х. Христов, П. Бучков. Корупционната България. Т. II (1997 – 2005), София, 2017.

- Как втаса корупцията в „Хлебна мая“ – Русе;
- Кремиковци – комбинат за един долар;
- Сделката за „Нефтохим“ АД и нейните икономически и геополитически последствия;
- Приватизацията на авиокомпания „Балкан“;
- Криминалните аспекти на касовата приватизация, или как беше съсипан „Химко“ – Враца;
- Корнелия Нинова и призракът на приватизацията;
- Епичните продажби на БТК;
- Приватизация с вкус на арсеник, или как бяха харизани подземните богатства на България;
- Кредитните милионери – осветяването им чрез Закона „Каракачанов“ и „законното“ намаляване на задълженията им при деноминацията;
- Контрабандните канали и институционалните им защиты;
- Кръгът „Олимп“;
- „Отечествената“ война на Кристиян Маслев и антифашистите;
- Случаят „Опицвет“ – „правосъдие“, зависимо от дрога;
- „Мобилтел“ – златната кокошка на руския олигарх Майкъл Чорни в България;
- Казусът „Филчев“ – или българската прокуратурата в огледалния свят;
- Прокурорски доклади с двойна употреба;
- Министри и контрабандисти – яхтеният скандал в Монако;
- Първа частна... крайбрежна алея;
- Хранилката РВД;
- Случаят с компенсаторните записи на Енгибарова-Шмит
- Енергийните олигарси на българския преход;
- Връщането на „царските имоти“;
- Безмитните магазини – как законно се корумпира държава;
- Подкупи, лъжи и „Видеоинтернешънъл“;
- „Петролгейт“ и следите към БСП;
- Корупцията в митниците;
- Корупцията и кабинетът Костов.

Този период в корупционната история на България би трябвало да завършва в края на 2006 г. Според Е. Сугарев, Х. Христов и К. Николов промяната настъпва още през 2005 г., когато на власт идва правителството на тройната коалиция. Именно от 2005 г. се засилва ролята на ДПС както в политиката, така и в задкулисието, което в значителна степен управлява корупционните процеси.

III. Период на членството на България в ЕС (от 2007 до днес)

Последната част на тритомното изследване на Сугарев, Х. Христов и К. Николов⁷ обхваща периода 2005 – 2018 г., в който са управлявали тройната коалиция (БСП, ДПС и НДСВ), кабинетите на ГЕРБ и правителството на Орешарски (БСП и ДПС).

⁷ Сугарев, Е., Х. Христов, П. Бучков. Корупционната България. Т. III (2005 – 2018), София, 2018.

В тази последна част на тритомника на 750 страници са представени общо 32 теми, в чиито основи стои корупцията у нас, а от своя страна темите, обхващащи множество случаи и корупционни проявления.

Такива теми например са⁸:

- корупцията в енергетиката, разгледана чрез случаите с АЕЦ „Белене“, проектът „Цанков Камък“, картелът на горивата и бизнеса на олигарсите в тази сфера;
- корупцията в съдебната власт с множеството казуси – от дейността на главния прокурор Сотир Цацаров, през случая „Красьо Черния“, поръчкови дела на прокуратурата и скандалът в Приморско с „нуждаещите се“ роднини на съдии от Върховния административен съд до „гнилите ябълки“ в третата власт;
- „Бацилът ДПС“, глава, в която се разглеждат различни случаи на корупцията сред кадрите на партията на Ахмед Доган;
- съпътстващите управлението на ГЕРБ скандали с обществени поръчки, случаи на феодализация, шуробаджанашина и конкретни казуси с депутати от партията на Борисов;
- корупционните практики в местната власт в страната, обхващаща прояви на кметове от различни политически сили.

Отделно в изданието подробно са разгледани и едни от най-големите корупционни афери като „КТБ“, „Хохегер“, „Сапард“, заменките на гори и земи, „Кремиковци“, купуването на гласове по време на избори, корупционните скандали в държавни институции като МВР и ДАИ, пътният фонд (случаят „Батко и братко“), Комисията за предотвратяване на конфликт на интереси в столичната община и др. В изследването са разгледани и някои от малкото съдебни процеси, по които са произнесени осъдителни присъди, като тези срещу Валентин Димитров, директор на столична „Топлофикация“, бившите депутати от ДПС Митхат Табаков и Гюнай Сефер и о.р. ген. Кирчо Киров, директор на Националната разузнавателна служба (2002 – 2012), утвърден от президента Георги Първанов, обвинен за източването на милиони от разузнаването⁹.

В периода от 2007 г. насам се появяват нови корупционни модели, използвани в нашата страна. Такива са създаването на НПО, в които участват политици с цел усвояване на средства и облагодетелстване чрез използване на общественото положение и властовите им позиции, корупционният лобизъм.

Явлението „Корупция чрез участие в НПО“

Характерно за периода след 2006 г., т.е. след влизането на България в ЕС, е бързото нарастване на неправителствени организации, учредени за целите на усвояването на средства и въздействие върху централната и местната власт. Голяма част от НПО-ата се създават с участието на политици, кметове, общински съветници и др. политически фигури. Така с разнообразни механизми държавата

⁸ Премиера: Том 3 на „Корупционната България“ (2005 – 2018) представя най-големите случаи на корупция в превзетата държава. <https://desebg.com/knigi/3767-2018-11-10-12-10-06>

⁹ Сугарев, Е., Х. Николов, П. Бучков. Корупционната България. Т. III (2005 – 2018). София, 2018.

и политиките де факто създадоха огромен обръч от свои НПО без никакъв международен и конкурентен опит, но за сметка на това – щедро финансирани и подпомагани от тях в условията на крещящи конфликти на интереси. През периода 2006 – 2009 г. се наблюдава също навлизане на представители на сериозната организирана престъпност в гражданския сектор, предимно на местно равнище. Това става както през различен тип НПО – от такива с етнически фокус, през културни ценности до европейско-консултантски ориентирани. Друг идентифициран риск е навлизането на близки до руските олигарси НПО и непрозрачното финансиране на определени НПО, близки до някои местни власти от интерес на тези олигарси.

За да противодейства на тези заплахи, Министерството на правосъдието предлага доста радикална забрана за участието на висши държавни чиновници в управлението на юридически лица с нестопанска цел (ЮЛНЦ) и включи ЮЛНЦ в обсега на задължението за деклариране на конфликт на интереси за широк кръг служители, заемащи публични длъжности според новоприетия *Закон за предотвратяване и разкриване на конфликт на интереси*. По експертни оценки забраната за участие в УС на НПО засяга между 550 и 750 души. Критично важно е Министерският съвет да наложи ефективното излизане от УС поне на членовете на Кабинета и назначените от него, както и да има политически и административни санкции за тези, които не го направят. Ако това не се случи, ще остане подозрението, че законът е направен само за целите на отчитането пред ЕС, че се толерират членовете на Кабинета, които след изтичане на мандата ще отидат ефективно в НПО, които са създали и/или подкрепяли по време на мандата си.

Този тип квазиграждански сдружения в световните анализи се наричат QUANGO (Quasi NGO) или GONGO (government NGO). Обикновено това са организации, регистрирани от хора, заемащи висши публични длъжности, по време на техните мандати, използващи положението си, за да привлекат ресурси в тях, да им създадат имидж и история, така че, след като напуснат властта, да имат сигурен пристан за работа, имитират функционирането на гражданското общество по време на мандата, включително отнемайки от средствата, предназначени за тях (като потенциален коректив на дейността на властта). Масова практика в България е регистрирането на тези организации на адреса на официалната институция, в която работи патронът им, а след спечелването на първия проект да се изнесат на друг адрес. Често служители на тези институции в работно време и като част от задълженията си в тях работят за развитието на тези организации – обучават се, пишат проекти и вероятно ги изпълняват, преди да бъдат прехвърлени на по-висока заплата само в НПО.

Кметовете на почти всички общини в България участват в НПО. Дори преизбирането за пореден мандат се асоциира с участие в повече НПО. Разбира се, с най-висока честота са асоциации на общини или кметове и спортни клубове, които не биха заблудили никого за характера на организацията. Докато членството в първата група на практика е обвързано с мандата им, второто зависи от местните особености. Кметовете участват средно в по 4 Управителни съвета на НПО (за сравнение членовете на Кабинета са в средно по 3), като максималният брой идентифицирани НПО за един кмет са 11. Доста често кметът е председател на повече от една до 5 – 6. Много рядко обаче това участие е институционализирано

с решение на Общинския съвет, публикувано на сайта на общината, и т.н. (добра практика в това отношение е община Кърджали). В много малко организации в управителните съвети присъстват самите общини или кметовете (като представители). Като пример за добра практика в това отношение може да се даде Индустриалният клъстер „Средногорие Мед“, в чието управление участват самите общини (Панагюрище и Пирдоп), а не кметовете като физически лица. Този подход би трябвало да се възприеме и при всички останали случаи на сдружаваня на държавни институции или тяхно членство в конкретно публично-частно партньорство. Организации без никакъв предварителен институционален опит, но с участието на висши служители на публична длъжност в тяхното управление не само получават грантове (като споменатите по-горе), но и участват във формирането на държавната политика, претендирайки за независими граждански сдружения, и предоставят обучения за държавните служители. Такъв пример е асоциация „Адаптация към електронно управление“, която само няколко месеца след регистрирането си става член (един от общо петте извън правителството) на Координационния съвет за информационно общество, чийто секретар е един от членовете на Управителния ѝ съвет. Тази нездрава среда за функциониране на гражданските организации стимулира особен вид предприемачество. От една страна, става дума за хора, вече влезли във властта, които учредяват НПО, но от друга, става дума за серийно (приятелско или семейно) предприемачество по създаване на НПО от формално външни за властта хора, които обаче са част от местното партийно строителство (функционери, спонсори, кандидат-кметове и общински съветници).

Явлението „корупционен лобизъм“

През последните години лобизмът започва да набира скорост и в нашата страна, като се използва от олигархичните кръгове за купуване на закрила от депутати, закрила от наказания от съдебната власт и прикриване на нарушения, които се санкционират от Изпълнителната власт. Въвеждането на термина „корупционен лобизъм“ наред с възприетите и използвани светъл и тъмен лобизъм според Л. Велкова¹⁰ на свой ред ще позволи да се придаде позитивен смисъл на лобизма. Така става ясно, че едновременно с „корупционния лобизъм“, разбираан като използване на престъпни и административно наказуеми методи за натиск върху властовите органи с цел реализация на незаконни интереси, трябва да се говори и за лобизма без корупционна компонента. В този случай терминът „лобиране“ трябва да се възприема в общественото Корупцията – заплахата за икономическата сигурност съзнание единствено като легитимна правна институция. В сравнение с „негативния лобизъм“ и други подобни понятия използването на термина „корупционен лобизъм“ позволява да се направи разграничение между корупцията и лобизма като инструмент на демократичните промени.

Според степента на формиране на правовата държава у нас постепенно се формират условия за осигуряване на лобистка дейност, като едновременно с това се наблюдава тенденция за противодействие на корупционния лобизъм. Причините за корупционния лобизъм трябва да се търсят в социално-икономическите,

¹⁰ Велкова, Л. Корупцията заплахата за икономическата сигурност, 2015, с. 110 – 111.

политическите и правните условия на живот и работа на обществото. Един от факторите за наличието на корупционен лобизъм е бездействието на представителите на изпълнителната и законодателната власт, които не са в състояние да разрешат възникналите социално-икономическите проблеми с легитимни средства. Като споделяме необходимостта от правно въздействие върху корупционния лобизъм, трябва да отчетем, че неправомерна дейност от такъв характер понякога е отговор на бездействието на властта. Затова борбата с корупционния лобизъм е ефективна само при едновременна оптимизация във функционирането на органите на държавната власт.¹¹

Корупционни практики от чиновническата и професионалната корупция

За разлика от политическата, при чиновническата корупция не се разграничават периоди в нейното развитие. Тя плавно се усъвършенства от 1989 г. насам, като придобива все по-изтънчени подходи и форми.

Като основни средища на корупцията сред служителите в публичния сектор се възприемат митническата и данъчната администрация, правосъдието, централната изпълнителна и законодателна власт, здравеопазването, полицията и общинската администрация.

Корупцията в публичната администрация

Най-често срещаните корупционни практики в публичната администрация са:

- **Държавни институции, които осъществяват приватизационни сделки.** Приватизацията е типична форма на сблъсък на публичен и личен интерес и основен канал за генериране на корупция.
- **Правителството е купувач или ползвател на услуга.** С подкупването на държавни служители е възможно дадена фирма да бъде включена сред избраните доставчици и да бъдат поставени такива условия, на които само определена фирма отговаря.
- **Когато правителството е продавач.** Правителството много често продава стоки или услуги под пазарните цени. Плащането на подкупи в този случай може да осигури достъп до такива изгодни сделки.
- **Правителството контролира кредитни институции.** Възможно е срещу подкуп да се извършат валутно-финансови операции чрез прилагане на изгоден валутен курс. Подкупът може да осигури получаването на кредит или привилегировани условия за неговото изплащане.
- **Когато държавата разпределя ограничени субсидии или социални плащания.** Чрез подкуп може да се осигури достъп до такива субсидии или помощи, когато служителят има възможност да вземе решение по усмотрение кой има право на тях, да определи приоритети, ползватели или да разреши достъпа до тях чрез преценка на изискванията към получателите.
- **Държавните служители, когато разполагат с важна вътрешна информация.** Фирми и частни лица могат да платят, за да получат подробна информация – относно условия за провеждане на търгове, актуално

¹¹ Велкова, Л. Корупцията – заплаха за икономическата сигурност, 2015, с. 111.

състояние на приватизиращи се предприятия, предстоящи ценови промени, за да изпреварят своите конкуренти.

- **Разрешителни и лицензионни режими за извършване на определена дейност.** Практиката сочи, че този вид режими генерира корупция в много голяма степен. Причините за това могат да се открият както в неясната законова регламентация за получаване на разрешение или лиценз, така и в недобросъвестността от страна на служителите. Съществуването на разрешителни режими налага и реализирането и на определен контрол и санкциониране на нарушителите, което също може да породи корупция.
- **Държавни служители са овластени да санкционират нарушения или да извършват контролни функции.** Чрез подкупи могат да бъдат избегнати, намалени, отложени или отменени разходи за изплащане на санкции, да бъдат наложени санкции на конкурентни фирми, да бъдат предотвратявани внезапни проверки и др. Незаконният бизнес оказва най-силен корупционен натиск за извършване на корупционни действия от страна на държавни служители, но и в най-голяма степен е изложен на изнудване, за да продължи да съществува.
- **При събирането на данъци, мита и такси.** Тези плащания винаги представляват допълнителен разход за фирмите и частните лица, който може да бъде избегнат или редуциран чрез плащане на подкуп. Митниците например се възприемат от общественото мнение в България като основно средище на корупция.
- **Когато публичната администрация е бюрократизирана, мудна и неефективна.** Гражданите и фирмите могат чрез подкупи да се опитат да ускорят действията на държавните служители – издаване на документи, извършване на плащания, осъществяване на административна услуга и други.
- **При назначаване на работа в публичната администрация.** Самата позиция на държавен служител може да бъде важен ресурс, който се придобива чрез корупционни действия, особено когато дава възможност за генериране на допълнителни доходи под формата на подкупи, комисионни, хонорари за консултантски услуги и др. или под формата на подаръци и услуги.¹²

Корупцията при обществените поръчки

Проучванията в сферата на обществените поръчки показват, че малко над 50% от фирмите са били възпрепятствани да спечелят определен търг заради корупцията, а над 15% от анкетираните фирми са подложени на корупционен натиск¹³. Вследствие на корупцията се нарушават основните принципи, заложи в Закона за обществените поръчки за публичност и прозрачност, свободна и лоялна конкуренция, равнопоставеност и недопускане на дискриминация. Нарушаване-

¹² Корупционни практики и превенция на корупцията. София: Център за изследване на демокрацията, 2004, с. 14 – 15.

¹³ Стратегически насоки за превенция и противодействие на корупцията 2015 – 2020 г., 2016.

то им често е в ущърб на обществото, защото така се облагодетелства определена фирма, която най-често не предлага най-доброто съотношение между цена и качество. Вследствие на това неефективно се използват публичните средства за сметка на облагодетелстването на отделни лица. Така се открояват два аспекта на проблема – икономически и правен¹⁴. **Икономическият** се свързва със закупуването на стоки и услуги при по-неизгодни от пазарните условия, т.е. или цената им е по-висока от пазарната или качеството им е по-лошо. **Правният** се свързва с изграждането на законови бариери пред подобни, ощетяващи общността действия, защото в повечето случаи те, макар и ощетяващи, не нарушават законовите правила¹⁵.

Проблемът с корупцията в тази област не е нито нов, нито специфичен само за България. Причината за това е, че чрез обществените поръчки се разпределя значителна част от публичните средства. Те са пресечна точка на интересите на публичния и частния сектор. Корупционните нарушения могат да бъдат обобщени в три основни групи¹⁶:

- тайни договаряния между участниците в търговете, което води до повишаване на цената на поръчката;
- подкупване на служители, за да се осигури победата;
- подкупване на служители, които не само да осигурят спечелването на търга чрез по-ниски тръжни цени, които са под съвкупните разходи, и съответно печелят търга. След това се правят промени, разходите се преизчисляват, правят се необходимите промени и допълнения към договора от служителите, взели подкупа.

Най-разпространените механизми за реализация на корупционен акт в публичната администрация са:

- Даване на *подкупи на едно служебно лице*, при което действието се извършва на четири очи. При този вид доказуемостта на извършеното действие е максимално затруднено и това го прави предпочитан начин за осъществяване на корупционни действия;
- Даване на *подкуп на няколко служебни лица*, свързани професионално и/или изпълняващи съвместно определени функции. Този вариант се среща в случаите, в които, за да се осъществи корупционно действие, е нужно съучастието на група служители;
- Даване на подкуп чрез посредници. Наблюдава се в случаите, в които между двамата участници в корупционното действие не съществуват установени отношения.

Мотивите за корупционното поведение на служителите в общественния сектор са недвусмислени – лично или групово облагодетелстване. По-разнообразни са мотивите за участие в корупционното взаимодействие на плащащите, които

¹⁴ Пашев, Дюлгерев&Касчиев, <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/sofia/04534.pdf> 2006.

¹⁵ Костова, Г. Корупционни практики в областта на обществените поръчки в българските общини, с. 112 <https://dlib.uni-svistov.bg/bitstream/handle/10610/3297/ba6b0ce0e403db2de4f6ed366345b77fa609c9766f84b2f9258bec6a0fc5265.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

¹⁶ Клитгард, Маклей-Абароа&Парис. Корумпирани градове. София: Сиела, 2006.

могат да бъдат най-различни в зависимост от конкретната сфера, в която то се осъществява. Тези мотиви са два основни типа: *за получаване на определени изгоди или за избягване на определени загуби.*

Корупцията в съдебната система, правоохранителните органи, митниците и данъчните власти

Корупционните практики в съдебната система

1) Корупционните практики в прокуратурата. Типичната масова практика е получаването на пари от административен ръководители или разследващ прокурор с цел „смачкването“ на дело за досъдебно производство. Има и разновидности като: бавене на досъдебното производство, безкрайно отлагане на процеса на внасяне на делото в съда, докато престъплението вече не е подсъдно по давност.

2) Корупционните практики в съда. Изследването на тези практики е най-трудно. Подкупването на съдии е характерно за районните съдилища в малките градове. Обикновено става чрез посредник адвокат и цели спечелването на гражданско дело, свързано с получаване на имотна или парична облага.

3) Корупционните практики в следствието. Тези практики са свързани с координираното корумпиране на разследващ прокурор и следовател по определено дело. Целят умишленото загубване на доказателствен материал по някое дело и по този начин спиране на неговото движение, т.е. прекратяването му.

Корупционните практики в МВР

1) Нерегламентираното даване на пари на пътен полицаи. Това е един от най-често срещаните случаи на корупция в полицията. Полицаят е служебно отговорен за своето професионално поведение и той следва да е пазител на общественения ред и законността във всички случаи. За своята дейност той получава определено месечно и годишно възнаграждение от гражданите в едно общество – те са данъкоплатците и в по-общ план – негови работодатели. Той е „нает“ от тях в името на опазването на реда в обществото и съблюдаването на този ред е необходимо условие за съществуването и развитието на гражданското общество. Полицаят няма професионално и морално право да изисква или да прави намеци за неполагачи му се средства (пари, подаръци или други вещи). Това е грубо нарушение на критериите за дейността му (и явна корупция)¹⁷.

2) Получаването на пари от длъжностно лице в РПУ за прекратяване на преписка. Практикува се във всички РПУ в страната, като е по-масово в провинцията и малките градове, където е занижен контролът.

3) Получаването на пари от длъжностно лице на висока позиция в МВР (обикновено в ОДП) с цел прикриване на престъпления от общ характер – търговия с наркотици, контрабанда и др. Практикува се масово във всички областни дирекции на МВР и представлява основната част от обема корупционни пари, които попадат в МВР.

¹⁷ Добрев, К., Г. Бояджиев, Е. Цанков, Л. Стракова. Корупцията в 100 отговора. София: Център за изследване на демокрацията, 2004, с. 54.

Корупцията в ДАНС

Тази корупция е най-слабо изследвана и осветена, но е общоизвестно, че корупционните практики в ДАНС са свързани с прикриване на обстоятелства и сведения за олигарси, които щедро подпомагат тази държавна агенция. В медийното пространство се тиражират информации, че Д. Пеевски, О. Донеv и И. Прокопиев са се възползвали от отдалата им се възможност да си купят скриването на обстоятелства от техни финансови участия в офшорки.

Корупцията в митниците и НАП

В митниците и данъчните власти корупцията е от класически тип. Инспекторите или митническите служители получават пари в брой, за да не направят съответната проверка и да пропуснат нерегламентиран внос или прикриване на данъчни измами.

Корупцията в здравеопазването, образованието и други сфери на общественения живот

Корупционните практики в здравеопазването

Опитите да се установят механизмите, които пораждат корупционни практики в здравеопазването, не достигат до дъното на проблема, тъй като вниманието е насочено към „повърхността на айсберга“. Медиите, в стремежа си да следят актуалните теми, изнасят в публичното пространство само крайните резултати от това негативно явление.

Корупцията в ТЕЛК/НЕЛК

На първо място става дума за т.нар. „фалшиви“ експертни явления за хванати с подкуп лекари от системата на медицинската експертиза, включително и за ефективни или условни присъди¹⁸. Като добре познати и известни случаи на корупция в ТЕЛК, извлечени от съдебната практика, могат да се посочат¹⁹:

Съставът на ТЕЛК в Ловеч (4-ма лекари, един технически изпълнител и един секретар машинописец) е отстранен от работа с определение на Окръжния съд – Ловеч и Великотърновския апелативен съд през м. юли 2005 г. Членовете на ТЕЛК са обвиняеми по сл. дело №116/2004 г. на Национална следствена служба (НСС) по пр.вх. №985/2003 г. на Окръжната прокуратура – Ловеч. Внесен е обвинителен акт на Окръжната прокуратура на 31.05.2006 г. в Окръжния съд – Ловеч. Служителите са подведени под отговорност по реда на чл. 20, ал. 2 във връзка с чл. 26, ал. 1 и по чл. 212, ал. 5 и чл. 321, ал. 3 във връзка с ал. 2 от Наказателния кодекс;

От РЗИ – Плевен, в резултат на сигнал на жители от с. Пелишат, е установено, че са освидетелствани 33 деца от ромски произход, 22 от които са в роднинска връзка, при голяма част от които липсва или е непълна медицинската документа-

¹⁸ Кратък анализ на пенсиите за инвалидност за периода 2000 – 2010 година. НОИ, София, 2011, 2 – 3, <http://www.noi.bg>.

¹⁹ Манчева, П. Вълканова, М. Корупционни практики или несъвършенствата във функционирането на системата на медицинската експертиза и нейното нормативно осигуряване. В: Здравна икономика и мениджмънт. Година 18, 2018, брой 1 (67).

ция, в т.ч. и ЕР. Изпратен е доклад до НЕЛК с предложение за преразглеждане на ЕР, закрыта е РЕЛК, извършила освидетелстванията, като разследването се провежда от РДВР – Плевен. Известно е, че на основата на тези решения за периода от 01.01.2005 до 31.12.2006 г. са изплатени месечни помощи и добавки за социална интеграция в размер на 31 788 лв.

През 2006 г. е прекратен трудовият договор с член на Обща ТЕЛК – Шумен, поради ефективна присъда за вземане на подкуп и лишаване от право да заема определена длъжност за срок от 2 години.

Корупцията в болничната система

Характерно за българската система на здравеопазването е, че е с лошо и неефективно управление. Съществуващите практики на корупционни схеми са многобройни:

- усвояване на средства от НЗОК чрез фалшиво хоспитализиране на пациенти, които получават пари от болничните власти да удостоверят, че са били на болнично лечение без да са били в болницата;
- усвояване на средства от НЗОК по скъпи клинични пътеки за медицински манипулации основно в неинвазивните кардиологични методи, без да са били извършвани реално на пациенти (а само по документи);
- получаване на пари от пациенти за извършване на скъпи медицински процедури, които им се отказват от други болници под предлог, че не се финансират;
- получаване на пари под формата на „избор на екип“ при хирургични интервенции, макар в повечето случаи да има само един екип за избор.

Корупцията в извънболничната система

Характеризира се с получаване на подкупи от агенти на фармацевтични компании за лични лекари и лекари в доболничната помощ в замяна на изрично предписване на медикаменти на определен производител.

Корупционните практики в образованието

1) Взимането на частни уроци за кандидатстване в определено училище при учител, който участва в проверяващи комисии

При такива ситуации се създават условия за злоупотреба от учители с тяхното служебно положение, позиция, роля на проверяващи. От своя страна, редица родители съзнателно издирват учители, участващи като проверяващи, които се опитват да „възнаградят“ предварително. Възпитаваният ефект на такава ситуация е крайно отрицателен. Детето се убеждава, че с пари може да се купи всичко. Само по себе си масовото взимане на частни уроци след 7. клас е един от парадоксите на средното ни образование. Ученици, които завършват обучението си дори с отлични оценки по български език и математика, „трябва да посещават частни уроци“ по тези учебни предмети, за да влязат в „по-елитно училище“²⁰.

²⁰ Добрев, К., Бояджиев, Г. Цанков, Е. Стракова, Л. Корупцията в 100 отговора. София: Център за изследване на демокрацията, 2004, с. 55.

2) Вземането на пари от родители под натиск във вид на дарения за училището с цел уж подпомагане на училището, което е в лошо финансово състояние. Тази корупционна практика е по-характерна за училища в столицата и в големите градове на България.

3) Корупцията във висшето образование. В тази сфера има многобройни и добре развити практики на получаване на пари от длъжностни лица – ректори, декани (чиновническа корупция) или от специалисти преподаватели – професори, доценти и асистенти (професионална корупция). Обикновено се купуват изпити от студенти, които просто предлагат пари в плик на изпитващите професори и доценти и така получават позитивна оценка независимо от знанията си. Записване и прехвърляне на студенти без изпит става след получаване на определена сума от административните ръководители на университетите.

Корупцията сред разследващата журналистика

Мисията на разследващата журналистика е да извади на показ скрити сделки и машинации, които противоречат на законите и ощетяват обществото. Оттам натаък отговорността за липсата на последващи действия носят т.нар. компетентни органи (прокуратура, следствие, структури на МВР), които твърде често не проявяват интерес (т.е. не се самосезират) към съответните разкрития. Реакции трябва да има и от управляващата партия и парламентарното мнозинство, респективно специализираните комисии в парламента. В рамките на съответната медия журналистът, направил разкритието, би следвало да получи подкрепа и насърчение и от нейното ръководство. Често обаче се случва нещо по-различно – компетентните органи следват тактиката на щрауса, политическите лица и инстанции започват да звънят по телефона на главния редактор на съответната медия, а журналистът – вместо насърчения – получава мърене. Затова и в журналистиката ни се наблюдава „голяма смъртност“ на скандалните разкрития. Необходимо е да се наблюдава внимателно и дали самите медии не участват в корупционни практики, включително и чрез публикуването или непубликуването на определени материали²¹.

Кратка статистика на лица, уличени в корупция

По-долу са представени нашумели в медиите случаи, които са свързани с корупция, но не само с нея, а и с рекет, търговия с влияние, пране на пари, изнудване и други престъпления.

1) Барселонагейт (Бойко Борисов) – пране на пари

Според специализираната прокуратура има образувано досъдебно производство по случая „Барселонагейт“, по което тече интензивно разследване, допусната е финансова експертиза, целта на която е събиране на доказателства за произхода на едни средства по така наречения случай „Барселонагейт“. По случая първоначално е имало проверка, по която бившият министър-председател Бойко Борисов е дал обяснения. В процесуално качество не е разпитван, но това е тактика на разследването. Все още няма повдигнати обвинения по делото, но то е за **пране на пари**.

²¹ Добрев, К., Г. Бояджиев, Е. Цанков, Л. Стракова. Корупцията в 100 отговора. София: Център за изследване на демокрацията, 2004, с. 67.

Скandalът избухна през 2020 година след медийни публикации в Испания, а после и у нас. Беше замесено и името на бившия премиер Бойко Борисов. Прокуратурата се самосезира по публикация в испанския вестник „Ел Периодико“, свързана с имоти и фирми в Барселона, които испанските власти проверяват за пране на пари. Според изданието полицията в Каталуня и специализираното звено за борба с корупцията към испанската прокуратура разследват дали премиерът Бойко Борисов има отношение към международна схема за пране на пари, през която от 2013 г. в Испания са влезли 5 млн. евро през две регистрирани в Барселона фирми – Numin Invest SL и Emma BGS SL. Двете дружества са свързани с бившата манекенка Борислава Йовчева.

В началото на юли Испанската специализирана прокуратура прекрати разследването по така наречения случай „Барселонагейт“. Това съобщи с писмо до медиите съпругът на бившия модел Борислава Йовчева – Йордан Христов. Съпругът на манекенката посочва, че в хода на проверката никога не са присъствали имена на български политици, не са били повдигнати обвинения и не е имало финансови или данъчни претенции от страна на испанските власти. Главният прокурор на Прокуратурата за борба с корупцията и организираната престъпност на Испания Алехандро Лусон Кановас изпрати официално писмо до българския евродепутат Елена Йончева в отговор на нейно питане за актуалното състояние на разследването. От него става ясно, че разследването е прехвърлено към българската прокуратура поради дублиране на юрисдикцията с българските власти.²²

2. Осемте джуджета (Петьо Еврото) – изнудване, рекет, корупция, заграбване на бизнес

Историята, започнала от ресторант „Осемте джуджета“, попадна под прицела на ГДБОП през ноември 2021 г., когато започнаха и разпитите по случая. Своята версия пред антимафиотите разказа Явор Златанов, който твърди, че е бил заплашван и арестуван след раздор с баща си Илия Златанов за асансьорния им бизнес. В аферата излезе наяве информация за искана голяма сума пари в брой от Петьо Еврото за започване на производство срещу сина на Илия Златанов, а след това и рекет за прехвърляне на бизнеса му на името на съпругата на Петър Петров.

Макар и с различни разкази, и Явор, и Илия Златанови посочват, че Петрови са ги заплашвали и изнудвали заради бизнеса с асансьори. А в схемата, според тях, участвали МВР, Спецпрокуратурата и охранителната фирма „Делта гард“. Замесени са имената на зам. главния прокурор и на главния прокурор в осигуряването на чадър над разследването.

Министърът на вътрешните работи Р. Рашков се закани, че ще разнищи случая докрай. „МВР трябваше и ще продължи да проверява колко полицаи са били и кой ги е пратил там със служебна полицейска кола да стоят пред „Осемте джуджета“, да охраняват Петър Петров, известен като Еврото – фаворит на Цацаров за СДВР, когато той постъпи като гл. прокурор. И тази проверка е смачкана от прокуратурата, и тя не е докарана докрай“, подчерта Рашков. Прокуратурата започна

²² По „Барселонагейт“ е назначена финансова експертиза <https://www.banker.bg/obshtestvo-i-politika/read/po-barselonageit-e-naznachena-finsova-ekspertiza>

проверка по разкритията на Златанови още през лятото на 2020 година. Резултати от нея все още няма²³.

3. Кумгейт (Делян Добрев) – търговия с влияние

През юли 2018 г. Депутатът от БСП Елена Йончева обяви, че **материалите по т.нар. „Кумгейт“ са изпратени в Специализираната прокуратура**, която разследва висши длъжностни лица. Сагата „Кумгейт“ започна след обвинения на Йончева към депутата от ГЕРБ Делян Добрев за роднински назначения в община Хасково. Добрев определи това като „клевета“²⁴.

4. Кюлчетата и пачките (Бойко Борисов) – незаконно забогатяване

Сагата с кюлчетата и пачките има двегодишна давност, но през декември 2021 г. тя се възобнови със сигнал на гражданското сдружение БОЕЦ до МВР. „В сигнала, внесен до МВР, се съдържа публична информация за снимките с пачките и златните кюлчета от спалнята на Борисов в държавната резиденция, която той обитаваше доскоро. И към момента нито една институция не е установила произхода на тези огромни средства и златни активи, нито кой и как е направил въпросните снимки. Самият Бойко Борисов обяви публично, че е установил автора на снимките, наричайки го „една прекрасна госпожа“, станала известна в медиите, като „Мата Хари“, обясняват от БОЕЦ. И подчертават: „Въпросът кой е направил тези снимки е много важен. Важен е, защото този човек може да потвърди връзката на Бойко Борисов с пачките и златните кюлчета. Важен е още, защото това е пробив в националната сигурност – въпреки охраната на НСО някой е имал достъп до тогавашния премиер на страната, като от някои снимки е видно, че Борисов е в безпомощно състояние – вероятно спящ, а снимащият е в непосредствена близост до него, като разполага и с огнестрелно оръжие“. Пред разпитващите го полицаи Борисов е обявил, че не знае кой е правил снимките. МВР започна паралелна проверка по казуса със снимките от спалнята на Борисов, след като прокуратурата преди година спря досъдебното производство по казуса с аргумента, че не може да намери кой е снимал, нито да установи дали парите и кюлчетата са истински. Не стана ясно обаче дали Борисов е питан за автора на снимките, след като той твърди, че знае кой е – „прекрасната госпожа“, станала известна от неговите думи като Мата Хари. В края на 2021 г. обаче прокуратурата възобнови разследването, като изведнъж се присети, че може да пита БНБ за серийните номера на кюлчетата и банкнотите. Вътрешният министър Бойко Рашков заподозря, че с тези си действия държавното обвинение всъщност иска да блокира проверката на МВР²⁵.

²³ Скандални разкрития по случая „Осемте джуджета“ <https://www.bgonair.bg/a/166-kriminalno/246231-skandalni-razkritiya-po-sluchaya-osemte-dzhudzheta-rashkov-se-zakani-da-go-raznishti>

²⁴ „КУМГЕЙТ“: Йончева получила писмо от прокуратурата, Добрев я съди за клевета. <https://bit.ly/3KWV011>

²⁵ Разпитаха Бойко Борисов за кюлчетата и пачките. В: <https://vevesti.bg/266523/boyko-borisov-prizovan-da-dade-svedenia-za-pachkite-i-kyulchetata/>

5. ЦУМ-гейт (Сотир Цацаров) – злоупотреба с власт и натиск над медии

В началото на 2017 г. тогавашният главен прокурор **Сотир Цацаров** се среща със собственика на „Овергаз“ и издател на в. „Сега“ **Сашо Дончев**. Техен домакин е бившият член на висшето ръководство на БСП **Георги Гергов**, с когото ръководителят на държавното обвинение се познава от родния им Пловдив. Тримата разговарят в кабинета на Гергов в притежавания от него **ЦУМ** в София. **Какво се е случило по време на срещата?** Еднозначен отговор на този въпрос така и не беше даден. Случаят стана публично достояние в края на март 2017 г. благодарение на изявление на Дончев по време на негова среща с Дамския бизнес форум. По думите му той е бил поканен от Гергов да се види с Цацаров, който му е искал обяснение за евентуалните му връзки с партия „Да, България“, несъществуващата вече телевизия **ViT** и редакционната политика на „Сега“.

Отказът на ВСС да се занимае със случая обаче противоречеше на действията на същия този орган по други два скандала с участието на магистрати, останали в историята като „Яневагейт“ и „Красьо Черния“. И по двата Съветът направи проверки, а прокуратурата води дела. Проверка все пак беше извършена от **Инспектората към ВСС**, но едва след като гражданското движение „БОЕЦ“ подаде сигнал, посочващ твърденията на Сашо Дончев. През юли 2017 г. от институцията обявиха, че „публично известните участници не са предоставили данни за други присъствали на срещата лица, които да потвърдят изнесеното в сигнала“. „Установен е фактът на срещата, но не и съдържанието на разговора. Фактът на срещата сам по себе си не нарушава изискванията на Кодекса за етично поведение на българските магистрати“, гласеше оповестеното официално заключение на проверяващите. Инспекторатът обаче така и не огласи мотивите към решението си за прекратяване на проверката. Така остана тайна как е била извършена тя и какви обяснения са дали тримата участници в срещата²⁶.

Политическата корупция и чиновническата корупция имат своите специфични корупционни практики. При политическата корупция съществува определен набор от 4 признака, които дават основание при установяването им да говорим за устойчиви форми на корупционни практики, свързани с политическата власт. При политическата корупция в нашата страна се наблюдава разграничаване на определени етапи в периода след 1989 г., разграничени от знакови събития в най-новата ни история. След 2007 г. в България се появяват и някои съвременни модерни форми на политическа корупция, характерни за развитите западни демокрации. Чиновническата корупция има също широка палитра от практики, като при нея не се наблюдава периодичност на развитието. За този тип корупция е характерно плавно усъвършенстване на практиките и усъвършенстване на механизмите за проява на корупционните практики в публичната администрация. Специфични особености има корупцията в съдебната система, правоохранителните органи, данъчните и митническите служби, здравеопазването и образованието. Професионалната корупция предизвиква най-сериозни тревоги, защото това не са корупционни практики, предизвиквани от служители на определени административни длъжности, а е практика на лекари, юристи, магистрати, учите-

²⁶ Въпроси и отговори: Какво се случи с ЦУМ-гейт и защо го разбрахме чак сега, <https://www.svobodnaevropa.bg/a/30995041.html>

ли, преподаватели в университети, проявявана по време на изпълнение на професионалните им задължения като специалисти. Ерозията на морала на определени професионалисти предполага и вземане на мерки, които не са ординарни и общо-приложими като към типичната чиновническа корупция. В „кратката статистика на лица, уличени в корупция“, са резюмирани случаи на корупция, търговия с влияние, конфликт на интереси, злоупотреба с власт, незаконно забогатяване, рекет и изнудване, отнемане на бизнес по насилствен начин, пране на пари. Всички тези случаи имат някакво отношение към българската корупция и показват състоянието на политическата и икономическата среда, както и бездействието на прокуратурата като главен фактор за увеличаване на корупционния натиск както на политическата, така и на чиновническата корупция спрямо бизнеса и гражданите на страната.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В България като цяло е формирана правната и организационната рамка за борба с корупцията. Въпреки това данните от официалната статистика, експертните оценки, както и различни социологически проучвания показват, че корупцията у нас не само остава един от най-сериозните проблеми, но и продължава да ескалира.

Корупцията в България е системна – тя засяга всички „етажи“ на властта по вертикала, засяга ежедневието на гражданите и бизнеса.

Проверките на специализираните служби на ЕК върху изразходването на средствата от ЕС в България показват липса на административен капацитет, множество нарушения на процедурите и правилата, липса на контрол и наказания и политическа намеса при вземането на решенията за одобряване на проекти и разходи.

Една от най-важните задачи на държавната антикорупционна политика е радикална промяна в общественото съзнание. В обществото трябва да се създаде атмосфера на твърдо отхвърляне на корупцията и корупционите практики. Съществуват нови предизвикателства, особено на пресечната точка на публичния частния сектор, включително липсата на лобистки разпоредби, които дават възможност за корупция.

За провеждане на успешна антикорупционна политика у нас е необходимо да се обединят всички публични институции и отделни хора, да се изгради ясно разбиране за това какво се прави и какво би следвало да се промени за в бъдеще. Редица експерти споделят идеята, че общественият консенсус ще доведе до пълномащабен успех срещу явлението *корупция*. У нас има известна „приватизация“ на борбата с корупцията от държавните структури. Съответно гражданите наблюдават държавата, одобряват арестите, но им е трудно да отговорят на въпроса „Ти какво правиш?“. Тоест, ако няма обществен консенсус, все още не може да се говори за успех в пълен мащаб.

В обобщение би могло да се каже, че в България документи и намерения за ограничаването на зловредните корупционни практики има в изобилие. Това, което липсва, са очевидни резултати. Моето становище е, че пристъпването към

създаването и приемането на нов антикорупционен закон е необходима, но не е нито основна, нито единствена предпоставка за изход от ситуацията. Законът ще остане неефективен, ако не бъде създаден механизъм за реалното му прилагане в практическата борба срещу корупцията.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Сугарев, Е. Христов, Х. Бучков, П. Корупционната България. Т. I (1989 – 1997). София, 2016.
2. Сугарев, Е. Христов, Х. Николов, К. Корупционната България. Т. II (1997 – 2005). София, 2017.
3. Сугарев, Е. Христов, Х. Николов, К. Корупционната България. Т. III (2005 – 2018). София, 2018.
4. Грозев, П., Г. Ненков. Българската корупция. София, 2018, с. 55.
5. Велкова, Л. Корупцията заплахата за икономическата сигурност, 2015.
6. Корупционни практики и превенция на корупцията. София: Център за изследване на демокрацията, 2004.
7. Стратегически насоки за превенция и противодействие на корупцията 2015 – 2020 г., 2016.
8. Костова, Г. Корупционни практики в областта на обществените поръчки в българските общини, с. 112.
9. Клитгард, Маклей-Абароа&Парис. Корумпирани градове. София: Сиела 2006.
10. Пашев, Дюлгерев&Касчиев, <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/sofia/04534.pdf> 2006.
11. Добрев, К., Г. Бояджиев, Е. Цанков, Л. Стракова. Корупцията в 100 отговора. София: Център за изследване на демокрацията, 2004.
12. Кратък анализ на пенсиите за инвалидност за периода 2000 – 2010 година. НОИ, София, 2011, 2 – 3, <http://www.noi.bg>.
13. Манчева, П., М. Вълканова. Корупционни практики или несъвършенствата във функционирането на системата на медицинската експертиза и нейното нормативно осигуряване. В: Здравна икономика и мениджмънт, година 18, 2018 г., брой 1 (67).
14. <https://www.banker.bg/obshtestvo-i-politika/read/po-barselonageit-e-naznachena-finansova-ekspertiza>
15. <https://www.bgonair.bg/a/166-kriminalno/246231-skandalni-razkritiya-po-sluchaya-osemte-dzhudzheta-rashkov-se-zakani-da-go-raznishti>
16. <https://bit.ly/3KWV0I1>
17. <https://vevesti.bg/266523/boyko-borisov-prizovan-da-dade-svedenia-za-pachkite-i-kyulchetata/>
18. <https://www.svobodnaevropa.bg/a/30995041.html>

КОРУПЦИОННИ ПРАКТИКИ В БЪЛГАРИЯ СЛЕД 1989 Г.

Д-р Коста Влъчков
ВСУ „Черноризец Храбър“
Факултет „Международна икономика и администрация“
к.к. „Чайка“, Варна, България, 9007
email: k.vlachkov@abv.bg

Резюме: Документът разглежда конкретни корупционни практики в България след 1989 година. Актуалността и значимостта на темата се подчертават с факта, че корупцията се превръща в един от най-дебатираните проблеми, пред които са изправени всички общества, и се явява сериозна пречка за развитието на страната ни.

Ключови думи: корупция, корупционни практики, политическа корупция, чиновническа корупция, антикорупционна политика, преход.

CORRUPTION PRACTICES IN BULGARIA AFTER 1989

Kosta Vlachkov, PhD
VFU „Chernorizets Hrabar“
Faculty International Economics and Administration
Chaika Resort, Varna, Bulgaria, 9007
email: k.vlachkov@abv.bg

Summary: The document examines specific corruption practices in Bulgaria after 1989. The significance and the relevance of the topic under consideration is described by the fact that corruption is becoming one of the most debated problems facing all societies and it is a serious obstacle to development of our country.

Keywords: corruption, corruption practices, political corruption, bureaucratic corruption, anti-corruption policy, transition.

ГОДИШНИК
Том XXVI
AN ANNUAL BOOK
Volume XXVI

Варненски свободен университет
„Черноризец Храбър“
Първо издание

Главен редактор: **проф. д-р Петър Христов**
Художник: **Николай Иванов**
Коректор: **Степа Зидарова**
Компютърен дизайн: **Мариана Христова**

Формат 16/70/100
Печатни коли 15,75

Университетско издателство „Черноризец Храбър“